

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР.
ÉDITION DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE UKRAÏNIENNE EN TCHÉCOSLOVAQUIE

О. І. БОЧКОВСЬКИЙ
ДОЦЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР

Т. Г. МАСАРИК
НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА
ТА
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ)

ПОДЕБРАДИ
1930

*Т. Г. МАСАРИК,
НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА
ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ.*

Друкарня «Legiografie», Praha-Vršovice, Sámová č. 665.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР.
ÉDITION DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE UKRAÏNIENNE EN TCHÉCOSLOVAQUIE

О. І. БОЧКОВСЬКИЙ
доцент Української гospодарської акаademії в чср

Т. Г. МАСАРИК
НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА
ТА
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ)

ПОДЕБРАДИ
1930

ПЕРЕДМОВА.

1. Вже минуло понад двадцять років від часу, коли почала мене цікавити тема, з'ясуванню якої присвячена ця праця.

Пригадую собі, що відомий виступ проф. Масарика з приводу української справи у травні 1908 року у віденському парламенті уперше звернув мою увагу на його відношення до українського питання. Власне, ще більше: ця його промова зацікавила мене своєрідним і незвичайним розумінням у нього істоти української національної проблеми. Маю на думці — його суто соціологічний підхід до цього питання та рішуче заперечення лінгвістично-філологічного способу, яким до того воно звичайно трактувалося.

Коли я згодом обзнайомився з відомою монографією проф. Масарика — Česká otázka (Snahy a tužby národního obrození),¹⁾ то побачив, що таке трактування української справи є характерне для його розуміння національної проблеми взагалі.²⁾

На мою думку, між чеським і українським питанням, не лише у минулому, але і в новітній добі є багато спільного. Без перебільшення можна говорити як про аналогію, так і про певний історично-політичний паралелізм.³⁾ Мені здавалося тому зовсім природним зробити спробу з'ясування української справи для чеського загалу цією масариківською методою. Так повстала моя розвідка — U krajinská otázka — (друкувалася у 1910—1911 рр. на сторінках «Slovanského přehledu» у Празі). Вже у цій студії я спеціально звернув увагу на згаданий вище виступ проф. Масарика у віденському парламенті та підкреслив річеве відношення його до української справи. «Становище — сказано там, — яке проф. Ма-

¹⁾ Перше видання її вийшло у 1894 р. Друге (з яким я мав нагоду ознайомитися) у 1908 р.

²⁾ Я в іншій праці згадаю про вплив цієї книги, як і про вплив проф. Масарика на мое зацікавлення новочасним національним відродженням і національним питанням взагалі. Із спогадів про Т. Г. Масарика «Тризуб». 1930, ч. 29/30.

³⁾ Думку цю висловив д-р І. Брик у своїй ювілейній статті «Masaryk a Ukrajinci-Rusini». Цікавий ілюструючий матеріал до неї можна знайти в інавгураційнім викладі ректора українського університету проф. д-ра О. Колесси: Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ століття (Укр. Вільн. Університет в Празі в роках 1921—1926. Прага, 1927) та у вступному розділі до монографії проф. А. Яковлева: «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI в.» (Прага, 1929), див. розд. I. Чесько-українські стосунки й впливи в X—XV вв.

сарик зайняв відносно українського питання, видається мені найбільш правильним і відповідним для практичного його вирішення.

Злучувати український народ з російським лише на основі історії, або тому, що цього жадає філологія чи антропологія — є абсурд. Доводити існування єдиного російського народу, єдиної російської мови тільки з тої причини, що росіяне, українці і білоруси походять від одного спільногопопередника, який колись існував, — ледве чи витримає будь-яку критику».⁴⁾

Зрозуміло, що від того часу я систематично стежив за відношенням проф. Масарика до української справи, оскільки воно було зазначено в його працях чи в прилюдних заявах. Головніші з них я реєстрував у пресі для ознайомлення з ними українського і російського загалу.⁵⁾ Але доперва після війни я зробив спробу загальної характеристики погляду проф. Масарика на українську проблему, беручи під увагу його відношення до неї не тільки перед війною, але і в часі всесвітньої катастрофи.⁶⁾

У той час не було ще опубліковано джерельних матеріалів, які характеризували б його становище щодо України під час війни. Не знаючи їх, а головне численних його промов і заяв про українську справу з доби побуту у Росії та на Україні (з травня 1917 р. до березня 1918 р.), я пояснював зміну його політичної тактики до України, а головне — явно негативне відношення до державної її самостійності впливом на нього російських джерел і меншим його знайомством з українськими автентичними джерелами.⁷⁾

Як бачу тепер, — після ознайомлення з відповідним історичним і мемуарним матеріалом, — таке моє припущення було помилкове. Відношення Масарика до українського питання у 1917—1918 рр., як це буде далі докладно з'ясовано, — випливало з його загальної концепції світової війни і ставлення до Росії.

Не підлягає сумніву, що українську справу він студіював джерельно і в себе ін. Під цим оглядом цікаво, що в його приватній величезній бібліотеці є окремий відділ, спеціально присвячений Україні, попри загальнославянського, російського, чеського і чехословацького.⁸⁾

П'ять років тому — з нагоди 75 роковин народження президента ЧСР — я написав знову розвідку: «Т. Г. Масарик і Україна», яка з технічних причин не вийшла друком і була покладена в основу цієї, зрештою цілком самостійної, як щодо плану, так і щодо змісту, монографії. На жаль, і цю розвідку я не можу вважати дефінітивним опрацьованням, а скоріше тільки но-

⁴⁾ Slovanský přehled. Roč. XII., стор. 83.

⁵⁾ Згадую тут, бодай, спеціальну мою статтю на цю тему в московському щомісячнику «Украинская Жизнь», а саме: «Проф. Масарикъ объ украинскомъ вопросѣ». (1913, ч. 4).

⁶⁾ Див. мій нарис — Масарик про Україну — у брошурі — «Життя і світогляд Т. Г. Масарика». Віденсь, 1921.

⁷⁾ Масарик про Україну, I. с. р. 19.

⁸⁾ J. Navrátil: «Soukromá knihovna presidenta Masaryka», в ювілейному числі бібліотрафічного часопису «Naše kniha». Прага, 1930, № 6—8, стор. 93.

вою спробою характеристики відношення Т. Г. Масарика до українського питання в його історичній еволюції та на тлі загальної його ідеології. Центр уваги цієї праці присвячений поглядові проф. Масарика на українську проблему під час війни, коли це питання, в наслідок розвитку історичних подій, набуло явно міжнародного - політичного значення. Доба до війни є тут лише загально з'ясована. Для докладнішої характеристики найновішого часу, себто після війни, на жаль, замало автентичного матеріалу і тому довелося *volens nolens* обмежитися загальним його з'ясуванням.

Прийде колись час на дефінітивне і вичерпуюче опрацювання цієї теми, історичної та одночасно все ще актуальної. Тоді не лише можливо, але й необхідно буде — опубліковати все, що коли-будь було сказано або написано Т. Г. Масариком з приводу українського питання.

У мене таке враження, що багато з його заяв чи уваг на цю тему — конкретно-політично виявиться доперва у майбутньому, утворюючи ідеологічну базу, а подекуди навіть політичне *practicum* для відновлення чехо-українських взаємин, у недалекому, можливо, часі, на реальних основах.

Головне ж, масариківська метода політичної праці, його розуміння проблеми поневоленої нації, далі — тактика визвольної боротьби і техніка праці у цьому напрямі є речі, що, на мій погляд, конче мусіли б бути засвоєні українськими громадськими колами з метою використання їх у власній самостійницькій боротьбі, хоч, звичайно, належно наперед пристосовані і змодифіковані відповідно до реальних умовин і положення українського народу в післявоєнні часи.

2. Тема, яка трактується у цій монографії, — порушувалася вже також іншими авторами як чеськими, так і українськими, правда, більше загально, ніж спеціально, а проте слід тут згадати про деякі з цих праць.

Отже, одним з перших писав про це відомий чеський публіцист та історик чехо-українських відносин Ф. Заплетал, автор дуже цікавої публікації «*Rusíni a naši buditelé*.»⁹⁾ Маю на думці його джерельну статтю у празькому щоденнику «*Tribuna*» (30. V. 1920) під заголовком: «*Masaryk o Ukrajině*», в якій характеризується відношення Масарика до українського питання на протязі всього часу його наукової і громадської діяльності.

Загально характеризує становище Масарика у цій справі А. д. Чепрний, редактор відомого празького славістичного журналу «*Slovanský přehled*», що трактував славянські справи в дусі ідеології батька чеського реалізму, як це він сам стверджує у своїй статті

⁹⁾ Див. з приводу неї моєї статтю — Каменярі чеського національного відродження про самостійність українського народу та мови — у празькому щомісячнику «*Нова Україна*», 1922, ч. 2.

«Masaryk a moje slavistické počátky»,¹⁰⁾ кажучи: «коли я пізніше, після смерті Єлінка і урочистостей для вшанування Палацького, закладав «Slovanský přehled», мені здається, що я це робив зовсім у дусі Масарика».¹¹⁾ Не є дивно тому, що цей часопис зайняв не лише річеве та об'єктивне становище в українському питанні, але й безсумнівно прихильне. Отже А. Черний у своїй публікації: «Masaryk a Slovanstvo» (Knihovnička «Času». Прага, 1921) у VI розділі, присвяченому Росії, говорить в кінці про погляд Масарика на трипартицю Східнього Славянства і зокрема про його зносини з українцями.

Ставлення Масарика до української справи в часі війни досить вичерпуюче з'ясовано в праці д-ра І. Куделі: «Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi» (Praha, 1921).

В міжчасі були опубліковані джерельні матеріали, що характеризують цю саму добу і де є також автентичні тексти промов і заяв проф. Масарика під час побуту його у Росії і на Україні та закордоном взагалі (від 1914 до 1918 р.). Із цих джерельних чеських публікацій слід згадати бодай дві, а саме: «Masarykovy projevy a řeči za války» (Dokumenty z Masarykova pobytu v Rusku, I i II tt. під редакцією П. Макси та Я. Папоушка). Прага, 1919 і 1920. Я. Папоушек склав і інший подібний збірник, де є теж матеріал до українського питання: «Masaryk a revoluční a rámda» (Masarykovy projevy k legiím a o legiích v zahraniční revoluci). Прага, 1922.

Звичайно, біографи Масарика згадують і характеризують бодай загально його відношення до українців і України.

Напр., Dr. J. Doležal у своїй оригінальній біографічній праці: — «Masarykova cesta životem». (Брюн, 1920—21), або відомий біограф Масарика Dr. Herben у своїй студії: «Tomaš G. Masaryk» у збірникові «Masaryk Osoboditel» (Praha, 1920) і головне у новітній монументальній трьохтомовій біографії президента ЧСР.: «T. G. Masaryk» (Прага, 1928). Про відношення і зносини Масарика з українцями говориться у III. томі цієї біографії (част. X. розділ 3 і 5); у цьому останньому розділі досить докладно з'ясована історія прилучення Підкарпаття до Чехословаччини.

Ювілейний 1925 рік, зрозуміло, викликав збільшене зацікавлення як до особи та діяльності Т. Г. Масарика взагалі, так і до його відношення до України зокрема.

Серед цих ювілейних українських публікацій слід відмітити свого роду хрестоматію із творів ювілянта у формі збірника — Т. Г. Масарик: «Добірні думки» (з нагоди 75 літ життя), Прага, 1925. Біографічний вступ до цієї публікації — Життя і діяльність

¹⁰⁾ «Slovanský přehled» — ювілейне число (2), стор. 85. Значіння цього журналу під цим оглядом, і, головне, його редактора, я з'ясував у вступі до моєї статті «Ukrajinský problém» (1914—1924) в ювілейнім збірникові з нагоди 60 років народження А. Черного.

¹¹⁾ «Slovanský přehled», 1930, č. 2, idem. 85.

Т. Г. Масарика, — що його написав Григорій - Наш, згадує також про відношення його до української справи.

Про побут Масарика у Києві у 1917 р. говориться в ювілейних спогадах М. Ю. Шапovala: «Т. Г. Масарик на Україні», — у Подебрадському тижневику «Українське Життя» (ч. 2. Річ. II. з 7/III. 1925). Сюди ж відноситься ювілейна стаття д-ра О. Брика (б. слухача проф. Масарика і одного із найпильніших дослідників історії чехо-українських взаємин, автора джерельної монографії на цю тему: «Матеріали до історії українсько-чеських взаємин першої половини ХІХ ст.» в Україн.-рус. Архіві, т. XVI. Львів), у львівському «Ділі» (1925, ч. 53. з 10. III) — «Тома Г. Масарик» (з нагоди 75-літніх роковин).¹²⁾

З чеського боку слід тут відмітити інформаційну статтю д-ра Ф. Файфра: «Masaryk o Ukrajincích a Ukrajincí o Masarykově» у спеціяльному квартальникові, присвяченому досліду життя і діяльності Т. Г. Масарика — «Masarykův sborník» (*Casopis pro studium života a díla T. G. Masaryka*), 1925, т. III. Це є спроба критично-бібліографічного огляду відповідних чеських і українських публікацій, зрештою неповного і невичерпуючого предмета, що має на увазі переважно ювілейні друки.

За останніх п'ять років вийшло кілька публікацій, які загально, або більш спеціяльно говорять про відношення Масарика до українського питання. Напр., автентичний матеріал з його творів і заяв у збірничку — Т. G. Masaryk: «V boji za samostatnost» (Прага, 1927), складеному П. Максою. У цьому самому державному видавництві «Knihy pro každého», яке систематично і дуже добре популяризує провідні думки і засади світогляду та ідеології Масарика,¹³⁾ виданий був цікавий томик — Т. G. Masaryk: «Slovanské problémy» (1928), упорядкований найбільше покликаним до цього автором — Ад. Черним. В IV. частині цієї публікації: «Rusové všech tří větví a jejich problémy» — розділ 3 (Otázka ukrajinská) спеціально присвячений з'ясуванню поглядів Масарика на українське питання. Цікавий є у ній далі розділ 5 (Otázka karpatoruská), де зазначено становище Масарика до Підкарпаття.

¹²⁾ Мушу тут притгадати, що цей автор охарактеризував і оцінив вплив Масарика на галицьких українців в чеському ювілейному збірнику: — Т. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám. — Прага, 1910 — у статті: «Професор Масарик і Українці - Русини». Коли я тут торкаюся питання про зносини Масарика з галицькими українцями, то, річ ясна, що у першу чергу мушу згадати про його стосунки з І. Франком, якому він послав один примірник своєї монографії про К. Гавличка-Боровського з особистою присвятою; автор «Мойсея» у свою чергу присвятив Масарикові свій переклад вибору з поезій Гавличка, у передмові зокрема підкресливши значіння згаданої Масарикової монографії і для галицьких українців (див. К. Гавличек-Боровський: Вибір поезій. Переклад Івана Франка. Вид. Спілка, Львів, 1901 і нове празьке видання цієї публікації, накл. «Чесько-Української книги», 1929). Про свої зносини з проф. Масариком І. Франко згадує у цитованому саме ювілейному збірнику (1910): Moje styky s Masarykem.

¹³⁾ Досі протягом шести років вийшло шість томиків, в яких подані у цитатах погляди Масарика на політику, етику, чеське питання, великих людей, чехословакську боротьбу за самостійність і врешті — на славянські справи.

Звичайно, багато матеріалів і причинків до теми, якій присвячена оція праця викликає і викличе ще, очевидно, сьогорічний ювілей президента ЧСР. З чеського боку згадую у першу чергу синтетичну статтю д-ра В. Харвата: «Masaryk a Ukrajinci» у «Slovenském přehledu» (ювілейне 2 число). З українського боку — Сподяди проф. О. Шульгина — про побут проф. Масарика у Києві і з приводу українсько-чеської політичної умови. Цей нарис з деякими іншими статтями українських авторів має вийти у чеському спеціальному збірникові. У новому тижневику «Ukrajina» (Прага, 1930, ч. 2) є чимала вступна інформаційна стаття на цю саму тему: «T. G. Masaryk a Ukrajina».

Розуміється, що ще не все і можна сподіватися з обох боків дальших причинків історіографічного і мемуарного характеру до цієї теми. В кожнім разі з українського боку — вона спеціально з'ясовувалася на сьогорічних ювілейних урочистостях.

Щоб закінчити цей загальний бібліографічний огляд літературних матеріалів до нашої теми мушу, річ ясна, нагадати, що головним джерелом під цим оглядом мають бути власні твори Масарика взагалі і зокрема ті з них, де про українську справу говориться спеціально. Отже його «Česká otázka» (1895); «Karel Havlíček» (1896); «Sociální otázka» (1898); а далі і зокрема — «Národnostní filosofie doby novější» (1905); «Rusko a Evropa» т. I (1913); ще щодо його праць з довоєнних часів. Очевидно тут не можна поминути відомої промови Масарика з приводу українського питання у віденському парламенті (25. V. 1908); (Por. Stenographische Protokole über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates. XVIII. Session, VI. Band, pp. 4891—4892).

З часів війни і після війни, крім промов і матеріалів, зазначених попереду у збірниках документів, слід згадати ще паризьку лекцію Масарика 22 лютого 1916 р. — *Les slaves dans le monde* — надруковану в органі чехословацьких самостійників «La Nation Tchèque» (ч. 22) і видану по-чеському окремою брошурою: «Svět a Slované» (Praha, 1919). Розпочинаючи свій курс славянознавства у лондонському університеті, проф. Масарик виголосив цю лекцію під заголовком: «The Slavs among the Nations» (London, 1916). Властиво, інавгураційний його виклад на лондонському King's College (19. X. 1915) був інший, а саме на тему про проблему маліх націй в європейській кризі. (*The Problem of Small Nations in the European Crisis*). Є чеське книжне її видання під заголовком: — *Problém malých národů v evropské krizi*, разом з пізнішим викладом міністра д-ра Е. Бенеша у цій самій школі і на аналогічну тему: — *Problém malých národů po světové válce* (в «Občanské knihovně». Sv. 73/74, Прага, 1926).

Розуміється, що під цим оглядом для характеристики ставлення Масарика до українського питання в часі війни найбільш міродайною є його відома програмова публікація «Nová Evropa», первісно публікована у 1918 році на правах рукопису з інформаційною метою для антанських політичних і дипломатичних чинників, а друком

видана у Празі вже після війни (1920). Ще важнішим джерелом у цьому відношенню є мемуари президента Масарика: *S větová revoluce za války a ve válce* (1914—1918), *Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk*. Прага, 1925.¹⁴⁾

Становище президента Т. Г. Масарика до українського питання після війни є подекуди схарактеризовано в його нарисі: «The Slavs after the War» (Славяне після війни) у лондонському славістичному часопису «The Slavonic Review» (1922), що є органом школи славістичних досліджень (The School of Slavonic Studies). Вона була видана потім окремою брошурою у перекладі на чеську мову (T. G. Masaryk: *Slované po válce*. Прага, 1923 р.).

Наведеними вище публікаціями властиво вичерпується бібліографія головніших джерельних матеріалів з приводу теми, яка є предметом цієї праці. Джерела загальніші і побічні будуть зазначені далі вже у тексті.

3. Слід ще тут у вступі сказати декілька слів про план і розподіл змістовий, себто архітектоніку моєї праці. Вона обумовлена об'єктивно характером самої теми і завданням цих нарисів.

Річ в тім, що належно і річево можна зрозуміти як слід відношення Т. Г. Масарика до українського питання тільки на широкому тлі його погляду та розуміння Славянства взагалі, а зокрема його конкретного становища щодо Росії і Польщі.

Опріч цього, міродайним тут є його розуміння національного питання у цілому, а передовсім — його погляд та ідеологія проблеми поневоленого народу, що зформульовано ним, як «problém malého národu».

Далі, для характеристики його відношення до України у 1914—1918 рр., звичайно, зasadниче значіння має його концепція всесвітньої війни, а отже і програма політичної перебудови Європи. Врешті, і у цьому відношенню чималий вплив має трактування української справи в чеських політичних і наукових колах а також і Масариком рег аналогіам зі словацьким питанням.

Зазначеними мотивами пояснюється, чому я першу частину цієї монографії присвячує саме з'ясуванню (звичайно лише інформативному) відношення Масарика до цих попереду згаданих проблем, крім аналогії українського питання зі словацьким, про що говориться наприкінці моєї праці.

У другій частині цієї книги є доцільно, на мою думку, з'ясувати його становище до української справи, як такої, з зазначенням ретроспективно головних фаз і моментів розвитку його поглядів на цю справу. Звичайно, спеціальну увагу присвячено тут чималому впливові Масарика на Галицьку Україну як професора і як політика. Поруч з тим у цій праці я розглядаю

¹⁴⁾ Пор. про це мою статтю в ювілейнім числі «Діла» (1930 р. 14. I. ч. 9) — «Всесвітня революція» Т. Г. Масарика і українська справа.

шляхи його знайомства з українським рухом та істотно з'ясовую, як саме українське питання трактується в його творах з передвоєнної доби.

Найбільше інтенсивно проф. Масарик цікавився українською проблемою в часі війни. Зрозуміло тому, що головна й, так мовити, «центральна» частина цієї монографії присвячена власне характеристиці цієї фази його зносин з Україною. Ріжноманітність фактичного матеріалу, що відноситься до цієї доби, як і цікавість автентичних літературних джерел, ідеологічно коментуючих її або мемуарно з'ясовуючих, — була мені приводом до відокремлення дальших спеціальних розділів, як, наприклад, про трактування української справи проф. Масариком в «Нові Европі», або у «Světové revoluci», згайдно, — характеристиці його становища до України після борьвицької окупації, або під час його побуту в Америці, де він політично співпрацював з представниками тамтешньої української колонії. Зовсім природно, що окрім доводиться говорити про відношення до українського питання президента Масарика, оскільки для цього є вже деякі автентичні його заяви чи літературні джерела.

Врешті, кінцевий розділ цієї праці я присвячує не так загальним висновкам і характеристиці становища Т. Г. Масарика щодо України, як програмовому з'ясуванню того, як доцільно слід було б застосувати його націологічну і політичну методу, з одного боку, для об'єктивного з'ясування суті української проблеми, а з другого, для належного обґруntовання програми української визвольної акції на будуче.

Цим було б вичерпано завдання і зміст цієї монографії. Знову нагадую і підкреслю: вона не є дефінітивна і не претендує на повне вичерпання свого предмету. Навпаки, завданням її є лише промостити шлях для майбутнього дослідника цієї теми, яка довго ще буде на часі, беручи під увагу майбутні перспективи чехо-українських взаємин та їхню актуальність у зв'язку з неминучою національною реконструкцією і стабілізацією Сходу Європи.

4. Наприкінці ще одно зауваження.

Ця праця виходить в ювілейнім році. Попередня моя розвідка на цю тему також писалася з нагоди ювілею. А проте своїм змістом вона може видатися не зовсім ювілейною, оскільки традиційно і, мовляв, ритуально для ювілейних публікацій найбільш відповідним вважається панегіричний тон. Гадаю, що батько чеського критичного реалізму не потребує ювілейних панегіриків, але річевої та об'єктивної оцінки величеської наукової та громадської своєї праці на протязі зверх півстоліття. Я певен, що автор «Sociální otázky» і «Сроби конкретної логіки» — не потребує боятися жадної річевої критики. Якщо з українського становища неможливо погодитися з багатьма поглядами Т. Г. Масарика на українське питання, що буде видко далі, проте, об'єктивно слід ствердити вже тут у вступі, що мало хто з чужинців віднісся до

нього з більшою річевістю і уважністю, ніж це зробив великий каменяр і будівничий чехословацької самостійності...

Ось чому, на мою думку, є конче необхідно, щоб українське громадянство взагалі, а зокрема політики і національні діячі, ознайомилися не лише з фактичним відношенням Т. Г. Масарика до українського питання, але і засвоїли методи його політичної діяльності, національної ідеології та раціональної техніки у праці для визволення власного народу.

Цьому завданню має служити, між іншим, і ця моя праця. З цієї причини я менше тут рефериую погляди Т. Г. Масарика, а по змозі переказую їх *in extenso*, його власними словами, зокрема коли розходиться про цитати з його творів, що безпосередньо відносяться до української справи.

Прага.

25. II. — 5. IV. — 14. V.

Автор.

1930.

I.

Елементи націологічної ідеології і світогляду Т. Г. Масарика.

«...Науку не слід уважати чимсь, що є абстрактне і у хмарах; наука означає методичне і точне думання про все, що торкається модського життя...

Найвищим завданням науки є розуміти цілі життя і знаходити вірні засоби для того, як здійснювати ці цілі. Наука отже, хоча б і найбільш теоретична, неминуче полягає у ладі, який має бути переведений у практиці. Словом, справжня наука, як в царині духовній, так і в політиці, керує і скріплює волю. Саме волю, — бо людині не вистарчить хотіти і уявляти собі, що ми вже здійснююмо свою волю; — хотіти в царині духовній і політичній має свою передумовиною: ясно бачити, розуміти і знати».

*T. G. M a s a r y k . — The Problem
of Small Nations in the European Crisis.*

I. СЛАВЯНСТВО В ПОГЛЯДАХ Т. Г. МАСАРИКА.

1. Я починаю цю працю загальною характеристикою відношення Т. Г. Масарика до Славянства, бо в його світогляді розуміння суті славянської проблеми творить одну із найосновніших складових частин.

Масарик — є славянофіл, і, я б сказав, славянофіл раге хеленсе, хоч одночасно і sui generis. В офіційних славянофілів він був увесь час на індексі. Ще більше: вважався заїдлим і непримирим славянофобом, зрадником славянської справи, бо не подіяв і поборував безкомпромісово їхню расову славяноманію, псевдославянський патос і, головне, — хронічне славянське неуцтво.

Як реаліст, а до того ще і критичний реаліст, що звертав головну увагу на суть речей і мав завжди на оці конкретне життя, — Масарик рішуче відкидав сантиментальне славянолюбство; як громадському активістові йому противна була мертвота його пасивність. У своїй монографії «Іван Гус» — він з цього приводу писав: «З матеріалістичного націоналізму родиться між іншим також те не живе славянство, той «славянський космополітизм», що був так противний Гавлічкові; ця віра в політичну, державну і національну великість, перед якою корилися Ганки¹⁾ та перед якими коряться після них всі, хто живе більше тілом, ніж духом. Так люди потопляють своє чеське сумління у цьому порожньому політиканстві, годуючи свою висохлу фантазію привидами політичної слави. Таке життя не є чеське і не є славянське. Справжній чех, славянин, хоче бути світовим, але не світським; справжній чех, справжній славянин ніде не буде шукати слави, але правду. Як не по-чеському поводився Ганка та його помічники, коли замісць внутрішнього відродження шукали літературної слави, не цураючись навіть шахрайств і фальсифікатів! Гуманітарний чеський ідеал веде нас до праці; тільки на ній ми заложимо також свою політичну тактику».²⁾

Слід зараз же на початку зазначити, що проф. Масарик трактує славянську проблему не в її расовім аспекті, як це здебільшого роблять традиційні славянофили, але у конкретно-націо-

¹⁾ Ганка — чеський письменник, відомий як фальсифікатор славетних рукописів: Зеленогорського і Краледворського. *B.*

²⁾ Jan Hus (Naše obrození a naše reformace). IV вид. Прага, 1924, стор. 46.

нальних його проявах; тут він іде шляхом великих своїх попередників — Палацького і Гавлічка.

В саме цитованій його праці каже він про це: «Ми мали гуманітарний ідеал, але практичним напім гаслом було: «славяне і патріоти»; доперва Гавлічек вигукнув: «Чех, а не славянин»; можливо, що наші нащадки матимуть відвагу сказати і голосити: людина і чех і славянин! Нарід через це не стратить, а навпаки надбає, як він надбав через реформацію».³⁾

Масарик органічно не зносив загально-відомого ідилічного і беззмістового всеславянства, так популярного давніше в його батьківщині і, зрештою, характерного для позаросійських славян взагалі.

У своїй класичній монографії «Чеське питання» (1894 р.) він іронічно критикує і висміює це поверхове і зайве славянофільство, констатуючи, що «славянська думка зводиться до гасла славянської служби божої» і, додаючи зараз же потім, що «людей, які знають дійсне життя славянських народів, у нас обмаль, не зважаючи на те, що славянський патріотизм репетується вже немов на азійських молитвених млинках».⁴⁾

Чеські славянофіли, на його думку, поклоняються не справжній Славії, але тій Псевдославії (*Ižislavie*), якій Гавлічек марно намагався відірвати голову. Гербен згадує з цього приводу один гострий, але справедливий вислів Масарика: «насмілююсь сказати, що такого незнання славянства, як у нас, навряд чи десь в іншому місці можемо знайти, коли пригадаємо ще до того, що ми бавимося у пропагаторів славянської думки».⁵⁾

Але ще перед «Českou otázkou» — бо вже у 1891 р., — відповідаючи чеському журналістові Тумові, Масарик виразно підкреслив своє національне, а не расове розуміння славянства: «Мої симпатії щодо цього — казав він — є цілком на боці Палацького і Гавлічка. Я просто боюся цієї «всеславянської» розмазаности; добачаю у ній невисловлене, але через те ще більш небезпечне забування і нерозуміння нашого славянського чеського буття!»⁶⁾

Автор фундаментальної праці — *Základové konkretné logiky* (1885), — звичайно, конкретно трактував славянські справи. Під цим оглядом цікава його власна метода для досліду національних питань, запропонована ним у цитованій вже тут його монографії «Česká otázka». Маю на думці дуже цікаві його «правила для оцінки та досліду славянських народів».⁷⁾

³⁾ Idem, 44.

⁴⁾ Česká otázka (*Snáhy a tužby národního obrození*). II вид. Прага, 1908, стор. 153.

⁵⁾ Herben: I. c. p. 19. У своїх мемуарах Масарик повертається знову до цієї справи та пиše з цього приводу: «Для мене наше звичайне славянофільство було несимпатичне. Мені видавалася гідкою ця славянська балаканина, як її одного разу засудив Неруда; я не міг спокійно переносити патріотів і славян, що не вивчили навіть азбуки і з москалями та чужинцями взагалі мусіли розмовляти по-німецькому». (I. c. p. 395).

⁶⁾ Ad. Černý: I. c. p. 27. ⁷⁾ I. c. p. § 21, pp. 58—61.

Характерні зокрема є правила четверте та п'яте, які тут наводжу текстуально:

4) «Не задовольняймося славянськістю та славянством: студіймо завжди чеха, поляка, росіянина, серба. Не узагальнюймо поспішно; лише ті властивості, які дійсно і однаково є спільні всім славянським народам уважаймо славянськими (всеславянськими)».

5) «Студіймо сучасних славян; таким чином краще зрозуміємо колишніх славян. Порівнюючий дослід існуючих славян є певніший, ніж цей перестарілий історизм, що найрадше вештається у часах по змозі найтемніших і найменш відомих. Минулість освітлюй із сучасності; думка, що можна іти відворотним шляхом, є оманою».⁸⁾

Я не зупиняюсь тут і не з'ясовую як Масарик характеризує прояви і спроби славянської ідеології, або філософії питомого славянофільства у головних поодиноких славянських народів, бо це виходить поза межі моєї праці, хоч само по собі дуже цікаве. Зазначу лише, що українському славянофільству середини минулого століття він назагал присвячує менше уваги і порівнює, головним чином, славянофільську ідеологію: російську, польську, чехословацьку і сербську. Правда, у своїй монументальній праці «Росія та Європа» (т. I.), говорячи з приводу польського славянофільства і, конкретно, навіть панславізму, він констатує, що ця ідеологія у поляків була «завжди більш абстрактна ніж у чехів, югославян і русинів (себто українців Б.)».⁹⁾

Філософський реалізм і критицизм Масарика примушував його стати від самого початку на річевий ґрунт наукової об'єктивності. Тому він a priori виключав будь-яку сантиментальність і взагалі все те, що не піддається науково-методичному вивченю.

Природно, що це було приводом для обвинувачування його майже у славянофобії. Офіційні славянофили не могли ніяк зрозуміти, що можна критикувати чи навіть заперечувати традиційні славянські святощі, які для них були та b o o i замах на які вони вважали, звичайно, антиславянським богохульством; це смертний гріх, в якім Масарик був хронічно повинен.

Щоб з'ясувати своє становище під цим оглядом і раз на все відповісти своїм опонентам, Масарик вже у першій своїй студії про славянофільство, присвяченій I. В. Кірєєвському, виразно зазначив у вступі своє с g e d o щодо цього роду справ. Наводжу його тут, бо воно характерне для автора взагалі і допомагає психологічно зрозуміти його відношення до поодиноких славянських справ.

«Багато людей — писав він у цій розвідці — не розуміють, що можна любити те, про що спокійно судимо. Більшість людей любить тільки те, що боготворить. Але дійсна і стала любов краще спочиває на пізнанні, ніж захопленні. У цьому може легко і швидко переконатися кожен через зносини з людьми. Не інакше стоїть що до цього справа і з патріотизмом. Чому б не мав любити власного народу той, хто його вивчає і пізнає та чому б не любив свого народу

⁸⁾ I. c. p. 60. ⁹⁾ T. G. Masaryk: «Slovanské problémy». Praha, 1928, p. 121.

той, хто пізнає його слабості. Висловити і засудити власні вади не значить, що ми чуже вважаємо за добре чи за краще.

Для того щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ; можливо, що багато дехто потребує такий життєвий контраст, але любов, яка живе з ненависти, не є шляхотна». ¹⁰⁾ (Підкреслення тут, як і в дальших цитатах — мої, за виїмком тих, біля яких спеціально зазначено, що вони належать авторові цитати. Б.).

Не можна дивуватися, що проф. Масарик без жалю поборював славянську історичну романтику, відкидав некритичну думку славянофілів про те, що трагіка славян у минулому була спричинена конче кимсь чужим, а не сталася часто також із власної вини.

Під цим оглядом цікаве його листування у 80 рр. минулого століття з А. Черним з приводу положення лужицьких сербів у Німеччині, про що мав писати згаданий автор до масариковського журналу «Atheneum». Масарик у цих листах дає йому деякі вказівки та звертає увагу на декотрі моменти з цього питання. Напр., пропонує зупинитися на «дражливій», звичайно, темі, вартій досліду: до якої міри лужичане втрату своєї національності самі «завинили», себто, чи не має причин, які приводили до германізації, oprіч впертої волі німців? Напр., що поляки свою політику скеровували до Росії, не намагаючись вибороти німецьку землю і т. п.».

В дальному листі (з 15. X. 1886.) ця тема з'ясована більш доходно: «Ви маєте нам подати образ вмираючого (воскресаючого?) народу: досі було у нас звичаєм при таких, мовляв, сумних уроčистостях плакати; це робиться скрізь в цілом світі. Але тепер є часі, щоби ми запитали: чому наш сусід помер, аби ми належно пізнали дійсний перебіг лужицької історії; і коли б ми пізнали справжні причини, які викликали («завинили») те, що сталося, ми добре б повчилися; але вибачте, що нам чуючим, читаючим, і читаючим стало, поможе, що німці були жорстокі, коли одночасно ми не чуємо, як кволі були лужичане самі, як мало дбали чехи і поляки — «брати» і т. д.». ¹¹⁾

Висновок Масарика з цих міркувань дуже характерний і, звичайно, вже загального значіння: «словом, мені здається, що є на часі, аби ми «реалістично» пізнавали стан речей і не працювали почуванням там, де потребується розум: справжнє здорове почування, напр., патріотичне — дуже добре процвітає, де голова командує». ¹²⁾

Ще і досі реалістичний критицизм, висловлений у цьому листуванню, є неминучою передумовою не тільки для славістичних, але й для націологічних дослідів взагалі.

¹⁰⁾ T. G. Masaryk: «Slavjanofilství Ivana Vasiljeviče Kirějevského». Часопис «Atheneum», R. VI., стор. 61.

¹¹⁾ A d. Černý: «Masaryk a moje slavistické počátky», в ювілейнім числі «Slovanského přehledu», 1930, стор. 84—85. Про відношення Масарика до лужичан загалом пор. ювіл. брошуру V. Zmekal'a: T. G. Masaryk a Lužice. Praha 1930. ¹²⁾ Idem, 85. «Česká otázka», стор. 76.

Мушу звернути тут увагу ще й на іншу типову рису масариківського розуміння славянськості. Коли славянофільство взагалі, а зокрема московське і польське, має звичайно характер виключності, визначається переважно месіяністичним прямуванням, трактує славянство як щось самостійне і відробне (російське славянофільство — було, напр., виразно антиевропейське), у Масарика воно гармонічно з'язується із світовим гуманітаризмом і новочасним розвитком Європи взагалі. Це, головним чином, стосується до його соціологічного з'ясування новочасного славянського відродження, як фрагменту «всесвітського розвитку взагалі» Під цим оглядом він продовжував традицію, розпочату славетним словацьким ідеологом «*slovanské vzájemnosti*» — Я. Колляром.¹³⁾

Видавець знаменитої нижче цитованої праці про «славянську взаємність» — відомий чеський славіст проф. М. Вайнгарт — у передмові до критичного і повного новітнього її видання, каже з цього приводу: «Думка «славянської» гуманітарності, що розвинулася з ініціативи Добровського і проявилася до життя у філософії Масарика, і досі, не зважаючи на всі ріжниці, які відділюють нас від висновків Колляра у подroбцах, є найвідповіднішим висловом славянської філософії історії»¹⁴⁾

Вже у «*Ceské otázce*», де чеська проблема ставиться Масариком у всесвітньому маштабі та у дусі його власної національної філософії,¹⁵⁾ він підкреслює універсальний характер славянського відродження, кажучи, що «відродження славян є і відродженням теж інших народів та всеевропейського значіння».¹⁶⁾

Перед тим він конкретизує цю думку, пишучи: «Посилення і самопізнання славянських народів ішло одночасно із самопізнанням останніх народів. Рівночасно з нами воскресали, напр., греки і головно мадьяри, розвиток яких у багатьох подroбцах нагадує наш розвиток».¹⁷⁾

Врешті і остаточно Масарик так формулює цю всебічну та ідейну подібність національного відродження серед славян: «Національний рух славян відбувався, коли у Франції були проголошені права людини, коли у німецькій філософії та літературі пропагувався гуманітарний ідеал і коли англійські філософи закладали

¹³⁾ Пор. Jan Kollár: «Rozpravy o slovanské vzájemnosti» (Souborné vydání. Uspořádálo M. Weingart), Praha, 1929 і Masaryka «Českou otázku», p. 18.

¹⁴⁾ I. c. p. III.

¹⁵⁾ Біографічний нарис Vasile Škracha: «T. G. Masaryk», Praha, 1930, str. 14. ¹⁶⁾ p. 17.

¹⁷⁾ Цю методу паралелізму національного відродження я поширив також на з'ясування українського відродження. Пор. мою розвідку «Ukrajinská otázka» (Slovanský přehled. R. XIII. Розд. IV, стор. 18) та нарис «Із історії відродження українського народу», у журналі «Славянський Міръ» (СПБ. 1911, ч. 2/3 і 4/5). На східно-европейські народи взагалі я аплікував її у моїй книзі: — Поневолені народи царської імперії (Відень. 1916). Врешті спроба соціологічної типізації національного пробудження і відродження зроблена у моїй праці: Национальна справа (Відень, 1920), а саме у II. її розділі: Головні чинники й основні фази національно-відродних рухів.

природну гуманітарну етику».¹⁸⁾ Власне і цей методологічний підхід до національно-відродних рухів серед славянських народів — є вимовним доказом реалістичного розуміння у Масарика славянської проблеми. Вже тут можна знайти ключ для його пізнішого спеціального зацікавлення українським питанням, як одним з проявів цього світового національного відродження.

2. Вже згадувалося про те, що славянофільство Масарика не є ексклюзивне, себто не трактує славянство як світ ізольований та, мовляв, існуючий сам по собі. Власне навпаки, як ми це саме бачили, він органічно його зв'язує з Европою.

«Славяне — каже він у «Чеському питанні» — розвивалися, з одного боку, самі собою, а з другого — аналогічно до інших народів і оскільки другі народи нас випередили, вони працювали також і для нас.

На роди Европи вже давно не є ізольовані. І що торкається славян, вони завжди були членами європейської та християнської родини; є помилкова думка, що ми були відокремлені від інших народів... Славяне не були ізольовані; факт, що, зокрема, із сусідніми германами вони були здебільшого у ворожому відношенні, не є доказом невзаємин, а навпаки; та зрештою, славяне були з німцями, отже і з Європою, також у приятельських, що найменше у мирних відносинах».¹⁹⁾

Відродження славян сприяло осамостійненню та поступовому розвитку їх культурних умов та зближенню з Європою. Характеризуючи славянські прямування до взаємин у паризькому викладі «Світ і славяне» (1916) — Масарик казав, що вони є висловом бажання свідомого синтезу елементів славянської культури з елементами західно-європейської культури».²⁰⁾ Коли спочатку славяне чимало брали від Європи, згодом вони починають бути активним співробітником і творчим чинником у процесі розвитку світової культури у всіх її галузях: літературі, мистецтві і науці.

«Відродження славян — каже Масарик — неминуче мало великий вплив на сучасні європейські відносини».²¹⁾

Я вже зазначив попереду, що славянська ідеологія Масарика зв'язана із славянською філософією Колляра. Він сам це констатує, кажучи: «Цю всесвітність славянського відродження Колляр дуже добре спостеріг і висловив свою думку гуманітарності і взаємності. Через славянську взаємність він не хотів нічого іншого, крім того, що у більшій мірі виявлялося в інших народів. Колляр всеевропейську взаємність хотів скріпити шляхом тіснішої славянської взаємності. Він хотів шляхом більшіх літературних взаємин між славянами посилити славянську національну культуру та славянську самосвідомість».²²⁾

¹⁸⁾ Česká otázka, p. 16. ¹⁹⁾ Ibidem. ²⁰⁾ T. G. Masaryk: «Svět a Slované», Praha, 1924, p. 22. ²¹⁾ Česká otázka, p. 18. ²²⁾ Ibidem.

Слід знову тут пригадати, що славянофільство Масарика було суттєво далеке від якої-будь виключності або месіянізму.

У своїй промові з нагоди відкриття Паризького Славістичного Інституту (17. X. 1923) він це сам підкреслив, кажучи: «Моя філософія історії і моя оцінка культури німецької та західної не мають — чи треба навіть про це казати — нічого спільногого з месіянізмом славянських філософів».²³⁾

У цій самій промові він трохи далі констатує потребу «культурного синтезу і взаємин між всіма народами і не тільки славянськими».²⁴⁾

3. Але трактуючи славянство передовсім в його реальних і конкретних, себто — національних проявах, Масарик — не нехтував однаке і його, мовляв, інтер'єрального аспекту, себто визнавав існування славянства, як свого роду суцільного організму. Цю органічну, так мовити, спільність між окремими славянськими народами констатує він вже у «Чеському питанні» (§ 7), з'ясовуючи істоту славянської взаємності і базуючи її на почутті славянської свідомості.

«Національна свідомість — каже він — поодиноких славянських народів, звичайно, сама собою приводила до взаємного зближення. Це зближення славянських народів мало деякі причини. Передовсім, дійсну племінну свідомість і зв'язане з цим язикове споріднення. Кров — не вода: ми походженням між собою близькі; біжчі, ніж для нас є народи, напр., германські і романські та др.; славянської мови навіть з практичних причин легче і скорше ми можемо вивчитися, ніж іншої мови. Зближає славян до себе ворогування інших народів, переважно німецького, що панує над славянами та живе серед них: пангерманізм проповідувався давніше і виразніше, ніж панславізм. Деякі славяне зв'язані однаковою політичною принадлежністю. Врешті, у малих славянських народів — народів кволіх — оперта на решту славянських народів, зокрема на народи дужчі культурно і політично, було зовсім природне. Колляр, зокрема, з натиском підкреслює це, з'ясовуючи, чому думка славянської взаємності повстала у малій та кволій Словаччині».²⁵⁾

В часі війни Масарик також і спеціально підкреслював цю органічну і природну спільність славянства. Напр., у своєму, цитованому вже у передмові, викладі у Сорбоні (*«Les slaves dans le monde»*).

Зараз же у вступі цього викладу він ставить питання і відповідає на нього: «Чи славянство, як цілість, справді уявляє із себе організм? Гадаю — каже він, — що на це можна відповісти рішучим так. Ми бачимо тут ясно групу ріжних народів, з яких кожний має свою власну мову, з яких кожний плекає свою власну літературу, свою власну історію, свій власний національний дух, але в

²³⁾ Пор. спеціальні видання цього викладу: *A l'inauguration de l'Institut d'études slaves à Paris*. Прага, 1923, p. 20. ²⁴⁾ Idem, 21. ²⁵⁾ I. c. p. 21—22.

яких одночасно існує славянська свідомість, почування, що всі вони належать до того ж славянського організму».²⁶⁾ Для нього ясно, що ця природна слизькість між славянами є більша, ніж, скажім, між германськими і романськими, або навіть і скандинавськими народами. «Славяне між собою — констатує він далі — значно ближчі в лінгвістичному та інтелектуальному відношенню, ніж ріжні групи тамтих рас».²⁷⁾

Ці взаємини підтримуються oprіч цього, на його думку, зовнішніми соціогеографічними чинниками. Напр., «славян не розділює море. Вони не поширилися задалеко від своєї первісної праобразківщини. Колись на досвітках історії вони були дуже інтимно з'єднані та зв'язані. Потім, культурний їхній розвиток ішов повільнішим темпом: господарське їхнє життя все ще не є дуже зінтенсифіковане, як в інших народів. Все це сприяє «утриманню однотності та єдності їхнього думання і почування».²⁸⁾

Але, констатуючи цю міжславянську спільність, Масарик не забуває, а, навпаки, підкреслює національний індивідуалізм славянських народів, їх особливу вражливість під цим оглядом. Як ілюстрацію цього факту, він згадує українців і слов'янців.²⁹⁾

Цим він, між іншим, аргументує, як ми побачимо далі, проти небезпеки політичного пансловізму, чим так радо оперують, зглядно оперували перед війною, німці та мадьяри. «Кожен славянський народ — каже він — має свою тисячолітню історію, а одночасно з цим і своє географічне положення; має отже свої власні обов'язки і свої власні цивілізаційні потреби»...³⁰⁾

І під цим оглядом розуміння у Масарика славянської єдності є своєрідне та самостійне, а саме конкретне і реальне, далеке від утопічної романтики та схолястичної абсурдності традиційного славянофільства.

4. Коли тут згадується пансловізм, то слід, бодай, побіжно з'ясувати, як ставиться до нього проф. Масарик. Розуміється, ця проблема живо його цікавила і у своїх писаннях він не раз реагував на неї. Зокрема під час війни вона, оскільки була політичним і ідеологічним аргументом з боку центральних держав, близько обходила його та примушувала категорично висловитися з приводу неї.

Перед війною проф. Масарик з'ясував свої погляди, мовляв, програмово і синтетично щодо пансловізму у своїй монументальній праці — «Rusko a Evropa» (I). «Російський пансловізм — писав він там — в Європі здебільшого переоцінюється, зокрема в німецько-австрійській та мадьярській пресі. Візьмім під увагу, що у Росії (в Європі та в Азії) живе щонайменше 48 народів; з них значна частина не є індоєвропейського походження, але фінського, турецького,

²⁶⁾ Цитую за чеським друкованим виданням цього викладу: S v ě t a Slované. Прага, 1924, p. 7. ²⁷⁾ Idem, p. 7—8. ²⁸⁾ Idem, 8. ²⁹⁾ Idem, 12. ³⁰⁾ Idem, 14.

монгольського і т. п. Деякі з цих народів щодо числа є досить сильні (фіни, татари, кіргизи і, головно, жиди і т. д.). Із народів славянських є тут власне лише поляки (відламки болгарських колоній не йдуть в рахунок), але відношення до поляків є цілком своєрідне, так що у самій Росії не має ґрунту для панславізму: малоруси не визнаються досі самостійним народом.³¹⁾

З південними славянами (тільки подекуди) існують давніші зносини церковного характеру, але Росія не межує з юgosлавянами; взагалі для Росії славянські кордони (поляки, малоруси) не мають того політичного значіння, яке мають кордони з німцями, шведами, румунами, а далі в Азії межі і зносини з китайцями, японцями, турками, персами. Оскільки за Миколи II був пана зіятизм проголошений, як офіційна програма, так оця програма відповідає обставинам значно більше, ніж панславянська програма.

Ця (себто панславянська — Б.) програма також існує, але дуже незначна частина росіян приймає її поважно, як свідчить про це фіяско т. зв. неославізму, яким ім'ям протягом останніх чотирьох років підогрівалося панславянське славянофільство, що, зрештою, швидко знову погасло». ³²⁾)

В паризькому викладі «Світ і славяне» Масарик присвячує чимало уваги проблемі панславізму, пригадуючи, як вона стала у свій час Наполеоном у формі запитання: чи має Європа скозачитися? Він точніше її формулює, як проблематичну небезпеку панрусизму, зокрема з огляду на популляційні перспективи і можливості Росії, що має для цього «час без обмеження і територію величезного розміру»...³³⁾), але гадає, що на шляху до політичного здійснення такого агресивного панрусизму під славянською покришкою стоять майже непереможні географічні перепони, як про це згадувалося вже тут попереду.³⁴⁾

Зрештою, на його думку, Європа сама винна у можливості такого панрусизму, бо 1) загрожуючи існуванню західніх і південних славян, кидає їх, таким чином, в обійми Росії, і 2) видає їх на поталу «німецької та австро-угорської гегемонії». ³⁵⁾ При цій нагоді він згадує, що «ані Росія, ані решта славян не витворили панрусизму». ³⁶⁾

Зрозуміло, що у своїй програмовій праці в часі війни, себто у відомому трактаті «Нова Європа», Масарик зокрема зупиняється на цьому палкому питанні,³⁷⁾ де розглядає його по зв'язку

³¹⁾ Проф. Масарик українців здебільшого називає малорусами, не вкладаючи, зрештою, у цей термін політичного змісту і вживуючи його лише в етнографічному розумінні, як про це виразно він сам зазначив у своїй «Nové Evropě» (стор. 141). У цій праці в цитатах з Масарика я, звичайно, залишаю скрізь його власну термінологію. Що ж до саме наведеного його твердження мушу пригадати, що царська Росія офіційно відомим ціркуляром Столипіна (1910) зарахувала українців до інородців, себто бодай негативно визнала їх неросіянами, а, значить, окремою нацією.

³²⁾ Rusko a Evropa, I. Прага, 1919, p. 385. ³³⁾ I. c. p. 9. ³⁴⁾ Idem, 12. ³⁵⁾ Idem, 11—12. ³⁶⁾ Idem, 12. ³⁷⁾ Nová Evropa, II. vydání, Praha, 1920, § 22.

з пангерманізмом і порівнює германізм з романізмом і, головно, панславізм з пангерманізмом. Передовсім він рішуче заперечує, що ця війна є наслідок хронічного конфлікту між славянством і германством, і підкреслює в сесвітній її характер. Далі він розріжняє панславізм і пангерманізм. Констатує, що існує славянська взаємність поміж окремими славянськими народами, як про це була мова вище, але заперечує існування якогось «продуманого, організованого, агресивного панславізму, зглядно панрусизму»...³⁸⁾ Німцям він закидає не германську взаємність чи спільність, але західнонімецький пангерманський імперіалізм, суть якого полягає в тім, що саме ненімецькі, негерманські народи мають бути на послугах у німців»,³⁹⁾ які із природного націоналізму витворили якийсь майже містичний шовінізм та прищепили своєму народові «думку вираного Herrenvolk'у».⁴⁰⁾

До проблеми панславізму і славянофільства повернувся Масарик ще раз, вже як президент Чехословаччини у своїй розвідці «The Slavs after the War», писаній для англійського славістичного часопису «The Slavonic Review»⁴¹⁾ (1923). Це є синтетичний огляд його поглядів на цю справу, як вони були попереду вже наведені для з'ясування так інтергаційних, як і диференціаційних процесів серед славянства. Зокрема тут підносить автор питання про політичні перспективи панславізму після війни; отже у добі, коли більшість славянських народів державно осамостійнилась, що ясно не може сприяти розвиткові політичного панславізму.⁴²⁾ Не сприяє цьому далі також, на його думку, і те, що тепер ані один із славянських народів не є підготований для такої провідної ролі в славянстві.⁴³⁾

Наважу тут резюме Масарика з його міркувань на цю тему: «Коли ми взагалі переглянемо внутрішню ситуацію славянських народів, то прийдемо до висновку, що на довший час панславізм зможе бути лише силою культури і моральною, якою він був до війни. Коллярова програма славянської взаємності є серед нових обставин більш жива, ніж вона була за його часів».⁴⁴⁾

Це значить, що вона є також і більш активна та реальна, а може і більш у дусі славянської філософії та ідеології Масарика загалом, що як президент ЧСР він кілька разів зазначив усно при ріжних нагодах протягом останніх років, висловлюючись — за, мовляв, живе і творче, а головне — чинне та творче славянофільство.

5. Лишається наприкінці цього розділу загально схактеризувати істоту відношення проф. Масарика до славянської проблеми, себто — суть його власного славянофільства. Коротко кажучи, воно має основні типові ознаки його сві-

³⁸⁾ Idem, 185. ³⁹⁾ Idem, 186. ⁴⁰⁾ Ibidem.

⁴¹⁾ Цитую тут за чеським її виданням у брошуру: «Slované po válce», Прага, 1923. Пор. § 11. ⁴²⁾ Idem, 29. ⁴³⁾ Idem, 31. ⁴⁴⁾ Ibidem.

тогляду взагалі: критицизм, реалізм, та ясну програмовість передовсім.

Мені здається, що добрим ключем до його зрозуміння можуть бути ті програмові слова, які він написав на вступі до свого журналу «Naše doba», що з останнього року минулого століття і аж до війни був прилюдною трибуною його думок і поглядів.

«Передумовою — писав він там у програмі «N. D.» — самопізнання є критика; до певної міри критика цим самопізнанням вже є. Але не досить лише критикувати, хоча б це і була найбільш річева критика; критика мусить бути неминучою частиною аналітичної праці і шляхом аналізи мусить служити синтезові... Ми шматуємо і розкладаємо світ та себе, щоб побачити цілість в її органічних складових частинах... Ми прямуємо до одностайного суцільного погляду і по змозі гармонійного погляду на світ і нарід»...⁴⁵⁾

Влучно характеризує цю частину світогляду Масарика А. Чे рній, кажучи: «В основу своєї політики у дусі свого реалізму він поклав справжнє пізнання славянства та його проблем (включно з чехословацьким народом і його проблемою) шляхом докладної, холодної, але справедливої його критики, бо його любив і хотів любити»...⁴⁶⁾

Врешті ще одна суттєва характеристика його славянофільства: «Славянство Масарик розумів, як взаємне знання, взаємну пошану та віддану співпрацю на ґрунті спільних інтересів і спільних ідеалів»...⁴⁷⁾

Річ ясна, що так реально і конкретно трактуючи славянство, Масарик не міг оминути українського питання. Але зрозуміло також, чому його відношення до цієї проблеми, як це ми ще побачимо, не може вкластися у традиційні форми звичайного трактування її в українофобському чи українофільському дусі. І тут, як майже у всіх питаннях життя та політики, Масарик ішов своїм власним шляхом і природно — прийшов до своїх власних висновків.⁴⁸⁾

⁴⁵⁾ I. c. p. Roč. I. (1889), p. 1 i 2. ⁴⁶⁾ A. Černý, I. c. p. 10.

⁴⁷⁾ Dr. B. Odstrčil: T. G. Masaryk, jako politik, у цитованому вище збірникові: «Masaryk Osvoboditel», p. 153.

⁴⁸⁾ Вже під час другу цієї праці вийшов відбиток розвідки Я. Папоушка, що трактує тему, порушену у цім розділі. Пор. J. Parořešek: Masaryk und das Slaventum. («Slavische Rundschau». 1930, № 3). Пор. також документальну працю цього-ж самого автора: Carské Rusko a naše osvobození. (Praha 1927), де у вступній статті докладно схарактеризовані погляди Масарика на славянство.

П. Т. Г. МАСАРИК І РОСІЯ.

1. Мені здається, що неможливо як слід зрозуміти становище Масарика до українського питання, не знаючи належно його відношення до Росії. Адже ж політично українське питання для нього, мовляв, функціонально зв'язане з російською великою державою.

Зрозуміло отже, чому характеристиці відношення Масарика до Росії присвячується тут окремий розділ, який, зрештою, уявляє з себе лише органічне продовження та доповнення попереднього і не менш органічно зв'язаний з дальшим розділом цієї розвідки, де буде з'ясовано становище його до Польщі.

2. Насамперед треба пригадати, що найприроднішою і, так мовити, стихійною формою славянофільства серед неросійських неволених славян, зокрема у першій половині минулого століття, було русофільство, яке можна вважати яскравою рисою новочасного славянського відродження взагалі.

«Славянська думка — каже Масарик — як від самого початку, так і за часів Колляра розумілася *sub speciae* Росії».¹⁾

Соціологічно це дуже просто пояснюється: слабі і переважно малі славянські народи шукали опертя о щось міцне, сильне у всій Славянщині. Конкретно це означало Росію, як єдину самостійну та велику славянську державу.

Відомий чеський історик проф. Я. Бідло — зауважує з цього приводу, маючи на думці власний народ, у своєму нарисі «Історичний розвиток Славянства»: «Великі політичні успіхи Росії від часів Петра Великого і зокрема визначна її співпраця у боротьбі проти Наполеона наповнювали Юнгмана, Шафарика а врешті і самого Колляра гордістю та надіями, що російською зброєю буде збудована могутня славянська імперія з російським царем на чолі. Російська поміч при визволенню сербів на початку XIX стол. подавала сподіванки, що і решта славян можуть її очікувати».²⁾

¹⁾ Česká otázka, 48.

²⁾ I. Bidlo: «Historický vývoj Slovanstva», у збірнику «Slovanstvo». Прага, 1912, стор. 92.

У чехів загалом це русофільство виявлялось дуже стихійно та було супоромантичне. Правда, тут доводиться констатувати у середині минулого століття певну реакцію проти такого занадто вже некритичного русофільства під проводом Палацького і Гавлічка, які були ідеологами так званого австрославізму. Але і для них Росія врешті решт була останній доказ славянської віри, в залежності від того, як Австро-Угорщина заводила їх своїм хронічним нерозумінням та нехтуванням власних славян.

У «Новій Європі», відкидаючи мадьярсько-німецький закид на адресу чехів у панрусизмі, Масарик пише: «...мушу констатувати, що ми завжди були рішучими русофілами, але наші найбільші політичні провідники — Палацький і Гавлічек висловилися як найбільш категорично проти панславізму під царським абсолютизмом».³⁾

Для характеристики русофільства Масарика саме погляд цих двох національних велетнів чеського відродження є дуже симптоматичний і тому слід трохи зупинитися на цьому.

Масарик свідомо продовжував політичну і національну традицію Гавлічка, як це видно з чудової його монографії, присвяченої авторові «Хрещення Святого Володимира».⁴⁾ Він вважає його ідейним попередником власного політичного і культурного реалізму.⁵⁾

Масарик підкреслює антиросійський критицизм і скептицизм Гавлічка і Палацького у згаданій саме праці: «Гавлічек, як і Палацький — пише він — боявся російського деспотизму, тому він висловився проти російського царизму... і писав також проти російської інтервенції проти мадьярів»...⁶⁾

Палацький вже у 1848 р. (у своїй славетній відповіді на заклик всенімецького франкfurtsького парламенту) категорично висловився проти можливості універсальної російської монархії, вважаючи її «невисловним злом» та «нешастям без міри и краю».⁷⁾

У цьому ж самому листі він висловив відомий свій афоризм про необхідність існування Австрії, кажучи, що «коли б цієї держави не було вже віддавна, слід було б в інтересі Європи та навіть самої людянosti подбати про те, щоб вона якнайскорше була утворена»...⁸⁾

Відкидаючи рішуче пангерманізм, Палацький не менш рішуче перед 1867 р. відкидав і панрусизм. «Якщо ми коли-небудь мали б перестати бути чехами, тоді для мене зовсім байдуже, чи ми станемося німцями, італійцями, мадьярами, або росіянами».

Так безкомпромісово і свідомо яскраво маніфестував свою національну чеськість автор епохальної «Історії чеського народу».

Цікава еволюція цього великого національного провідника чехів від австрійського політичного позитивізму до негації габсбург-

³⁾ I. c. p. 186. ⁴⁾ T. G. Masaryk: «Karel Havlíček» (Snahy a tužby politického obrození). Прага, 1920, III вид. ⁵⁾ I. c. § 112, p. 518. ⁶⁾ Idem, 425. ⁷⁾ Masaryk: »Česká otázka«, 113. ⁸⁾ Idem, 87.

ської монархії і логічно з цим зв'язаний його тактичний зворот до Москви.

Ще у 1865 р. він пише знаменитий свій трактат «*Idea státu rakouského*», обґрунтовуючи історичну *raison d'être* чорно-жовтої імперії. На думку Масарика, Палацький у цьому трактаті підказував Австрії «чеську ідею».⁹⁾

Цікаво, що два роки перед тим Палацький перестерігав габсбургську монархію перед фатальним дуалізмом, констатуючи, що день, коли це стане фактом, буде «одночасно також днем народження пансловізму в його найменш бажаній формі, і що куми пансловізму будуть батьками дуалізму». Що потім настане — пише віщунськи геніяльний чеський історик — додумаеться кожний читач сам. Ми, славяне, будемо на це дивитися зі щирим жалем, але без страху. Ми були перед Австрією, ми будемо після неї».¹⁰⁾

У 1867 р. габсбургська монархія була перебудована дуалісто, а саме так, що по цей бік Лейти, себто в Австрії, запанували німці, а по той, себто в Угорщині — мадьяри. Це був початок кінця цієї наддунайської монархії, з якої чехи на протязі всього XIX стол. марно намагалися утворити здорову і міцну державу, що базувалася б на засаді національної рівноправності, а не паннаціонального імперіялізму т. зв. державних націй.

Цього ж самого року Палацький поїхав до Москви на II славянський конгрес.

У своєму заповіті («*Doslov*»), рекапітулюючи етапи своєї політичної еволюції відносно Австрії, він порушує, на його думку, важне питання про те, що станеться з австрійськими славянами; що торкається чехів, він гадає, що ані під німецьким, ані під московським пануванням «вони ніколи б не були заспокоєні своєю долею; вони ніколи б не забули про те, що по праву мають бути підданими лише самих себе, свого власного уряду, свого власного володаря»... А далі він додає: «Прусаків, за їх германську жорстокість чехи могли буважати лише головними ворогами і вбийниками своєї національності. Що ж торкається Росії, — то справа малася б зовсім навпаки; вони стали б найвірнішими їхніми не підданими, але союзниками і, на випадок потреби, — навіть авантгардом Європи, бо ж це природні їхні співплеменники»..¹¹⁾

Палацький заповіджує далі, що пангерманський імперіялізм німців на будуче зможе лише «чим далі, тим більше розбуджувати та скріплювати не тільки всеславянське почування, але взаємну відданість і приязнь між росіянами та чехами»...¹²⁾

Палацького славянофільство, орієнтуючись після 1867 р. на Москву, не було національною резигнацією, як це і констатує Масарик у своєму паризькому викладі, кажучи, що після заведення

⁹⁾ T. G. Masaryk: «*Palackého idea národa českého*». Praha, 1912, p. 37.

¹⁰⁾ Ibidem. ¹¹⁾ Idem, 32. ¹²⁾ Idem, 32—33.

дуалізму Палацький «покидає австрословізм і звертає свої очі до Москви, не відмовляючись при цім від оборони чеської самобутності»...¹³⁾

Цікаво, що Гавлічек, який із чехів найдалі пішов у нелюбові до Росії та який після свого повороту з Москви у російських і правовірних славянських колахуважався за фанатичного русо-
и полонофоба¹⁴⁾ — під цим оглядом, вибираючи між австро-німецькою та московською деспотією, — висловився за цю останню: «Я ворог і противник кожної деспотії і буду до останньої краплі поту боронити конституції, але наколи б я не міг вже жадним робом уникнути деспотії, тоді російська деспотія є для мене найбільшим мила». ¹⁵⁾

Я навмисне трохи довше зупинився на характеристиці відношення Палацького і Гавлічка до Москви на тлі їх становища що до Австрії.

Воно цікаве і симптоматичне під кожним оглядом. З нього видно, як русофільство є органічним складником чеської національної ідеології. Окріч цього, ми побачимо ще, що цим шляхом ішов також Масарик, продовжуючи цю історичну і національну традицію своїх великих попередників. Москва, — це Мекка чеської національної душі та *ultima ratio* їхньої політики. Навіть, критикуючи Росію (Масарик), — вони люблять її. Тому чехи традиційно русофіли і тому так тяжко дастися їм зрозуміння і ще менше відчутия української національної справи.

Досі найглібше і до останніх консеквенцій продумав її з чеського боку К. Гавлічек.¹⁶⁾ Цікаве далі те, що до українського питання ставилися позитивно і об'єктивно лише ті з чеських національних провідників, які попри традиційного русофільства спромоглися на річево критичне відношення до Росії. Отже Палацький передовсім і, річ ясна, Масарик, після Гавлічка, — найкращий чеський знавець Росії. Слід додати, що Масарик пізнав Росію з автопсії та шляхом величезних студій. Гавлічек, як і Гоголь, відчув Росію більш інтуїтивно і, я б сказав, мистецьки. Може тим і пояснюються, чому вони реагували на неї більш шляхом літературної сатири.

3. Слід з'ясувати тут особисте відношення Масарика до Росії. Тоді краще можна буде зрозуміти його теоретичне ставлення до російської проблеми.

¹³⁾ I. c. p. 9.

¹⁴⁾ Записав з цього приводу Я. Головацькому у 1846 р., що «Гавлічек, як редактор «Novin» і «Včely» робить страшні дурниці, викликує великі непорозуміння і сварки; найбільш всього він обурив всіх своєю статтею «Čech a Slovan», в якій проповідує ненависть до росіян і поляків»; — порівн. розвідку проф. J. Polívky: «Havlíček a Rusko» — в ювілейнім збірникові — T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám (1850—1910), — Прага, II вид. 1930, стор. 224.

¹⁵⁾ T. G. Masaryk: «K. Havlíček» I. c. p. 100.

¹⁶⁾ Див. цитовану мою статтю: «Каменярі чеського національного відродження про самостійність українського народу», «Нова Україна», 1922, ч. 2.

У своїй монографії «Росія і Європа» він зараз же у вступі з'ясовує цю справу, кажучи: «Росією я цікавився вже з молодих років; власне можу сказати, що з дитинства»...¹⁷⁾ Розуміється, тут мали вплив оповідання батьків про відому московську кампанію у 1849 р. для здушення мадьярської революти. Для Масарика характерно далі, що вже тоді його цікавить Росія з релігійного боку. А саме, як правовірного католика, його хвилювали оповідання про чуда і святих у православній Росії. Ми побачимо у слідуваному розділі, що під час польського повстання 1863 року, Масарик був великим полонофілом, але це йому не заважало навіть на цім факті критично знайомитися з Росією. Як гімназіст у Брні, він сам почав вчити російську мову і це привело його до ближчого знайомства з російською літературою, що мала чи не найбільший вплив на його ознайомлення з Росією взагалі. «Пізніше — каже він сам з цього приводу — я краще вивчився по-російському; з російських письменників я черпав своє знаття Росії та старався додатково його доповнити вивченням історії і т. д. та відвідуваннями країни»...¹⁸⁾

Як кожного чеха, Росія приваблювала Масарика; це він сам признає у цитованій тут своїй монографії: «Росія була і є для мене найцікавішою країною; відвідини Росії мене значно більше здивували, хоч я і славянин, ніж відвідини будь-якої іншої країни».¹⁹⁾

Але хоч у русофільстві Масарика були наявно чуттєві моменти, воно ніколи не переставало бути критичним, утворюючись на ґрунті річевого і суттєвого знайомства з фактичною Росією, яка вона була, а не з фіктивною, як вона уявлялась у фантастичнім сяйві чеського романтичного славянофільства.

Звідси критичне і негативне становище Масарика до царизму і знищуюча його критика цієї офіційної Росії. Так само, як пізніше критика російської революції, а зокрема — большевизму.

Масарик добре бачив злочинні гріхи царського режиму. Але одночасно він добре бачив вади і слабості російського громадянства взагалі, а отже і революційних кол.

У своїх спогадах про світову війну він пише про це, кажучи: «Царська Содома і Гомора мусіли бути винищені вогнем та сіркою. І це не стосується тільки до двору та придворного товариства; деморалізація була дуже поширенна і захопила всі кола, зосібна т. зв. інтелігенцію, а також мужика. Царизм, вся політична і церковна система здеморалізувала Росію»...²⁰⁾

Повторюю: критичний щодо офіційної Росії, Масарик-демократ не менш критичним був і по відношенню до «подпольної» Росії, демаскуючи і реальну містику її революційної ідеології та ще більше — практики. Під цим оглядом дуже цікава і повчаюча є передовсім його праця про Росію та Європу, де

¹⁷⁾ I. c. p. I. ¹⁸⁾ Idem, 2. ¹⁹⁾ Idem, 10. ²⁰⁾ Světová revoluce (1925), p. 166.

раз-у-раз доводиться читати слушні закиди на адресу російської революційної інтелігенції, напр., у малій її демократичності.

«Демократія — каже там Масарик — є в Росії у початках... Я відкинув погляд, що росіянин і славянин є демократичні від природи; цей вигаданий демократизм є тільки негативний, а зовсім не позитивний...»

Ми бачимо, що російського атеїзму і матеріалізму замало для позитивізму; російському філософському, а отже і політичному думанню бракує критицизму. Російська філософія не перемогла міт. Практично цей недостаток виявляється у тому, що росіянин не засвоїв собі цілком етики працьовитості. Це слухно підкреслив Кірєєвський, але зовсім аристократично потішив себе тим, що росіянин може винагородити свій брак витривалості прудкою періодичною працею. Це є саме аристократизм: аристократична зневага до витривалості і дрібної праці.

Від Пестеля та Герцена російські революціонери висловлюються проти конституціоналізму і проти парламентаризму; у цьому є частина дискутованого російського анархізму: теократичний абсолютизм так довго виховував росіян не тільки як церковних, але і як державних, політичних ляїків, що конституційні початки демократії видаються їм малими і без значення.

Революціонери, починаючи від Герцена однаково мало робили зусиль в напрямі демократичної рівності, як і свободи; ще Крапоткін добачає в рівності лише засіб рівномірності та справедливості. Крапоткін є власне, не зважаючи на свій анархізм, — аристократ, і тому оцінює справедливість саме так, як секретар папи римського. Під цим оглядом Михайловський є поступовіший, демократичніший, хоч менш революційний.

Цей недостаток демократії характеризує революційних відступників «Віх»; один із їхніх речників Бердяєв тужить за містичним аристократизмом. Аристократизм є завжди містичний і мітичний. Росіянин є дуже революційний, але менш демократичний»...²¹⁾

Я свідомо зупинився тут трохи довше на цій Масариковій характеристиці демократичної і революційної Росії. Брак справжнього демократизму у ній, на що слухно він звертає увагу, українці відчували на собі не лише теоретично. Можна сказати, що це одна з головних перепон для політичного порозуміння між Києвом і Москвою не тільки у недавньому минулому, але, правдоподібно, і в найближчому майбутньому. Головне ж, коли взяти під увагу, що ця російська політична вада мала від'ємні наслідки на відношення російської демократії та навіть соціалістів до національного питання. У цьому проф. Масарик міг особисто переконатися під час війни, і проти цього доводилося йому боротися у зв'язку з чехословацькою самостійницькою акцією, зосібна.

²¹⁾ Пор. Rusko a Evropa: — II, § 202, стор. 653, 654, 656, 657, 658.

4. Не менш річево і слушно критикує Масарик також майже містичне захоплення росіян революцією, як головним, осільки не єдиним, на їх думку, засобом соціальної і політичної перебудови сучасного суспільства.

«Росіянин — пише він в «Росії та Європі» — сподівається, що революція принесе чуда; він вірить ще й досі мітично і некритично. Росіянам бракує, коротко кажучи, — Канта їх революційності. Тому етично вони не дійшли далі ніж до біблійної теорії («смерть за смерть»).²²⁾

Росіяне легко забувають, що їх метою не є революція, але демократія; російська революційність занадто часто впадає в анархізм і нігілізм. Бакунін цілком мав рацію, коли проповідував для Росії і Європи нову етику, нову людину; але сам він не мав сили поводитися послідовно у згоді з теорією цієї етики. Демократ у теорії, на практиці він був аристократом.²³⁾ Масарик рішуче засуджує цей російський культ революції. На його думку, бакунінський «революціонізм був сліпий»...; він відкидає бакунінську теорію «революційного інстинкту» там, де слід говорити про «революційне переконання».²⁴⁾ Особисто Масарик закидає російським революціонерам те, що вони дуже часто «думають старим способом і живуть після старих звичаїв».²⁵⁾ Що вони взагалі мають чимало пережитків, мовляв, психічного кріпацтва. Масарик критично і з застереженням ставиться до поступу та до радикалізму за кожну ціну. Одно і друге є дуже характерне для російського типового революціонера. «Поступ — каже він — це не є стало і майже хоробливе стремління до новаторства... Радикалізм є часто непоступовий»...²⁶⁾

Словом, революція це не самоціль, а тільки крайній засіб, коли немає вже іншого виходу; «але і тут, — пише він, — звичайно, є необхідно, аби рішення про це сталося якнайсумлінніше».²⁷⁾

Отже Масарик революції не відкидає, як засобу соціальної і політичної боротьби; він лише об'єктивно-науково, себто соціологічно точно визначає межі її виправданості. Масарик каже: «революція може бути вірним засобом демократії. Може; але так бувають революції реакційні, недемократичні, непоступові; революція може бути зайва».²⁸⁾ Трохи вище він пояснює: «революція може бути одним із правильних і необхідних засобів; тоді вона є морально виправдана; може стати моральним обов'язком».²⁹⁾ Цікава є його інтерпретація сенсу революції: «Справжня революція є революцією реформістською і тому оборонці та провідники революції завжди знову підкреслювали, що революція мусить бути підготована розумом, що лише продумані і плано-

²²⁾ Ibidem, 675. ²³⁾ Ibidem. ²⁴⁾ Ibidem. ²⁵⁾ Ibidem. ²⁶⁾ Ibidem, 673. ²⁷⁾ Ibidem.

²⁸⁾ Ibidem, 667. ²⁹⁾ Ibidem.

мірно переведені революції досягають бажаного успіху».³⁰⁾

Я свідомо докладніше зупинився тут на Масариковій критиці російських революціонерів та навів його позитивні уваги щодо революції. Бо, насамперед, для нього «проблема революції — є російською проблемою rag excellence.³¹⁾ Крім цього, багато з цих закидів на адресу російських революціонерів можна віднести, зглядно ще недавно можна було адресувати, і до наддніпрянської української революційної інтелігенції, вихованої в європейськім соціалізмі від Москви. Згадати хочби майже містичний якийсь культ т.зв. «трудового принципу» в деяких революційних українських колах.³²⁾ Зрештою, ці уваги дуже цікаві на ґрунті сучасного большевизму, де московське революційне маніяцтво і фетишизм досягли свого рекордного апогею.

5. Розуміється, Масарик аналізував і критикував соціологічно також і большевизм. Не знаю, чи науково і річево хтось краще і влучніше схарактеризував це наявно соціально-патологічне явище нашої доби, цю велетенську спробу світової революції, мовляв, у планетарних розмірах, яка від кількох років вже безсумнівно занепадає, щоб колись бути кваліфікованою як трагічно невдалий «аборт історії».

Бодай кількома цитатами із Масарика, хочу з'ясувати його погляд на большевизм. Отже передовсім для нього це явище є типово російське, хоч багато дехто заперечує це. У своєму другому ювілейному exposé (28. X. 1919) президент Масарик казав: «...Ленін є росіянин і то типовий росіянин, хоч, правда, попсований німецьким соціалізмом».³³⁾

Масарик слушно заперечує твердження Леніна і большевиків, що їхній комунізм є неначебто справжнім марксизмом, констатуючи зовсім раціонально, що у цій доктрині більше анархізму і синдикалізму, ніж науки автора «Капіталу». «...Ленін та його прихильники — казав він у згаданій промові — репрезентують економічний і культурний примітивізм російського неграмотного музика».³⁴⁾

На його думку, Ленін прогрішився «проти закону поділу праці; він не зрозумів, що витворення нової суспільноти вимагає нових фахівців: політичних, господарських і суспільних».³⁵⁾ Але найбільший гріх Леніна і большевизму, — це злочинне газардування людським життям, ніколи і жадним робом не виправдане.

³⁰⁾ Idem, 668. Докладніше порів. про це XXVI розд. цитованої праці під заголовком: «Демократія і революція». ³¹⁾ Idem, 658.

³²⁾ Цей закид я підноси вже в передмові до моїх перекладів на українську мову трьох уваг Масарика про большевизм. Див. мою брошуру: «Життя і світогляд Т. Г. Масарика». Віденсь, 1921, стор. 4.

³³⁾ T. G. Masaryk: «Slovanské problémy», 77. ³⁴⁾ Idem, 76. ³⁵⁾ Idem, 77.

Масарик теж робив революцію, і, якщо можна так висловитися, — соціологічно експериментував, будуючи самостійну Чехословацьку державу. Але поперше, кожна його політична акція та навіть кожний тактичний хід були наперед теоретично, мовляв, математично точно продумані та обраховані; подруге, його категоричним наказом для революційної чехословацької армії було — за кожну ціну ощаджувати людське життя і кров. «Кожне життя — казав він на зборах у Києві (14. II. 1918)³⁶), — кожна крапля крові мусить бути для нас дорога і не сміє бути зажитком пролита».³⁷)

Масарик лояльно признає, що Ленін визнав помилки большевизму, коли казав, що «шляхом помилок вони навчались; але — Масарик додає — ці помилки означають тисячі і тисячі людського життя зажитком знищених».³⁸) Слушно, тому, на адресу ідеологічного батька большевизму Масарик підносить оцей зовсім виправданий закид: «Тактика Леніна занадто нагадує тактику Івана Грозного. Російський большевизм не переміг російського царизму. Не заперечую, і я сам у цьому переконався, що серед російських большевиків є ідейні люди; є також теоретики, але вони не встані виконати своє завдання. Сьогоднішня Росія та її розпучлива господарська анархія, загальні злидні заперечують ленінський комунізм».³⁹)

Через рік у статті «Революція і большевизм»⁴⁰) Масарик закидає большовикам адміністративний дилетантизм, брак продуманого конструктивного плану і, головне, невміння систематично працювати. Це, на його думку, фатальна спадщина їхнього довголітнього еміграційно-підземельного існування. Взагалі він тої думки, що «большевицька революція, якщо оцінювати її з європейського становища — не була необхідною».⁴¹)

Вже у монографії «Росія та Європа», Масарик обмежив значення революції, як засобу суспільно-політичної боротьби, підкреслюючи натомість потребу конституціоналізму і парламентарізму, які, на його думку, дають «стільки можливостей для інтенсивної політичної праці, що революція стає зайвою і часто некорисною».⁴²)

З цих власне причин він заперечував моральне виправдання большевицького перевороту, гадаючи, що після лютневої революції, коли в конституанті соціалісти мали абсолютну більшість (639 послів із 703), «большевики, як меншість, могли заспокоїтися працею парламентською, виховавчою і адміністративною. Вони могли отже організувати парламентську опозицію»⁴³). Тим більше, коли

³⁶) Отже в атмосфері большевицьких скажених масакрів, якими заінавгурувалася червона московська влада на Україні. *Б.*

³⁷) Dr. J. Kudela: «Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi». Прага, 1923, стор. 170. ³⁸) Slovanské problémy, 77. ³⁹) Ibidem. ⁴⁰) Див. мою цитовану брошуру, стор. 32—37. ⁴¹) I. c. p. 35. ⁴²) Rusko a Evropa, I, 2, p. 673. ⁴³) Революція і большевизм, I. c. p. 35.

взяти під увагу абсолютну непідготованість Росії для революційно-соціалістичного експерименту в стилі большевизму; це перед жовтневим переворотом визнавали і видатні лідери большевицької партії (Зінов'єв, Каменєв, Ріков, Рязанов і др.)⁴⁴). Масарик у своїй новітній праці,⁴⁵ ще раз вертаючись до проблеми большевизму, узагальнює свої попередні закиди і критику на адресу цієї московської революційної доктрини. «Большевизм — пише він тут — ані щодо теорії, ані щодо тактики не є марксівський... він є куди більш бакунінський, ніж марксівський. Він є продовженням російського ніглізму і зосібна терористичного ніглізму. Це є продукт чисто російській, плід неорганічного розвитку, спричиненого різким товчком найрадикальніших західних ідей на стаціонарний світогляд, утримуваний російською церквою. Большевик — це російський монах, схильований та спантелічений фоєрбахівським матеріялізмом і атеїзмом. Напівсвіта була нещастям старої Росії; вона є нещастям і совітської Росії. Нарід здебільшого безграмотний не може бути по-марксівські соціалістичний і комуністичний, либо на папері... Так звана диктатура пролетаріату є абсолютностичним режимом незначної меншості; хоча чи не хочачи, большевики продовжують царський абсолютизм».⁴⁶)

Для характеристики ставлення Масарика до большевизму дуже цікавий його одвертій лист до Плеханова, написаний під особистим враженням жовтневого перевороту у Москві, де Масарик на протязі майже тижня перебув у готелі «Метрополь», який опинився у центрі большевицького лютого обстрілу. Вже тоді Масарик констатував повну безпорадність та безпрограмову імпровізованість большевицької революції, як це він зазначив у розмові з одним інтелігентним червоноармійцем після забрання цього готелю большевиками. З цього приводу у листі до Плеханова він писав: «У «Метрополі» було 600 людей, в Росії є їх 170 мільйонів; чи здібностям большевиків відповідає завдання володіти над такою великою кількістю?»⁴⁷). Масарик рішуче заперечує потребу і виправданість цього перевороту з мотивів, про які вже згадувалося по-переду.

«Найбільшою помилкою царизму — констатує Масарик далі — було саме те, що він не навчив росіян працювати; тому російські революціонери призвичаїлися до праці, яка руйнує (кажу, що без неї не можна було обійтися), та цілком віддалися їй. Замкнувшись у своєму власному гурті, вони стратили з очей світ. Хоч в Європі жили, Європи не знали так само, як не пізнали Росії. Їхня опозиція до царизму не дозволяла їм студіювати державний устрій: вони не познайомилися навіть із загальними двигунами національ-

⁴⁴) Див. про т. зв. диктатуру пролетаріату; idem, 25. ⁴⁵) Slované po válce, 1923, p. 21. ⁴⁶) Idem, 21—22.

⁴⁷) Dopis G. V. Plechanovu. (Див. Masarykovy projevy a řeči, II., Praha, 1920), стор. 168.

ного життя. Звідси випливають їх безмежні балочки без чину, суперечки замісць праці».⁴⁸⁾

Розуміється, у цьому листі Масарик засуджує зайну кріавість большевицької революційної тактики, висловлюючись з цього при-воду так: «Повторюю знову: це кріаве повстання не було неминуче і тому воно позбавлено підстав. Прямою метою політики є ощаджування людського життя і доцільне поводження з національними силами. Ступінь варварства і справжньої культури міряється відповідно до того, як поодинокі люди і народи потраплять ощаджувати людське життя і то не тільки під час війни, але і в час миріу».⁴⁹⁾

Масарик закінчує цього листа своєю традиційною формулою революції, кажучи: «Ні, друже, Росія потребує революції у головах і в серцях».⁵⁰⁾

Слід тут зазначити, що Масарик від самого початку передбачав довше існування большевизму і не вірив, що він впаде чи його можна буде швидко зліквідувати. Зрештою він так само від початку був і досі є рішучим противником будь-якої протиболішевицької інтервенції.

6. Як ми бачили, Масарик однаково глибоко критикував, як офіціяльну і царську, так і підземельну революційну Росію. Зрозуміло, що він був на індексі у першої, про що буде мова далі, та мало популярний у другій.⁵¹⁾ Ця його критика була можлива лише на ґрунті джерельного знаття Росії та фундаментального з'ясування російської проблеми в її історичній еволюції, мовляв, *sub specie aenea* Европи. Цьому завданню Масарик присвятив найбільшу і либо найвизначнішу свою працю, — відому монументальну монографію «Rusko a Evropa», — кінець якої ще й досі не з'явився друком. Що у світовій літературі немає кращої книги про Росію, ніж ця монографія проф. Масарика, — сьогодні визнається загально всіма і не підлягає жадному сумніву. Власне оскільки йде про проблему російської революції, ця монографія має ознаки геніяльного соціологічного прогнозу, що заздалегідь передбачає і критикує сучасну большевицьку революцію. Слушно молодий чеський історик Росії Я. Славік написав з при-воду «Rusko a Evropa»: «Є це єдина свого роду аналіза революційної атмосфери, яка за наших часів вибухла нечуваним суспільним катаклізмом».⁵²⁾

⁴⁸⁾ Idem, 168—169. ⁴⁹⁾ Idem, 170. ⁵⁰⁾ Idem, 171.

⁵¹⁾ Пізніший лідер большевицької революції Л. Троцький дуже гостро і неприхильно скритикував книгу Масарика про Росію на сторінках віденського с.-д. органу «Der Kampf» (Річн. VII, ч. 11—12) у статті: «Prof. Masaryk über Russland». Взагалі російські революційні кола порівнюючи були мало знайомі із соціологічними творами проф. Масарика. Пор. про це статтю д-ра В. Тукалевського: «T. G. Masaryk v ruském tisku» («Slov. přehled», 1930, ч. 2).

⁵²⁾ J. Slavík: Masarykovo dílo «Rusko a Evropa» a bolševická revoluce («Slov. přehled», 1930, č. 2.).

Мусимо отже тут присвятити нашу увагу цій книзі взагалі; по зв'язку з нашою темою про неї буде мова окремо у другій частині цієї розвідки.

Цікавий передовсім погляд проф. Масарика на взаємовідношення між Росією та Європою. Питання це ставилося не раз з російського боку, переважно славянофілами, а в наші часи е в р а з і ї ц я м и, і вирішувалося, звичайно, не на користь Європі, часто просто в антиевропейськім дусі, мовляв, — «гнілой Запад», або «Россия — особый мир».

В розумінні Масарика Росія та Європа — це не є культурна, або історична антитеза, але тільки дві часово ріжні фази того самого історичного процесу. Вже у передмові до цієї монографії він виразно це зазначає, констатуючи зрештою внутрішній дуалізм Росії і розріжняючи дві Росії «стару — з культурою допетрівською і нову Росію — європейську».⁵³⁾ Стара Росія — це колишня середньовічна Європа, а тому не є її запереченнем. «Росія затримала дитячу добу Європи — пише з цього приводу Масарик; — вона репрезентує у великих масах свого сільського населення християнське, зокрема, візантійсько-християнське середньовіччя. Було отже питанням часу, коли для цього середньовіччя почнеться нова доба, і це сталося у значній мірі заходами Петра та його наступників».⁵⁴⁾ У кінці цієї передмови Масарик знову підкреслює цю думку, кажучи: «...Росія є, чим Європа була. Росія є також Європа. Якщо я ставлю Росію та Європу проти себе, я порівнюю таким чином дві фази: Європа не є суттєво чужа Росії, але проте Росія її не засвоїла цілком».⁵⁵⁾

Росія отже може модернізуватися, йдучи шляхами європейського культурно-політичного розвитку, надолужуючи те, що прогаяла під цим оглядом дотепер. Збиває її з цього неминучого шляху поступу національний месіянізм і містицизм, віра у своєрідну самобутність, безпідставна упередженість щодо Європи і так само безпідставне бажання оминути європейські методи і засоби для свого відродження. Це гріх не лише московських славянофілів. Російський соціалізм і революціонізм від Бакуніна і Герценів аж до Леніна включно — радо спокушались ним, вірючи у своєрідне суспільно-політичне призначення Росії.

Масарик однаково критично ставиться як до цього славянофільського, так і до соціалістично-революційного месіянізму московської інтелігенції. Першому він закидає романтичний історицизм, отже «тікання від дійсності до минулого».⁵⁶⁾ Другому — стремління випередити Європу у майбутньому соціально-політичному розвиткові. «Неможливо — пише він з цього приводу — припускати з Герценом та іншими, що можна перескачувати фази історичної еволюції і що Росія могла б піднести безпосередньо із стадії нижчої до стадії значно вищої; адже ж знову все ми мусіли пригадувати собі, що проти дідичного гріха пасивності треба розвинути діяль-

⁵³⁾ Rusko a Evropa, т. I, вид. II, 1930, стор. 5. ⁵⁴⁾ Idem, 10. ⁵⁵⁾ Ibidem.

⁵⁶⁾ Idem, 505. Порів. взагалі розд. В і С, стор. 497 і слід.

ність, витривалість і працьовитість. Завданням критично думаючого росіянина — продовжує він — є досягнення цілей, яких можна досягнути органічним дальшим розвитком на основі вже раз даний; ці цілі почаси можуть бути окреслені і вибрані після відомих зразків інших народів, бо під багатьома оглядами майбутність Росії є наперед окреслена сучасним і минулим Заходу; помимо цього однак росіянин мусить на основі знаття власного народу та його історії піклуватися стало про власний самостійний дальший розвиток та утворювати для цього розвитку ідеали».⁵⁷⁾

Отже Масарик, визнаючи співзалежність в розвиткові між Росією і Європою, не заперечує, звичайно, і відрубності першої, але не підносить її до непримиримої якоїсь антitezи, як це роблять московські месіяністи ріжних напрямків.

Паралелізм між Росією і Європою є на його думку чималий, а саме майже у всіх головних етапах і фазах дотеперішнього історичного розвитку (феодалізм, капіталізм, конституціоналізм, революція і т. д.)⁵⁸⁾. Взагалі «вплив Європи — каже він — є величезний, про це не може бути суперечок, але при цьому впливі Росія розвивається також самостійно, сама собою, подібно, як інші західні народи, і про цю стихійність не слід забувати»...⁵⁹⁾

Є, звичайно, чималі суперечності між Росією та Європою. Масарик їх бачить і констатує, кажучи: «Росія ріжниться від Європи у своїй найглибшій внутрішнішій істоті; ріжниця і суперечність обох культур є обумовлена суперечністю релігійною та церковною: тут стоять супроти себе віра і вороже до неї знаття, традиція і критика, східне православ'я і римський католіцизм та переважно германський протестантизм».⁶⁰⁾

У цьому дуалізмі Росії, що є тільки внутрішнім виявом зовнішнього її конфлікту з Європою і полягає суть російської кризи.

Цікаво, яку спадщину під цим оглядом залишить большевизм своїм незаперечним хочби й деструктивним впливом на Європу (фактично на цілий світ) і своїм *mutatis mutandis* антиевропейським месіянізмом?

Також цікаво, чи матиме згодом ширший вплив на Росію евразійська ідеологія з її марканто виявленим антиевропейством і програмово-свідомим бажанням повернути Москву обличчям до Азії?

Але це вже питання, які властиво виходять поза межі цієї праці, хоч зрештою не зовсім, бо проблема майбутнього Українсько-російського стосунку в значній мірі залежить від того, куди та як зрешті зорієнтується Росія: «соптрачи рго Європу. Бо для України, як самостійної держави і нації, є лише один, зрештою, традиційний вихід: за відхиленням з Європою і рго Європу.

⁵⁷⁾ Rusko a Evropa, II, 696. ⁵⁸⁾ Idem, 694—695. ⁵⁹⁾ Idem, 694. ⁶⁰⁾ Rusko a Evropa, I, 411.

7. Масарик не обмежувався лише критикою Росії. Він аналізував і соціологічно діагнозував причини та істоту російської кризи. На його думку, головною причиною цієї кризи була революційна, так мовити, европеїзація старої Росії. Від Петра I стара Росія перебуває у процесі радикального розкладу під впливом європейської філософії та науки. Цей процес, зокрема у минулому столітті, не відбувався органічно, а розкладово і тому з тенденцією до революційних вибухів. Якби — пише Масарик — ми мали сміливість зробити спробу з'ясувати сучасні думкові течії в Росії, то формула цього була б така: німецький протестантизм розкладає російське православ'я».⁶¹⁾ Звичайно, православ'я і протестантизм Масарик розуміє у данім разі не вузько релігійно чи церковно, але синтетично, як суцільні та окреслені світогляди з відповідними суспільними устроїми. Автор «Росії та Європи» наводить низку коріфеїв європейської філософії та науки від Канта до Спенсера, підкреслюючи головним чином вплив Фоєрбаха, які, на його думку, «збудили росіян з їхнього православного спання»...⁶²⁾ Зосібна дуже міцний був вплив Німеччини. «Москаль — пише він — був раптово збуджений зі свого містичного православ'я. Росія та її церква представляють думкову течію III стол.; отже прошу яскраво уявити собі, як москаль, призвичаєний до християнської пасивності апокаліпси, нараз опинився перед вислідами європейського поступового думання!»...⁶³⁾

Ясно, що такий раптовий скок від стану думкової стагнації та об'єктивістичного існування до стану, що вимагає суб'єктивного критицизму і інтелектуальної самостійності, мусів мати дуже революційні наслідки на психічний розвиток Росії взагалі.

Масарик порівнює цей процес новочасного перетворювання з тим, який можна добачати і спостерігати серед примітивних народів, що нараз опинилися під впливом європейської цивілізації. Ріжниця в данім разі є не суттєва, але квантитативна. У примітивних народів цей процес є гостріший, ніж у Росії, бо вони більш віддалені від Європи. «Середньовічна Росія, яку розкладає модерна культура — пише він — є значно ближча Європі, ніж австралійці та інші нецивілізовані народи, але різке знесвячення офіційальної святощі, якою для Росії є Фоєрбах, викликає у Росії також розкладовий процес: європейський протестанський активізм і суб'єктивізм революціонує московську православну пасивність та об'єктивізм».⁶⁴⁾

Масарика цікавило також питання, який може бути вихід з цієї російської кризи?

У монографії «Росія і Європа» він докладно проаналізував всі відповіді, які дає на це сама Росія. Не задовольняє його під цим оглядом наявна пасивність російського славянофільства. Не годиться він з поглядом Чаадаєва, що культурне запізнення Росії є

⁶¹⁾ Rusko a Евтора, II, p. 687. Пор. взагалі розд. XXVII: — Свята Русь та російський монах і Фоєрбах. ⁶²⁾ Ibidem. ⁶³⁾ Idem, 688. ⁶⁴⁾ Idem, 688—689.

її плюсом. Критикує також Бєлінського, який потішається тим, що Росія легко може надоложити те, що прогаяла, бо, мовляв, за п'ять років може зробити те, для чого Європа потребує п'ятьдесят. Як ми бачили вже, він відкидає далі московську месіяністичну мрію, що Росія може випередити Європу, перескочивши прогаяні стадії історичного розвитку.⁶⁵⁾

Масарик гадає, що Росія мусить стати на шлях систематичної і органічної, доцільної і програмової праці. Вона мусить «перемогти нігілізм, негацію старого, некритичний революціонізм і легке запозичування та наслідування»...⁶⁶⁾

На його думку, Росія потребує для кращої власної орієнтації під цим оглядом більше Юма і Канта.

Росія мусить скорегувати своє традиційне ставлення до Європи. Масарик не є некритичний европофіл. Навпаки, він добре бачить і також критикує органічні дефекти та вади Європи.⁶⁷⁾ Він констатує, що «Європа є країною компромісів і паліативів, які характеризують добу переходу»...⁶⁸⁾

Багато москалів не розуміють цього взагалі, а зокрема по відношенню до власної батьківщини.

Масарик закінчує свою працю про Росію і Європу не їх протиставленням, але підкресленням потреби весь час порівнювати їх. «Порівнювання Європи і Росії — пише він на передостанній сторінці своєї цитованої монографії — вже саме собою методологічно беручи, є дуже вигідне; власні питання починають бути для європейця завдяки російським аналогіям більш живими».⁶⁹⁾

8. З цього, що тут було досі сказано про ставлення Масарика до Росії добре видно, що він не лише справді докладно знав фактичні відносини у покійній царській імперії, але також і глибоко продумав всю проблематику цього quasi колоса. Не дивно отже, що його зовсім не здивував перебіг подій у Росії в часі війни: вибух революції і занепад царизму. Зрозуміло також, чому під цим оглядом його становище щодо Росії не поділялось, а властиво і досі не поділяється багатьома його земляками. Бо Масарик, будучи без сумніву великим русофілом, помимо всього свого критицизму щодо Москви, ніколи не був царофілом. Між тим чеське традиційне русофільство на початку війни у багатьох чехів почало перетворюватись у політичне царофільство.

У своїх спогадах Масарик робить підсумок чеського русофільства з одного боку, а одночасно критикує знову славянофільство Москви. Слід на цьому тут зупинитися. Його аргументація та ця критика саме з українського становища дуже зрозумілі. Адже все те, про що тут Масарик говорить, для України не було тільки абстрактною теорією, але, на жаль, конкретною дошкульною практикою, що на протязі майже трьох століть викопувала між Києвом і Москвою майже непереможну прірву, система-

⁶⁵⁾ Idem, 695—697. ⁶⁶⁾ Idem, 696—698. ⁶⁷⁾ Idem, 698. ⁶⁸⁾ Ibidem. ⁶⁹⁾ Idem, 699.

тично і програмово вбиваючи серед українців віру в потребу московської великороджави в інтересах цілої Славянщини, або Європи, словом, ту віру, яку malgré tout мав і має Масарик все ще і досі.

Отже в своїй «Světové revoluci» він річево і нещадно критикує чеське русофільство, закидаючи йому максималізм і програмову неясність. Всі чехи вірили у безумовну перемогу царської Росії. Так само вірили, що після війни буде утворена славянська великороджава з Москвою на чолі по аналогії з плянетарною системою, де Росія мала бути сонцем, а решта славянських народів, мовляв, сателітами. «Я віддавна вивчав Росію — пише à propos цього Масарик — та поодинокі славянські народи, власне ціле своє життя. На основі свого знайомства зі справами, я не міг очікувати порядку від царської Росії; навпаки, я очікував нового видання японської війни і тому був за енергійну закордонну акцію не тільки у Росії, але і в останніх союзних країнах, аби ми придбали симпатії та допомогу всіх».⁷⁰⁾

Масарик критикує становище офіціяльної і неофіціяльної Росії щодо славянських справ після вибуху війни. Були, правда, російські маніфести та заяви славянофільського характеру, але програмово і змістово мало виразні та ясні. «Із всіх цих офіціяльних заяв — каже Масарик — я не міг про офіціяльну Росію мати іншої думки, ніж яку я мав про це на основі своїх студій та спостережень»...⁷¹⁾ Він визнає, що його критичне становище до Росії було зовсім виправдане, але констатує заразом, що тоді не був вже час на критику. Масарик не заперечує, що царська Росія мала свою славянську програму, орієнтовану на Царгород і Балкани та обумовлену подекуди політичним і церковним конфліктом з Австро-Угорщиною.

«Славянство у сенсі національнім і ширшим — всеславянськім — у Росії розуміли лише деякі славісти, історики та частина інтелігенції взагалі; але й вони розуміли це у значній мірі лише з цього російського, релігійно обумовленого становища. Тому відношення, які мали москалі до нас чехів, хорватів і словінців, були менш живі, менш актуальні. Російський люд знав тільки дещо про православних братів на Балканах».⁷²⁾ Поступові і революційні кола московського громадянства взагалі були проти якого-будь славянофільства. Масарик констатує, що вони не розуміли сенсу чехословацької визвольної боротьби і ставилися до неї неприхильно.

«Така була і є російська дійсність — пише він. У нас не знали належно її; більшість наших русофілів обмежувалася неясними поглядами про Росію. Росія видавалася їм великою і міцною, а тому, що ми потребували конче проти Австрії і Німеччини чужої допомоги, велика братня Росія мала нас врятувати. Психологія отже і політика зовсім зрозумілі; вже Колляр сказав, чому думка славянської взаємності виринула у малій Словаччині».⁷³⁾

⁷⁰⁾ Světová revoluce, 25. ⁷¹⁾ Idem, 27. ⁷²⁾ Idem, 29—30. ⁷³⁾ Idem, 30.

9. У своїх мемуарах Масарик аналізує відношення Росії до чехословацької революційної акції. Згадує всі свої заходи ще закордоном з метою ознайомлення царського уряду з чехословацькою національною і славянською програмою. Він мусить констатувати, що у Петрограді було для нього менше зрозуміння, ніж у Парижі і Лондоні, а навіть Вашингтоні. Це виявилось передовсім у відношенні царського уряду до чехословацької національної армії під час війни. «Захід — пише він — нас давно вже визнав. Антанта проголосила наше визволення одною з головних умов миру; з Антантою годився на це і паризький дипломатичний представник Росії; але у самій Росії ми були визнані, і то не безпосередньо, врешті в останній момент, дякуючи революції».⁷⁴⁾

Масарик з властивим йому критицизмом аналізує причини цього явища. Головну з них він добаває в основній і традиційній формулі царської офіційальної політики: «самодержавіє, правславіє, народності».

Оскільки чехословацька визвольна акція знайшла підтримку і визнання у Лондоні і Парижі, царський уряд ставився до неї з наявним недовір'ям. Масарик констатує щодо цього: «Я спостерігав скрізь (під час побуту у Росії. Б.) недовір'я і незрозуміння».⁷⁵⁾

Організація чехословацької національної армії, помимо всіх обіцянок, систематично саботувалась як військовими, так і цивільними установами. «Російська влада — згадує він з цього приводу — і військові установи не бажали більшої чехословацької армії; зі всього було видно, що військові уряди не хотіли мати скученими більші чужі військові одиниці».⁷⁶⁾

І коли в кінці «Світової Революції» він робить підсумок про те, хто із союзників і оскільки допоміг чехословакам в їхній самостійницькій боротьбі, роля Росії у цьому визначена в оціми словами: «Відповідь на питання, оскільки нас визволила Росія і оскільки західні союзники, не може бути неясна. Співучасть Росії є мала, значно менша, ніж Західу».⁷⁷⁾

Масарик не заперечує допомоги з боку Росії; навпаки, він пам'ятає добре, що у Росії були зорганізовані та виявили себе чехословацькі легіони. «Але це не є — каже він — заслуга російської політики».⁷⁸⁾

Масарик закидає російській дипломатії в Європі, що «вона не мала проводу у жадному славянському питанню»...; взагалі «не мала плану»...⁷⁹⁾ Він корегує погляд, що неначебто Росія встрияла у світову війну виключно із-за Сербії та Славян: «не братів славянських — пише він, — але братів православних мала на увазі офіційна Росія і головно остильки вона прямувала до Царгороду та домагалась вільної навігації у Чорному морі. Також в часі війни Росія забезпечувала собі цей об'єкт своїх політичних домагань спеціальними умовами».

⁷⁴⁾ Idem, 186. ⁷⁵⁾ Idem, 187. ⁷⁶⁾ Idem, 177. ⁷⁷⁾ Idem, p. 492, а взагалі § 110.
⁷⁸⁾ Ibidem. ⁷⁹⁾ Idem, 490.

Масарик лояльно признає певні полегчуючі обставини для такої поведінки Москви, кажучи: «Для славянської і російської політики були значні перешкоди; не лише Болгарія стояла проти Росії і союзників; але теж поляки ішли проти Росії, також українці і навіть білоруси»...⁸⁰⁾

Під цим оглядом всі московські влади були назагал майже однакові. Що російський царизм не сприяв чехословацьким самостійникам, про це вже ми чули. «У царської Росії — констатує Масарик — ми були братами славянами другого рангу».⁸¹⁾

Дуже цікавий один з мотивів цієї неприязні, про яку згадує Масарик у своїх мемуарах: страх, аби Чехословаччина не віддячила Москві, як Болгарія.⁸²⁾

Тимчасова революційна влада не була кращою: «Уряд Керенського — каже автор «Світової революції» — спочатку був проти нас, а після Зборова не перешкоджав нам».⁸³⁾

Навіть большевики, помимо всієї своєї демагогії з гаслом національного самоозначення поневолених народів, фактично під цим оглядом не дуже вже розійшлися з традиційною московською політикою. «Большевики — пише Масарик — адміністративно ішли шляхом царизму і були власною його дитиною; у закордонній політиці вони простували самостійно, але за традиціями робітничого Інтернаціоналу».⁸⁴⁾

Це значить, що у національній політиці робили ті самі блуди, які Масарик закидував московським соціалістам і революціонерам взагалі, про що буде окремо сказано в одному з дальших розділів моєї праці.

Сумарна його характеристика Москви в часі війни і головно на початку її, зрозуміло, дуже скептична: «Росія взагалі — констатує він у своїх мемуарах — є непевна військово, політично, економічно, фінансово».⁸⁵⁾

10. Є зрозуміло, що Масарик, критикуючи відношення офіційальної Росії до чехословацького самостійництва, переводить одночасно гостру, але зовсім слушну, критику московського і зокрема царського «славянофільства», або краще кажучи, a d o s c u l o s виявляє повний брак якоїсь програми у Росії щодо славянських справ. Це було необхідно зробити тому, аби виявити безпідставність чеського царофільства в деяких політичних колах, а головно серед чеських колоністів у Росії (власне і переважно на Україні), які не раз гальмували і загрожували революційно-визвольній акції Масарика. Масарик сам вазначає, що ця його критика московського «славянофільства» викликана бажанням, щоб «м і п о з б а в и л и с я с л а в я н о ф і л ь с к и х і р у с о ф і л ь с к и х і л ю з і й».⁸⁶⁾ Ілюзій цих було чимало. «Чеська колонія у Росії — згадує Масарик — очікувала визволення народу від царя

⁸⁰⁾ Idem, 489. ⁸¹⁾ Idem, 186. ⁸²⁾ Idem, 187. ⁸³⁾ Idem, 490. ⁸⁴⁾ Idem, 491..
⁸⁵⁾ Idem, 31. ⁸⁶⁾ Idem, 170 і взагалі § 45.

і це було зрозуміло, беручи під увагу політичну освіту нашої колонії у Росії і то тим більше, що цар особисто ставився до наших ченмо».⁸⁷⁾ Масарик згадує далі про авдієнцію чеської делегації у царя Миколи II, яка відбулася 17 вересня 1914 року і де була мова про самостійну Чехословаччину. Делегація мала карту майбутньої чехословацької держави, в яку закреслені були горішня і долішня Австрія з Віденем (!). Він цитує потім відповідь царя: «Дякую Вам, панове, за ваші інформації. Надіюсь, що Бог допоможе нам і що ваші бажання будуть здійснені». Масарик додає ще про це відповіді: «Я також вірю у Бога, але не распутінського бога. Відповідно до цього так це і закінчилося».⁸⁸⁾

Ми вже чули, що для царської Росії передовсім існували православні славяне. Далі, що ані московська влада, ані дипломатія не мали виразної славянської програми. Правда, робилися ріжні заяви, але вони не відзначалися політичною виразністю і, головне, не мали зобов'язуючого характеру. Зрештою, як звертає на це увагу Масарик, протягом війни і в наслідок поразок Росії, навіть ці заяви ставали все більш і більш стриманими».⁸⁹⁾

У 1916 році Трепов в зв'язку з завданням війни про славян взагалі вже не згадує; а цар після цього і за ним — метою війни вважає здобуття Царгороду та визволення Польщі, але нерозумно зв'язаної з Москвою.⁹⁰⁾

Масарик звертає увагу на те, як царська влада, не маючи ясної програми щодо славянських справ, у ріжних таємних умовах забезпечувала свої постулати, навіть визнала деякі пакти очевидно некорисні для славян. Отже таємною умовою (влітку 1915 року) з Англією і Францією Росія вимагала для себе Царгород. Умовою в лютому 1917 р. Росія поширює свій західно-польський кордон на Галичину, Познанщину і навіть частину Пруського Шлеську. Умовою у вересні 1916 р. обіцяє Румунії Буковину. Масарик у дужках додає: «Цілу із русинами?»⁹¹⁾ Дехто з неофіційальних московських пансловістів висловлювався за прилучення до Росії Словаччини, як що не цілої, то бодай середньої і східньої, полишаючи чеські країни на поталу Заходу.

Славянську безпрограмовість Москви Масарик демонструє на політичних проектах ген. Алексєєва, з яким йому доводилося переговорювати та який поділ Австро-Угорщини уявляв собі так, що чехословацька держава мала сягати аж до Адріатичного моря, натомісь Сербія на півночі мусіла мати спільні кордони з Росією, себто доходити аж до Ужгороду.⁹²⁾

Слухно отже Масарик каже про царську Росію, що вона не мала «продуманої загально-славянської програми; навпаки — пише він — офіційна Росія була антиславянська через те, що вона хотіла, не рахуючись з окремими славянськими народами, цілком у дусі своїх стратегічних планів, заокруглити свою ве-

⁸⁷⁾ Idem, 168. ⁸⁸⁾ Idem, 169. ⁸⁹⁾ Idem, 171. ⁹⁰⁾ Ibidem. ⁹¹⁾ Idem, 171. ⁹²⁾ Idem, 172—173.

лико державу і головне пробитися до Царгороду. Що при цьому вона жертвувала значною частиною славянських народів, це було вислідом не так злой волі, як більше слабости і нездібності».⁹³⁾

Але не тільки у цьому славянський гріх офіційальної Росії. Гіршим було те, що Москва злочинно нехтувала і гнобила своїх власних славян. «Росіяне — каже з цього приводу Масарик — віддавна мали нагоду і обов'язок здійснювати славянську політику щодо поляків і малорусів; історія цієї політики є сумним розділом російської історії, а одночасно доказом того, як Росія була неславянська».⁹⁴⁾ Цікавий його загальний висновок про це: «Царська Росія — пише він далі — не була славянська, але візантійська; вона була звихнута декадентною Візантією. Оскільки йде про нас, чехів, зокрема, Петроград боявся нашого лібералізму і католіцизму».⁹⁵⁾

Масарик закінчує свої уваги з цього приводу майже іронічним резюме, коли баланс офіційального московського славянофільства висловлює оцім реченням: «Із цілого царського славянофільства здійснилося лише те, що Петербург став Петроградом».⁹⁶⁾

11. Ця гостра Масарикова критика Росії немов суперечить його русофільству. Такий висновок, однак, був би поверховий і невідповіданий; дарма, що такої думки про нього було і все ще є чимало його земляків і дарма, що так дивилася на нього офіціяльна Росія, як ми це зараз побачимо.

Масарик реагує на ці закиди у своїх мемуарах, коли пояснює, чому після вибуху війни він залишив свою критику Росії. «Мое критичне ставлення до Росії — пише він — було дійсно виправдане та єдино правильне, але тепер, як зазначено, було запізно прилюдно критикувати Росію і наше русофільство направляти на вірний шлях. Також зокрема у воєннім схвильованні люди не розуміли б моєї критики. Багато було таких, що не розуміли її вже перед війною. Більшість людей не розуміє того, що Неруда називав свідомою любов'ю. У цім випадку я можу спокійно сказати, що я любив Росію, себто російський нарід і люд не менш, ніж наші русофіли, але любов не має і не сміє приспіти розум... А вже участь у війні і революції вимагає спокійні, ясні голови; війни і революції не робляться тільки фантазією і захопленням; почуванням та інстинктом їх, річ певна, не можна виграти. Я йшов слідами Гавлічка, що перший нам показав Росію, якою вона дійсно є, і під цим оглядом я не дозволив нікому і нічим збити мене на шлях помилки. Я був свідомий того, коли і до якої міри я, як демократичний політик..., можу і смію керуватися більшістю і навіть думкою всіх».⁹⁷⁾

Щире і, я навіть сказав би, стихійне русофільство Мас-

⁹³⁾ Idem, 172. ⁹⁴⁾ Idem, 173. ⁹⁵⁾ Ibidem. ⁹⁶⁾ Idem, 175. ⁹⁷⁾ Idem, 28—29.

рика є поза всяким сумнівом. Що воно може цілком добре існувати попри його критичний реалізм — дуже просто пояснюється його розумінням кожного «фільства» взагалі, як про це я вже говорив у попередньому розділі. Резюмуючи свою різку критику царського славянофільства, Масарик закінчує її таким реченням: «Наше русофільство передовсім торкалося російського народу; це русофільство війна не ослабила, а навпаки — посилила».⁹⁸⁾

Червоною ниткою тягнеться через всю його громадську і наукову та журналістичну діяльність таке власне критично-активне русофільство.

Масарик завжди розріжняв Росію урядову від громадської. Бже перед сорока роками казав він на одних політичних зборах: «Чи наші симпатії до російського народу — а до цих симпатій я прилюдно признаюсь — є вистарчаючим доводом, щоб ми отак любили либо ж кожну російську владу?»⁹⁹⁾

Тому Масарик у своїх американських викладах (1907) вітав поразку Росії в японській війні, гадаючи, що ця катастрофа царизму вилікує подекуди його земляків від некритичного московофільства.

У своїй лекції на тему «Політичне положення чеського народу в Австрії» — він казав з цього приводу: «Що поразкою Росія обтяжує своє положення — я не мушу з'ясовувати. Але поразка Росії — звичайно заслужена, бо кожен абсолютизм заслуговує, щоб він був побитий, — буде мати той добре діючий наслідок у нас, що ми не будемо вже сполягати на багатого «вуйка» і зрозумімо, що самі мусимо собі допомагати».¹⁰⁰⁾

Русофільство Масарика яскраво виявилося в часі війни. Не лише у тому, що з політичних міркувань, рахуючись з тим, що царська Росія є в антанському бльокові, він вважав доцільним залишити її критику та визнати, як політичного партнера. Але головно у тому, що ані розгром російської великороджави, ані непорозуміння з її урядовими чинниками на ґрунті самостійницької чехословацької акції та така наявна неприязнь до них навіть у демократичних і революційних московських колах не в стані були захистити його русофільства, хоч у близьких до нього колах не раз викликали прояви очевидної русофобії.

Я наведу два факти на доказ самого сказаного. У своїй московській промові (27. II. 1918) Масарик, підкреслюючи потребу з боку чехословаків бути лояльними у відношенню до Росії і то тим більше, що вона опинилася у критичнім положенні, казав: «Я знаю, що багато з вас зневірилось і зневірюється у Росії. Я цьому не дивуюсь. Ми були русофілами, але некритичними. Хто знав Росію? Зокрема наша інтелігенція, яка мала дбати про вивчення Росії, не

⁹⁸⁾ Idem, 492. ⁹⁹⁾ З промови 22. IX 1891 у Страконіцах. Див. А. Сегнүс «Masaryk a slovanstvo», str. 37.

¹⁰⁰⁾ T. G. Masaryk: Americké přednášky, II вид., Прага, 1929, p. 104.

робила цього. Це я і ще дехто вивчали і знали Росію. Мене ніщо не дивує і тому я не є захитаний у своєму русофільстві. Нещастя спало на Росію. Немає отже причини, щоб я цурався її»...¹⁰¹⁾

Генерал д-р Раše згадує, як у Києві, коли там був Масарик, одного разу вечеряло троє співробітників з ним. (Крім нього, ще покійний Клецанда і публіцист Б. Павлу). «Ми лаяли москалів — пише він. — Я оповідав, як брати, що дома були скаженими русофілами, коли опинилися у Росії тепер після большевицької революції, нараз перевернулись у лютих русофобів.

— А що ж ви? — запитав Масарик.

— Я двічі був у Росії ще перед війною досить довго; отже росіян знаю. Я лишився вірним русофілом».

— Так отже є нас двоє — посміхнувся професор...¹⁰²⁾

З приводу чеського русофільства Масарик висловився у Москві у своїй словацькій промові (28. VIII. 1917) таким чином: «Чехи і словаки завжди були русофілами від часів нашого відродження, починаючи Добровським, та аж до наших часів. Я припускаю, що не дуже критичними русофілами. Ми Росії не знали, бодай не всі. Останніми часами у нас повстав більш критичний напрямок; я належав до нього. Ми намагалися пізнати Росію такою, як вона є без усіх ілюзій і фантазій. Такою сліпою не має бути жадна любов, щоб вона позбавляла людину розуму. І якщо ми критикуємо Росію, робимо це не з ненависті, як німці; нас це болить, коли ми мусимо критикувати Росію, як нас болить, коли ми мусимо критикувати себе. Але без пізнання самих себе не є можлива здорована політика. Ми є і лишимося русофілами».¹⁰³⁾

12. Є парадоксом, майже неймовірним, брати під сумнів щире інтимне русофільство Масарика. А проте, як у свій час більшість чеського загалу обвинувачувало його у національнім нігілізмі,¹⁰⁴⁾ так після вибуху війни ура-славянські чеські елементи, головно у Києві, повели проти проф. Масарика безоглядну громадську і політичну кампанію, не цураючись навіть доносів царським урядам, у яких Масарик вже віддавна був записаний на індексі неблагонадійних осіб.

Осередком цих ретроградних чеських кол був Київ. Елементи поступові та масариковської орієнтації спочатку гуртувалися у Петрограді. У своїх спогадах Масарик пише з цього приводу: «Між Петроградом і Києвом виринули незгоди; потім були вони у самому

¹⁰¹⁾ Masarykovy projevy a řeči za války, II. Praha, 1920, str. 202.

¹⁰²⁾ Generál Dr. Rudolf Raše. «Hrst intimních vzpomínek na prezidenta Masaryka», — V Sborníku vzpomínek na T. G. Masaryka. Praha, 1930, p. 258.

¹⁰³⁾ Masarykovy projevy a řeči... I, 46. Цитую за А. Černým. I. c. p. 38.

¹⁰⁴⁾ Докладно порів. про це цікаві спогади його приятеля і співробітника Dr. Негбена: «Deset let proti proudu» (1886—1896), Praha, 1898; зокрема II і IV розділи цих мемуарів.

Києві; тут повстала дивовижна «Československá jednota», яка нападала на «Svaz» і доносила на декого, головно ж на мене і західний напрямок (západníctví). Ці скарги і денунціяції, неправди і брехні скеровувались до російських військових урядів і міністерств; порядніші військові (сам ген. Алексеев) були цим знеохочені; але багато дехто, також у міністерстві закордонних справ, до них прислухалися.

«Я не буду — продовжує він — наводити тут всі ці нісенітици і дурниці, як їх переказували мені у Росії самі уряди; під покришкою славянофільства вироблялися справжні чорносотенні оргії і виявлялась політична короткозорість». ¹⁰⁵⁾

Одним із аргументів цих денунціантів проти Масарика був закид йому в Українофільстві, як приклад його розкладової діяльності серед славян. Щодо цього вони перестерігали, напр., листом (з 16. I. 1917) посла Дюріха, посланого паризькою Чехословацькою Нац. Радою до Росії, як заступника Масарика, та який там згодом перейшов на царофільську орієнтацію і на пропозицію покійного д-ра М. Штефаніка був виключений з цієї революційної установи. Ось що писали йому київські «jednotáři»: «Вже у Парижі Ви зробили помилку, дозволивши опанувати себе, хоча б тільки формально, думкою, що була у суперечності з настроями чехословацького народу до війни: з думкою розбиття славян шляхом українського і білоруського сепаратизму, який викликав між славянами неймовірні сварки». ¹⁰⁶⁾

Закид в Українофільстві з боку цих ура-славянських елементів на адресу київського «Svaz'yu», де були згуртовані чехословацькі емігранти масариковського напрямку, стверджує також д-р Е. Бенеш, чехословацький міністр закордонних справ, у своїх спогадах про війну і чехословацьку революцію, констатуючи, що згаданому «Союзові» закидалося вплив «проф. Масарика, брак належного русофільства і що він є під проводом д-ра Вондрака, якому ставилося у мінус його лібералізм і Українофільство». ¹⁰⁷⁾

У III томі цих спогадів, де опубліковані політичні і дипломатичні акти з історії чехословацького революційно-визвольного руху наводиться один такий меморандум про Чехословацьку Нац. Раду у Росії (акт. ч. 257 з 27 (14) XII. 1916) з доносом на згаданий «Svaz», де закидається йому Українофільство. У цій заявлі, між іншим, говориться: «При дальньому розвитку діяльності Союзу виявилося однак, що у ньому почали грати роль чехи, російські піддані, відомі зі свого радикалізму і Українофільських симпатій»... ¹⁰⁸⁾

¹⁰⁵⁾ Světová revoluce, p. 178—179.

¹⁰⁶⁾ N. Karžanskij: «Rusko a československé legie». (Neznámé a důvěrné oficiální dokumenty), Praha, 1919, p. 34—35.

¹⁰⁷⁾ Dr. E. Beneš: «Světová válka a naše revoluce», I, Praha, 1927, p. 336.

¹⁰⁸⁾ I. c. r. III. (Dokumenty politické a vojenské akce v Rusku), Praha, 1928, p. 582. Пор. також: J. Paroušek: Carské Rusko..., p. p. 124, 139—140 та XIV роз. § за (прим. ^{12*}) цієї праці.

Ф. Зуман, автор протимасариківського памфлету «Визвольна легенда», згадує про те, що царське міністерство закордонних справ, яке ставилося з резервою до Масарика взагалі, також закидало йому українофільство. — «У міністерстві закордонних справ — пише цей автор — знали теж про українські симпатії Масарика, які не в меншій мірі, ніж його радикальні і соціалістичні нахили примусили російську владу триматися щодо нього обережно. Масарика запідозрювали у тому, що він підтримує український сепаратизм і що його бажання прямують до утворення конфедерації центрально-европейських держав, які повстали б у спадщині австро-угорських країн та західних земель, відокремлених від російської держави, а саме: України; це — означало б нову і непереможну ворожнечу з боку Росії, ще сильнішу і більш непримириму, ніж старе ворогування з Австро-Угорчиною».¹⁰⁹⁾

У другій частині цієї праці, де буде мова про побут проф. Масарика на Україні та його політичні заходи у цей час, ми побачимо, що підставою для цього закиду була його концепція зони поневолених народів від Фінляндії до Греції, між Німеччиною і Австро-Угорчиною з одного боку, а царською Росією — з другого боку, які світовою війною мали бути визволені і об'єднані у самостійні, національні держави.

13. Не можна тут бодай загально не згадати про те, чи Росія знала Масарика і як ставилася до нього, або інакше кажучи: чи мав він вплив на російське громадянство та який саме?

Загально відомо, що Масарик своєю професорською, науковою, громадською і політичною діяльністю дуже впливав на славянську молодь австро-угорських і балканських славян. Але є два славянські народи, де майже не доводиться констатувати його впливу: це поляки і москалі, отже саме ті славянські нації, яким він присвятив чимало наукової і політичної уваги.

Я вже згадував про те, що у царській Росії професор і політик Масарик не користувався симпатією. Його головні твори були там на індексі заборонених книг.

Про це сам Масарик згадує у своїх мемуарах в розділі V (Пансловізм і наша революційна армія).

«Моє відношення до офіційної Росії — пише він — не було гарне; я віддавна там був на індексі; але проте я мав приятелів серед поступових партій. Вже моя перша книга (про самогубство) була у перекладі знищена; але вона викликала зацікавлення, напр., у Толстого¹¹⁰⁾. Моя критика марксизму — «Сусільне питання» —

¹⁰⁹⁾ F. Zuman: «Osvobozenská legenda», II, Praha, 1922, p. 102.

¹¹⁰⁾ Масарик дуже цікавився яснополянським філософом, хоч абсолютно не годився і поборював відому його науку «непротивлення злу». Вже під час своєї першої подорожі до Росії (1887 р.) він особисто відвідав автора «Війни та миру» і чимало дебатував з ним на цю тему. Через рік знову був у нього. У 1910 р. — під час третього свого побуту у Росії — він ще раз заїхав до Ясної

багато читалася у російському перекладі і сприяла ознайомленню зі мною; вона не відстрашила навіть марксистів, хоч вони не годилися з нею.¹¹¹⁾ Мої розвідки про Росію були звичайно завжди заборонені; не зважаючи на це, вони викликали досить зацікавлення у німецькому перекладі; негативно писав про «Росію та Європу» з однобокого марксистського становища, напр., Троцький (у віденському соціаль-демократичному журналі «Der Kampf» восени 1914 р.).¹¹²⁾ Знаючи опозицію реакційних елементів проти мене і проти союзників, — каже далі Масарик, — я не поспішав за царської влади до Росії; можливий конфлікт з російським урядом був би посилив наших ворогів»...¹¹³⁾

Коли говорити про відношення царського уряду до Масарика, то слід згадати, що, напр., у міністерстві закордонних справ йому інкримінувалося головним чином німецьке видання його книги про Росію та Європу («Russland und Europa»), яке вийшло в Єні у 1913 році. Такої думки про неї був шеф департаменту у цьому міністерстві для справ австро-угорських і південних славян камергер Приклонський.¹¹⁴⁾ Очевидно, під впливом цього високого урядовця, від якого залежала доля чехословацької еміграції у Росії, царська Рада Міністрів (29. I. 1917) прийняла таке рішення: «Має бути закладений комітет (себто Рада Дюріха),¹¹⁵⁾ з філією у Києві,

Поляни; знову дебатував з Л. Н. Толстим це питання. Але на цьому пункті вони ніколи не могли порозумітися. Масарикові-активісту *par excellence* чужа була ця пасивна філософія «непротивлення злу». Не раз він прилюдно і публіцистично критикував її, добачаючи у ній одну із характерних рис московської вдачі взагалі. Масарик згадував про свої зустрічі з Толстим та його філософією у своїй промові петроградській (з 29. V. 1917 р.) в Александровському театрі: «Наука Толстого — казав він там, закликаючи до боротьби проти мілітарізму центральних держав, — веде до квіетизму, що дозволяє сильному насильникові бути завжди несправедливим. Такий пацифізм, хоч неначе б закликав до людяності, в дійсності є нелюдський... (Пор. *Masaryk a revoluční armáda Praha*, 1922, р. 45—46). Особисто Масарик з'ясував своє відношення до ясонолянського філософа в некрольозі: *L. N. Tolstoj — In memoriam* у «Časí» (22. XI. 1910) та у спеціальнім викладі про нього. Див. розділ: *L. N. Tolstoj* у збірнику: *T. G. Masaryk: Velcí mužové*. Praha, 1926.

¹¹¹⁾ Докладніше про це порівн. бібліографічну статтю д-ра В. Тукалевського: *T. G. Masaryk v ruském tisku*. (*Příspěvěk k bibliografii*), в ювілейнім (2) числі *«Slovanského přehledu»* (1930).

¹¹²⁾ Коли ця монографія перед самою війною почала виходити по-чеські, я реферував про неї у «Вістник Европи»). Стаття ця мала вийти вже на початку війни. Я її не бачив, але австрійська поліція спеціально чіпала мене з цього приводу в часі війни.

¹¹³⁾ *Světová revoluce*, 156—157.

¹¹⁴⁾ Пор. F. Zumahn: «Osvobozeneská legenda», II., Praha, 1922, р. 9. Зуман у своєму протимасариковському настрою цілком поділяє цей погляд царських чорносотенців і зі свого боку на доказ антиросійського становища Масарика цитує з його книги «Russland und Europa» таку фразу: «Для нас існують тільки два головні вороги: духовний папізм і світський русизм» (II, 699), не згадуючи чомусь кінця її, що дуже міняє сенс цього речення. Ось цей кінець: — «Так згучити — пояснює Масарик — афоризм філософського вчителя росіян (Форбаха)».

¹¹⁵⁾ Що розійшовся з паризькою Чехословацькою Національною Радою і став представником протимасариковських чорносотенних елементів у Росії. Б.

яка б паралізувала чехословацький рух шкідливий Росії»,¹¹⁶⁾ (отже той, що був під політичним проводом Масарика. *B.*).

М. П. Приклонський у спеціальному рефераті пояснив, як треба розуміти цю міністерську постанову.

«Франція і Англія — писав він — виявляють живе зацікавлення до славянських справ взагалі, а до чехословацької зокрема, з чого виникає серед австрійських славян ворожий настрій до Росії, який підтримується головно представниками національних політичних організацій, закладених на Заході, як Югославянського Комітету в Лондоні і Чехословацької Національної Ради у Парижі. З огляду на те, що подібна до Росії ворожа група є також у Росії, на що звернуло увагу міністерство закордонних справ, а крім цього, з огляду на те, що чехословацька діяльність користується фінансовою підтримкою чужих держав, а врешті і з огляду на те, що конче слід захистити полонених від впливу цієї групи, треба закласти провід чехословацьких справ у Росії та підтримувати видавництво часопису, прихильного до Росії».¹¹⁷⁾

Масариковська опозиція мусила очевидно поборювати ці наклепи і знайомити місцевий чеський і російський загал зі зцирм русофільством Масарика та на тій самій книзі про Росію і Європу демонструвати, яким «непримирим ворогом» Росії він був».¹¹⁸⁾

Російські прихильники Масарика зі свого боку намагалися уможливити йому приїзд до Росії. Заходами чехофіла проф. Ястрова Петроградський університет запропонував Масарикові професуру. Поступова російська преса встягла у ці чехословацькі емігрантські спори, захищаючи проф. Масарика.¹¹⁹⁾

Зрештою він сам відгукнувся на це програмовою великою статтею для новозакладеного часопису Амфітеатрова: «Русская Воля» (5. I. 1917). Сам він пише про це у своїй «Світовій революції». «Врешті згадую про Амфітеатрова, що з Італії через Лондон вертався до Петрограду (наприкінці листопаду 1916); він мав видавати щоденний часопис для Протопопова і гадав, що зможе вести його у радикально-ліберальнім дусі. Я йому дав на всякий випадок статтю, в якій з'ясовую росіянам потребу знищення Австрії. Це треба було в Росії так само пропагувати як і на Заході, бо багато росіян все ще мали неясний план малої чи меншої Австрії, в якій ми грали б евентуально провідну роль»...

Ця стаття, що згодом вийшла під символічним і бойовим заголовком «Austria delenda est» у »Čechoslovak'i (Р. III, ч. I)¹²⁰⁾ цікава під тим оглядом, що Масарик категорично дементує у ній, з одного боку, закиди у русофобії, а з другого — в укранифільстві.

У цій статті Масарик підкреслює чеське русофільство: «У кожному випадку я мушу підкреслити, — каже він, — що всі наші

¹¹⁶⁾ Dr. I. Kudela: «Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi», Praha, 1923, стор. 31 і взагалі § 4 цієї джерельної монографії.

¹¹⁷⁾ Idem, 31—32. Документ цікавий і mutatis mutandis характерний для поведінки урядів з політичною еміграцією взагалі. ¹¹⁸⁾ Idem, 33. Světová revoluce, 136—137. ¹¹⁹⁾ Idem, 33—34. ¹²⁰⁾ Dr. Kudela, I. c. p. 33.

партії є абсолютно русофільські... У кожному разі ми хочемо залишити Росії ініціативу у всіх славянських справах.¹²¹⁾

Що ж до закидів в його ворожості до Росії, то Масарик у цій статті рішуче їх відкинув, додаючи до цього: «Я підкresлюю це тому, що було прилюдно тверджено, неначебто моя книга про Росію є скерована проти Росії. Це не так: моя книга є направлена против абсолютизму взагалі; але тепер не час сваритися з приводу внутрішніх справ Росії, і коли такі люди, як Крапоткін, Плеханов, Бурцев та інші боронять Росію, ми з отвертим серцем можемо приєднатися до них».¹²²⁾

Так само категорично проф. Масарик заперечує у цій статті свої симпатії до українського сепаратизму, чим йому, як ми бачили, дошкулювали часто його політичні вороги. В уступі про українське питання він проголошує виразно, що «ніколи не визнавав якого-будь політичного сепаратизму Малорусі і вважав це внутрішнє-російською справою, яка не торкається нас у цей момент».¹²³⁾

Для загальної характеристики відношення Масарика до українського питання ця його заява дуже міродайна. Вона красномовно свідчить про те, як для нього Україна під політичним і державним оглядом є, мовляв, функціонально зв'язана з Росією.¹²⁴⁾

14. Тепер слід повернутися до того, як знала Масарика неофіційна Росія та який був його вплив на неї?

«Ширші верстви російського загалу — каже з цього приводу Тукальський, — уперше познайомилися з іменем Т. Г. Ма-

¹²¹⁾ Idem, 34. У цей час Масарик, висловлюючись за республіканський устрій у самостійній Чехословаччині, припускав можливість монархії, колиб це було бажанням Росії, застерігаючись однаке проти династії пімецького походження (Ibidem). Цікава його тогочасна славянська програма: «Об'єднання Польщі у тіснішому союзі з Росією, об'єднання сербів, хорватів та словінців і, розуміється, об'єднання та визволення чехів і словаків» (Světová revoluce, 155). ¹²²⁾ Dr. Kudela, I. c. p. 34. ¹²³⁾ F. Zuman, I. c. p. 110, II.

¹²⁴⁾ Цікаво, що ці старі закиди, які інкримінують Масарикові ворожнечу до Росії і симпатії до українського сепаратизму та взагалі критично ставляться до його реалістичного розуміння славянських взаємин, ще й досі не перевелися. Вони підтримуються т. зв. «Front i gradní o rosici», отже чеськими громадськими і політичними колами, які негативно ставляться до сучасного політичного режиму ЧСР у дусі ідеології Масарика і Бенеша.

Під цим оглядом симптоматично є програмова стаття одного із публіцистичних речників цієї опозиції Ф. Шварца в ювілейнім числі її органу — «Fronta» (1930, ч. 21) — під заголовком — «Dve konce sere». Це є відкритий напад на славянську ідеологію Масарика із старими сумнівами у щирість його русофільства, накидуванням йому симпатій до українського самостійництва і, врешті, з досить прозорою погрозою, що прийде день обрахунку, коли воскресне знову велика і могутня Москва, яка ніколи не подарує чеським реалістам цього кокетування з її непримиримими ворогами. Тоді справжнє і щире чеське русофільство прийде знову до слова і чину. (Пор. I. c. p. 322, 323, 324).

сарика на порозі нашого століття». ¹²⁵⁾ Сталося це головним чином завдяки виданню російського перекладу відомої його критичної монографії про суспільне питання. ¹²⁶⁾ Московські марксисти віднеслися до цієї праці, звичайно, з критичною резервою, хоч Белтов - Плеханов рекомендував ознайомитися з нею. ¹²⁷⁾ Натомісъ народники вітали її, закидаючи, правда, майже зневажування у ній аграрного питання. Для їх полеміки з марксівською ортодоксією вона була чудовим джерелом, і взагалі мала вплив на цю течію російського соціалізму. Констатував це Лазаревський в ювілейній статті з нагоди 70 років уродин президента Чехословацької республіки, пишучи, що «Масарикова книга «Суспільне питання» (так ця монографія називається у чеському оригіналі. *B.*) та його ясно формулювані погляди на марксизм і соціалізм зробили безмежну прислугу російським соціалістам-революціонерам. Ідейні провідники партії, озброєні думками Масарика, поборювали неживі догмати економічного матеріалізму». ¹²⁸⁾

Зрештою, цей вплив Масарика на російську інтелігенцію був дуже обмежений в наслідок заборони головних його праць царською цензурою.

Підносилося закид (Ф. Зуманом), що його велика монографія про Росію і Европу своєю безоглядною критикою царизму морально завинила занепад царської держави. Чеський історик Росії Я. Славік, згадуючи про це, слушно полемізує з таким припущенням. Його міркування такі: є питанням, як і скільки читалась ця книга у Росії, адже вона вийшла напередодні війни. Зрештою, вона критикувала не тільки московський царизм, але і не менш гостро, як ми це бачили, московський революціонізм. «Всі Масарикові погляди — пише Я. Славік — звертаються проти способу, як ця революція була переведена у Росії перед нашими очима». ¹²⁹⁾ Слід також пригадати, що один із провідників російської революції Л. Троцький, як про це вже казалося, рішуче скритикував цю книгу ще на початку війни.

Масарик сам згадує про те, що серед російських поступових кол мав приятелів. Але у Росії мав він їх менше, ніж в Европі. Цікаво подивитися під цим оглядом на ювілейні публікації. Отже в ювілейнім збірнику з-перед 20 років (T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám. Praha, 1910) є тільки одна стаття російського автора, а саме — проф. А. Л. Погодіна: *Masaryk a slovanská politika*. Цікавим в ній є одно застереження автора: боязкість, що Масарик не доцінював у своєму філософському скептицизмі сили віри, яка творить чуда: «Я не насмілююсь це, правда, твердити, але проте боюся — каже він, — що Масарик іноді занадто піддавався науковому скептицизму та охолоджував тих, хто, правда, не мав його та-

¹²⁵⁾ Dr. V. Tukalevskij: «T. G. Masaryk v ruském tisku», l. c. p. 105.

¹²⁶⁾ Філософська і соціологіческія основання марксизму. Этюды по социальному вопросу. Москва, 1900. ¹²⁷⁾ Tukalevskij, l. c. p. 106.

¹²⁸⁾ A. Černý: «Masaryk a Slovanstvo», 46—47.

¹²⁹⁾ J. Slavík: «Masarykovo dlo «Rusko a Evropa» a bolševická revoluce» (в ювілейнім числі «Slovanského přehledu», 1930), p. 99.

лану і знаття, але хто міг би бути корисним і потрібним своєю рішучістю».¹³⁰⁾

Я беру цьогорічну ювілейну публікацію «Sborník vzpomínek na T. G. Masaryka» і знову знахожу у ній тільки одну статтю російського автора, а власне дуже цікавий спогад проф. П. Н. Мілюкова: «Семи ти ми naučil Masaryk». Мілюков слушно насамперед констатує, що «за старого режиму ми, російські ліберали і радикали, дуже мало знали про те, що робиться у славянському світі».¹³¹⁾ Доперва, опинившись (у 1895 р.) на політичному вигнанні у Софійському університеті, він зустрівся з живим славянофільством у своїх болгарських колег. «Національні славянські питання — пише він — стояли там передо мною не як предмет археологічних студій, але як істотна складова частина спільніх зусиль поодиноких народів для перемоги демократії і гуманізму». В Болгарії Мілюков чув про Масарика і почав зближатися з ним, бачучи великий і позитивний його вплив на південно-славянську молодь.¹³²⁾ В часі війни вони зустрілися у Лондоні, де Масарик пояснив йому, чому, борючись за гуманізм і проти імперіалізму, він ішов «не з Росією, але з Європою».¹³³⁾ «На жаль — каже Мілюков — Масарик і цим разом мав рацію: визволення Чех сталося без участі Росії».¹³⁴⁾ Цьому фактам російський політик надає симптоматичне і повчаюче значення, коли далі каже з цього приводу: «При сучасній міжнародній ситуації справа визволення народу може бути лише справою європейства і європейського миру».¹³⁵⁾ Наука, яку мають добре запам'ятати поневолені східно-європейські народи, а отже й українці.

Але вертаючись до теми цього уступу, мені здається, що з ріжних і переважно незалежних причин, перед війною у Росії мало знали Масарика; лише загально були знайомі з його діяльністю і писаннями. Отже вплив його на російську інтелігенцію був дуже обмежений, можливо, зі шкодою саме для соціалістичних і революційних московських угруповань.

15. Немає потреби резюмувати тут цей розділ про Росію.¹³⁶⁾ Може скоріше б треба було виправдати написання його у книжці,

¹³⁰⁾ I. c. p. 14, II. вид. 1930. ¹³¹⁾ Idem, 42. ¹³²⁾ I. c. p. 42. ¹³³⁾ Ibidem. ¹³⁴⁾ Ibidem.

¹³⁵⁾ Ibidem.

¹³⁶⁾ На одну річ тут у кінці цього розділу слід ще звернути увагу. Протягом війни безперечно відбулась певна еволюція у відношенню Масарика до Росії. Коли спочатку війни в силу зрозумілих обставин його критицизм до неї був на час припинений, згодом і зокрема після большевицького перевороту він знову прокинувся, і Москва, як політичний активний чинник, була викреслена з планів Масарика. Підкреслює цей факт доц. К. Стлоука л у цікавій своїй праці: «Československý stát v představách T. G. Masaryka za války» (Praha, 1930). «Найбільша зміна — пише він — відбулася у відношенню Масарика до Росії. На початку війни Масарик помимо всього свого скептицизму до моральних вартостей царської Росії, до її військової здатності і підготовленості та до її організаційних здібностей, рахувався проте, як зрештою всі наші патріоти, — у першу чергу з підтримкою Росії при відновленні самостійності і при першій організації державної адміністративи чеської держави. Іноді при цьому він робив явні уступки загальному настрою населення в Чехах, і там,

спеціально призначений з'ясуванню відношення Масарика до українського питання.

Мені здається, що психологічно ставлення автора «Росії та Європи» до України легче і краще можна зрозуміти саме на тлі його ставлення до Москви, свідомо і навмисно так докладно з'ясованого на попередніх сторінках цієї праці.

Зрештою, з українського становища, цікава також проблема взаємин між Росією і Європою, якій саме Масарик уділяє чимало уваги, підкреслюючи дуалізм Москви під цим оглядом і дотеперішню неорганічність її європеїзації.

Оскільки Україна традиційно і органічно зв'язана з Європою, оскільки політичний зв'язок її з Москвою (від 1654 р.) порушив цей безпосередній її контакт з Заходом, а взагалі спричинив певну культурну, якщо можна так висловитися, деевропеїзацію;¹³⁷) справа стосунку Москви до Європи має для першої більш ніж аbstрактно-теоретичне значіння, бо є дуже міродайною для того чи іншого вирішення українсько-російського спору взагалі.

До певної міри сказане стосується також і до слідуочого розділу про Польщу. Історичні обставини склалися так, що, звичайно, українська справа у славянському аспекті, себто, національно і політично трактується *sub specieae* Москви, або Варшави. Тому, коли ми хочемо основно зрозуміти чиєсь відношення до України, мусимо знати добре його ставлення до Москви і Польщі.

де дозволяє вільну критику, проте признає Росії рішаюче значіння. Ще і після розвалу Росії він жалкує, що цей важкий чинник міг би випасти із обрахунку додатніх позицій чеської закордонної політики і майже жахається майбутньої долі не тільки чеської держави, але всіх славянських держав, як що Росія буде квола і усунена із низки рішаючих великорідгав.

Після розвалення Росії большевиками уявлення Масарика про відносини з Росією набувають іншого характеру. Він вже не сполягає на московську допомогу, шукаючи за це компенсату у великих ідеях демократії. Побут в Америці і вплив Вільсона довершив цей великий переворот у поглядах на Росію, про яку потім у документах настає мовчанка. Сполучені Американські Штати стали тоді новим міцним опертям для молодої держави, вже здійсеної так само, як вони замінили для Союзників хору Росію» (І. с. р. 39—40 і 42). З наведеного попереду автентичного матеріалу можна бачити ту еволюцію в політичному (а не в особистому, на що звертаю увагу) трактуванню Росії Масариком, про яку згадує доц. Стлоукал. Однак для характеристики його відношення до Росії на початку війни одну деталь, там не зазначену, слід тут згадати. А саме думку Масарика про те, що «самостійність і міць Чехословацького королівства може бути забезпечена тільки певноюсталою російською окупацією чеських і словацьких земель... Окупація ця мусить бути планомірна і від самого початку мати не лише військовий, але і ясно висловлений політичний характер, як у Галичині»... Пор. III документ із цитованої праці Стлоукаля, а саме: *Ze zprávy ruského vyslance v Rímě Krupenského o Masarykově jednání se Svatkovským* (Л. р. с. 86), а також нарис А. Попова: Чехословацкий вопрос и царская дипломатия в 1914—1917 рр. В «Красном Архиве», т. 33 (1929), Москва.

¹³⁷⁾ Це факт, хоч видається він парадоксальним, якщо згадати ролю України, як європейського посередника, напр., у часах європеїзаторських заходів Петра Великого, чого не заперечують навіть самі московські дослідники.

ІІІ. Т. Г. МАСАРИК І ПОЛЬСЬКА СПРАВА.

1. Польщею і польською справою Масарик віддавна та інтимно був зацікавлений. Польська мова була першою славянською мовою, яку він почав вивчати.¹⁾ Його симпатії до поляків датуються ще від повстання 1863 р. Про своє полонофільство Масарик згадує не раз при ріжних нагодах. Напр., в автобіографічних розмовах з відомим чеським письменником К. Чалком, він констатує, що під час згаданого повстання «я люто був на боці поляків».²⁾

Згадує він про цей епізод також у передмові до своєї монографії про Росію та Європу. «Пару років пізніше — каже він — польське повстання 1863 р. зворушило мене; я був на боці революції та поляків, але одночасно це мене спонукало до того, що я знайомився з Росією».³⁾

На бенкеті польського співацького товариства «*Lutnia*» у Москві (17. IX. 1917) він у своїй промові на тему чесько-польських взаємин трохи докладніше зупинився на цьому факті, так оповівши його: «Польська революція 1863 р. застала мене молодим школярем. Лянгевич і Пустовойтівна були моїми героями; я читав про польське повстання все, що тільки міг; я учився всьому, що є польське і став щирим прихильником Польщі. Пізніший мій розвиток привів мене до того, що я відклав свій революційний полонізм надалі!»⁴⁾

Але ще у своїй парламентській промові 1908 р., говорячи з приводу українсько-польського спору, Масарик казав: «Для мене, а я гадаю, що і для кожного славянина, — польське питання є одним з найважніших питань. Є питанням серця».⁵⁾

Починаючи свою каменярську працю для власного народу у 80-х роках минулого століття у Празі, Масарик висловлювався за якнайінтимнішу чесько-польську співпрацю на полі культури і науки. На сторінках свого програмового органу «*Atheneum'a*» (річ. II), пишучи про те, «як краще плекати

¹⁾ А. Сегнý: «Masaryk a Slovanstvo», p. 49.

²⁾ K. Č.: «Hovory s T. G. Masarykem». Praha, 1928, p. 65.

³⁾ Rusko a Evropa, I, p. 1—2.

⁴⁾ T. G. Masaryk: »Slovanské problémy». Praha, 1928, p. 124.

⁵⁾ Див. чеський переклад стенограми цієї промови у »Čas'i»(č. 147 в 29. V. 1908) «Polácia a Rusini».

нашу наукову літературу», він порушував між іншим питання про те, чи чесько-польське літературне зближення не могло б бути поглиблене так далеко, щоб обидва ці народи могли послуговуватись як чеськими, так і польськими творами, себто, щоб одні писали для других і щоб поляки розуміли чехів і навпаки. «Чому ми славяне не могли би робити того — питав він — що роблять скандинавські народи»,⁶) натякаючи отже на ідею скандинавських взаємин, яка виринула у середині минулого століття. Я навмисне звертаю увагу на цей факт. Він дуже характерний для славянської ідеології і програми Масарика взагалі. Виходячи із засади національної відрубності поодиноких славянських народів, як це ми вже бачили, він проте завжди прямував до зближення і навіть об'єднання між ними, як це слушно зауважив проф. Мілюков у своєму спогаді, характеризуючи великий вплив Масарика на південних славян.⁷)

«Незабаром — пише цитований російський вчений — я по-

⁶) Atheneum. Р. II, р. 175. Цитую за А. Черним, I. с. р. 50.

⁷) У програму цієї праці не входить спеціальне з'ясування відношення Масарика до югославян, хоч воно незвичайно цікаве для характеристики його реального славянофільства. Масарик передовсім впливав на югославянську молодь, що масово студіювала у празькому університеті і звідци поширювалася згодом його реалістичний світогляд серед власного народу. Потім він політично дуже ангажувався в югославянських справах, головно у загребському процесі, далі у процесі віденського історика д-ра Фрід'юнга, врешті, у славетній і побідній своїй кампанії проти австро-угорського міністра закордонних справ графа Еренталя. В часі війни він, борючись за самостійність Чехословаччини, одночасно активно співдіяв в югославянській визвольній боротьбі. З чеського боку його ставлення до південних славян характеризовано А. Черним у цитованій тут брошури «Masaryk a Slovanstvo» (розд. V). Далі у статті цього ж самого автора «Masaryk a jižní Slované do války světové» — в ювілейнім числі «Slovanského přehledu» (1930, ч. 2). Матеріали, що характеризують цей його стосунок до південних славян див. у збірнику Т. G. Masaryk: «Slovanské problémy» (розд. VI). З югославянського боку цікавий матеріал є в ювілейнім збірнику: «T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám» (Прага, 1910 і 1930). Порівн. головно статті В. Matkovič: «Vzpomínka na Masaryka», J. Smoldlaka: «Náš Masaryk», V. Jelovšek: «Masaryk a Chorvaté», V. Iljadiča - Grbešić: «Masaryk a my na jihu», A. Dermota: «Masaryk a Slovinci», D. Lončar: «Masaryk a slovinski život», та у спеціальній публікації: Т. Г. Масарик: Зборник. Приредила Югославенско-Чехословачка Лига у Београду. Під редакцією д-ра Драг. Прохаски. Београд—Прага 1927; зокрема цікава є тут стаття редактора цього збірника: «Utecaj (вплив) T. G. Masaryka na moderní juhoslovensku kulturu». Політична діяльність Масарика на захист австро-угорських південних славян особисто їм з'ясована у брошурах: Váši c Förgach-Aegenthal. Einiges Material zur Charakteristik unserer Diplomatik. (Praha, 1911); по-чеські брошура аналогічного змісту: Rakouská zahraniční politika a diplomatie. (Praha, 1911); далі: Der Agramer Hochverraterprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina. Відень, 1909. Для часів світової війни пор. головно мемуари: «Světová revoluce» і трактат «Nová Evropa». З біографії передовсім д-ра Гербена: «T. G. Masaryk» (I—III. Прага, 1927), та німецька Е. Рихновського: «Masaryk», Прага, 1930. Розуміється, найкращим джерелом щодо цього є фундаментальна монографія prof. R. W. Seton-Watson'a (Scotus Viator): The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. 1911. (Зокрема розділи: IX—XII). Саме вийшла праця доц д-ра М. Павлова: «Masaryk a Jihoslované» (1930), що спеціально з'ясовує і характеризує ставлення Масарика до югославян.

знайомився також з результатами його професорської діяльності. У Цетіньє, в околицях Дубровника, у Загребі я зустрічався з учнями і з ученицями Масарика, що розносили до всіх славянських країн зерняті науки, яку пізнали вони у Празі... Тут виростало нове славянське покоління. Я спостерігав, що першим овочем гуманітарного розуміння славянської проблеми була низка спроб з метою замірити старені національні ворогування та розпочати політику славянського об'єднання».⁸⁾

Масарик свідомо і програмово працював у напрямі сєрбо-хорватського об'єднання. У своїй травневій парламентській промові з приводу загребського процесу він казав:⁹⁾ «Серби і хорвати це один народ». У своєму викладі про славян у Сорбоні він припускав, що «Серби можуть представляти хорватів і словінців; і це можливо не тільки із політичного становища, але також зі становища літературного та лінгвістичного».¹⁰⁾

Масарик висловлюється проти зайдового витворювання ріжниць між народами. Констатуючи в історії диференціюючі процеси, а отже і повстання нових національних відрубностей (напр., серед славян: українців, словаків, словінців і хорватів,¹¹⁾ він звертає увагу на одночасний інтеграційний процес, характерний для нашої доби.

«Історичний розвиток — каже він — показує, що окремі народи постійно розріжняються (диференціюються), але рівночасно повстає взаємний вплив політичний, господарський і культурний... Все більше поширюється організація великих частин світу, великих континентів і, врешті, цілого людства».¹²⁾

Це дуже важно запам'ятати для зrozуміння його відношення до українського самостійництва, як політичного сепаратизму від Росії.

2. З Польщею Масарик ознайомився так само докладно і джерельно, як і з Росією. Передовсім з літератури. «Я не представав — казав він у цитованій тут промові на московському бенкеті «Lutni» — цікавитися польською літературою. Міцкевич, Красінський стали моїми навчителями польського питання; з них я черпав розуміння польської революції та еміграції»...¹³⁾

Опіріч цього, Масарик пізнав російську Польщу, себто Kongresówku з власного досвіду, побувавши у Варшаві по дорозі до Росії, коли вперше (1887 р.) їхав до Москви.

Розуміється, польсько-московський спір його незвичайно зацікавив. Публіцистично він висловився з приводу його на сторінках «Čas'y» у серії уваг під заголовком «Ke srog i russko-pol'skému».¹⁴⁾

Уваги ці дуже цікаві і характерні. Вони свідчать про те, що

⁸⁾ Sborník vzpomínek na T. G. Masaryka, I. c. p. 43.

⁹⁾ E. Rychnovský: «Masaryk», p. 138. ¹⁰⁾ Svět a Slované, p. 6. ¹¹⁾ Rusko a Evropa, I, 473, 454. ¹²⁾ Idem, 452—453.

¹³⁾ T. G. Masaryk: »Slovanské problémy», 124.

¹⁴⁾ «Čas». — 1891. Стор. 222—226 та 236 і 240. Витяг у цитованому збірникові — «Slovanské problémy» (стор. 96—117).

автор до дна збагнув істоту цього фатального антагонізму і своєю соціологічною методою правильно освітив його суть.

Слід тому на них тут зупинитися.

Отже як славянина Масарика прикро вразив факт розмови по-французькові між двома поляками на австро-московському кордоні, яскраво змалювавши їому московсько-польські відносини, як «*жахливий стосунок придушеного і переможця*».¹⁵⁾

Масарик вичерпуюче описує і критично аналізує *русифікаційну політику* Москви по відношенню до Польщі. Дивує його факт, що ця політика почалася не зараз після повстання (1863), але за кілька років (1867), отже з політичним розмислом. «*Державні думки Каткова — зауважує він — перемогли*».¹⁶⁾

Масарик не може зрозуміти, як чехи могли б годитися з цією московською аргументацією на користь такої винародовлюючої політики. Його дивує також, як москалі можуть очікувати, що поляки зрезигнують зі своїх ідеалів і домагань.

Він констатує, що «*росіяне не здобувають (забраних Б.) країн економічно і культурно, тільки військово, політично, дипломатично*».¹⁷⁾

Масарик чудово орієнтується у національних відносинах Конгресівки, краще, ніж багато російських націоналістів і патріотів на вітві після війни.

Він, напр., констатує, що на теренах колишнього «rosyjskiego zaboru» немає зовсім тубільного російського населення». Підкреслюючи повну ізоляцію москалів і поляків, він пояснює його головно тим фактом, що «у Польщі немає майже жадних осілих москалів. Є, правда, у теперішній Польщі понад ½ мільйона росіян, але це є на східних кресах малоруси і білоруси, які на поляків не мали ані політичного, ані культурного впливу; великою російських колоністів немає; лише військо, урядовці, вчителі є москалі; доперва останніми часами де-не-де — купці».¹⁸⁾

Я не зупиняюсь тут на Масариковій критиці загально відомої культурної і церковної політики Москви у Польщі, характерної своєю агресивністю. Цікаво натомісъ підкреслена ним атмосфера «*взаємного відчуження*» і ненависті з польського боку до московського наїзду.

Ще більше цікаве з'ясування наслідків цих «взаємин» для обох народів. Масарик констатує передовсім моральну деправацію. «*Я спостерігав у Польщі, — пише він — що можна обсервувати у нас і у кожного поневоленого народу: поширюється нещирість, фарисейство і політична дрібязковість; одним словом, псується характер: поневолений працює із-за рогу; поневолювач шпигує; немає отже взаємного довір'я; а де не-*

¹⁵⁾ Idem, 97. ¹⁶⁾ Idem, 100. ¹⁷⁾ Idem, 103. ¹⁸⁾ Idem, 102—103.

має довір'я, не може розвинутися здоровий лад політичний та суспільний. Закон обходить, а донощикам живеться добре».¹⁹⁾

На моральний плюс поляків Масарик зараховує те, що у Польщі не було ані одного часопису московської орієнтації.

Звичайно, він уважає ці русифікаторські заходи царської влади у Польщі сизифовою працею з огляду на те, що у Росії тодішній була сила «інородців» і «окраїн», та покликується на безвислідність примусової денаціоналізації в Англії, Франції та Німеччині.²⁰⁾

En passant Масарик звертає увагу на певну аналогію московсько-польського і польсько-українського спору; факт, який, напр., визнаний був на неославянському конгресі у Празі (1908 р.)²¹⁾.

Для характеристики московсько-польських відносин цікавий є цей уступ із уваги Масарика, про які тут мова.

«Багато росіян — каже він — хотіли б вирішити польське питання забранням Галичини. Поляки були б таким чином під одним жезлом; тоді можна б було їм дати свободу; поляки перестали б бути для Росії небезпечними: бо тепер Галичина вже своїм існуванням провокує російських поляків; вільна Галичина є принадою і прикладом для поляків з Конгресівки»...²²⁾

Але це рішення польської справи не поширювалося б на поляків «kresowych», отже у Литві і на Україні. Вони були засуджені московським царизмом на національну поталу.

Закінчуючи ці свої уваги, Масарик висловлюється за польсько-московську політичну угоду (у можливість самостійної Польщі при тодішній міжнародній ситуації він не вірив), гадаючи, що ініціатива має вийти від росіян, як сильніших.²³⁾

Цікаве є також ще зауваження з приводу чехів у Польщі. «Чехи, що живуть у Польщі, — констатував Масарик — не дуже то люблять поляків. Зрозуміло, що чехи тримають з росіянами не тільки із симпатій, але і з користі... Признаюсь, мені було прикро, що я не зустрів чеха, який би прилюдно тримав з поляками; — тут видно вплив сили. Мені було дивно, коли чехи урядовці боялися зі мною на вулиці говорити по-чеському, аби не видавалося, що вони говорять по-польському».²⁴⁾

Мушу зазначити, що у своїй віденській промові з приводу польсько-українського спору (1908) Масарик констатував початки польсько-московського зближення.²⁵⁾

3. У 1900 році відомий краківський щомісячник «Кгутука», редактований покійним істориком польської літератури Фельдманом, власнував міжнародну анкету з приводу польської

¹⁹⁾ Idem, 108. ²⁰⁾ Idem, 109—110.

²¹⁾ Див. вступну статтю у «Čas'i», 1908, ч. 197: «Přípravný všešlovanský sjezd» та аналогічну статтю у числі 199 цього часопису. ²²⁾ Slovanské problémy, 115.

²³⁾ Idem, 117. ²⁴⁾ Idem, 114. ²⁵⁾ Poláci a Rusíni; у «Čas'i» 1908, ч. 153.

справи.²⁶⁾ Ця анкета порушувала питання про значіння польської культури для Європи; про можливість національного розвитку поляків з огляду на русифікацію і германізацію; далі і головно, чи є бажана для Європи самостійність Польщі, чи вона можлива та яким шляхом можливо її здобути? Масарик, відповідаючи на цю анкету, констатує: «поляки не можуть політично рахувати на Західну Європу». Розуміється, він рішуче засуджує як русифікацію, так і германізацію, припускаючи можливість нормального розвитку польського народу навіть при тодішній політичній трипартиції, оскільки б «польській політиці вдалося зупинити винародовлення». З огляду на географічне положення Польщі Масарик гадає, що самостійна польська держава могла б «мати для Західної Європи тільки скромне значіння». «Звичайно, — додає він — багато б залежало від кордонів, в яких вона б була збудована». Взагалі ж він тої думки, що справа самостійності Польщі — це питання «далекої майбутності» і що тепер всі намагання поляків мусять бути скеровані до «здобуття визнання своїх національних і язикових прав зусильною культурною працею».

Цікавий кінець його відповіді на цю анкету, адресований польським поступовцям. «Зокрема — писав він — польські поступові партії мали б розпочати політику більш суспільну, ніж політичну, і прямувати до морального піднесення народу. Я питаю себе, чи занепад Польщі спричинили дійсно лише чужі узуратори? Напевно питання молодше польське покоління мусило б дати заперечуючу відповідь, що ледве чи могла б радити чисто політичну і еміграційну національну політику».²⁷⁾

Це типовий і характерний масариківський підхід до справи поневоленого народу. На його думку, кожна кріпацька нація у першу чергу має вирішити для себе справу, що спричинило її занепад, а саме: чи то чужі та ворожі сили і чи лише вони?!

Пригадаймо, як він рекомендував дослідити це А. Черному, оскільки справа йшла про лужицьких сербів, про що згадувалося у вступі цієї праці. Для свого народу він вирішив це питання в «České otázce», констатуючи, що чехи почали занепадати тоді, коли зрадили провідні ідеї і засади великої доби свого національно-культурного розцвіту, себто власну реформацію (гуситизм) ²⁸⁾.

Ставив він це питання полякам, передбачаючи, як об'єктивно слід було б на цього відповісти. Тепер воно виринає для політично закріпаченої України у всій його гостроті. Лише річева і критична відповідь на цього саме масариківською методою (отже з відвагою перевірити і проаналізувати історію освячені традиції та недавнім минулім витворені національні легенди)

²⁶⁾ Sprawa polska w opinii Europy. (Ankieta międzynarodowa, zebrana starganiem redakcji «Krytyki». Kraków, 1900). Пор. «Slovanské problémy», стор. 177—119. ²⁷⁾ Idem, 119. ²⁸⁾ I. c. p. 190—191.

— e conditio sine qua non виходу на шлях певної майбутності із сучасного українського політичного бездоріжжя...

4. Не має потреби з огляду на завдання нашої праці зупинятися тут на тому, як Масарик трактує польську справу у своїй монографії про Росію та Європу, де є характеристики польського пансловізму і месіянізму.²⁹⁾ Натомісъ слід піднести критичне його становище до польської шляхти, з приводу чого він писав і висловлювався. Масарик демократ і справжній поступовець однаково засуджував як московський царизм, так і польський шляхетський аристократизм. Для нього, напр., занепад чеської демократії та закріпачення чеського народу в кінці XV ст. (р. 1487) — зв'язується, між іншим, з тим фактом, що тоді саме на чеському троні був польський король, а головно з тою обставиною, що тогочасна чеська «шляхта поводилась подібно до польської».³⁰⁾

У своїй травневій (1908) віденській промові з приводу польсько-українського конфлікту, Масарик, присвячуючи одну її частину спеціально полякам, критикує польську шляхту і переважно лихі наслідки її адміністративного та політичного господарювання у Галичині, демонструючи на цьому прикладі дипломатичний аристократизм в Австрії та в Європі, звичайно, як негативне явище з погляду здорової політики.³¹⁾

У цій промові, згадуючи закид Міцкевіча на адресу чехів загалом, а Колляра зокрема в однобокому інтелектуалізмі, а отже і бракові захоплення, характерного для поляків, Масарик констатує «дуже велику ріжницю між нами та ними (себто чехами і поляками. Б.) з перевагою демократизму у перших, чому — ддав він — під цим оглядом ми історією і характером більші до росіян і також до русинів».³²⁾

А. Черний у своїй студії «Масарик і Славянство», констатуючи симпатії батька чеського реалізму до поневолених Москвою поляків, додає: «але при цьому, звичайно, він не міг симпатизувати зі шляхетсько-клерикальним проводом Польщі... Словом, — продовжує він трохи далі — демократ не міг у Масарикові заперечити себе ані при оцінці відносин у Польщі, так само, як він ніколи не затаївся при оцінці хатніх відносин. Масарикував буйну міць шляхти у Польщі ненадіям, маючи це на увазі і при досліді чеського розвитку».³³⁾

5. Перешкодою до стихійного полонофільства чехів було їхнє масове русофільство, з'ясоване у попередньому розділі цієї монографії. Поляки цим не раз докоряли чехам. Масарик реагував на цей закид також кілька разів. Вже у своєму «Чеському питанню», говорячи з приводу чеського полонофільства вза-

²⁹⁾ Rusko a Evropa, I., § 67, pp. 483—485.

³⁰⁾ Česká otázka, p. 190. ³¹⁾ Див. промову — «Poláci a Rusíni» у «Čas'i» 1908, ч. 153. ³²⁾ Idem, «Čas», ч. 147. ³³⁾ I. c. p. 55—56.

галі, він писав: «Російсько-польський спір не можна збути кількома словами; тут покищо мусимо сказати, що наші несимпатії до непоступового і недемократичного шляхетсько-клерикального проводу у Польщі є виправдані: поляки дивляться на наше русофільство невірно, коли добавають у ньому звичайне ставання навколошки перед фізичною міццю, як це закидував Міцкевич Коллярові. Чеська людина пізнає і відчуває у російській літературі, у російському думанню та життю теж духовну силу рідну собі; вона визнає її, симпатизує з нею та нею зогрівається і міцніє».³⁴⁾

До цієї справи Масарик повернувся знову вже після російської революції у своїй розмові з відомим польським письменником Ю. Бандровським (у серпні 1917 р.). «Я, бодай, — казав він тоді — можу твердити, що царизм я ненавидів не менше, ніж Міцкевич, який не міг позбутися розпучливої думки, що мабуть і Бог є для польського народу тільки царем, а не справедливим батьком... Але після російської революції поляки можуть погодитися з нашою русофільською політикою. Я з вдачністю підкреслю слова Дашинського, який у віденському парламенті заявив, що тепер поляки цілком можуть з нами провадити славянську політику».³⁵⁾

Ми побачимо далі, що коли розходилося про Україну, керуючі польські чинники могли бути не лише славянофілами, але навіть русофілами. Стоячи перед альтернативою — самостійна Україна, чи велика Росія, — вони воліли другу, ніж першу.³⁶⁾

Цікаво і симптоматично є те, що українську справу висували тоді у Київі Чехи (Масарик, Макса); замовчували ж її, як що просто не валили — поляки.

Мені доведеться говорити ще про погляд Масарика на польсько-український спір, але вже тут я мушу відмітити, як добре орієнтувався він в істоті цього антагонізму, вірно розуміючи соціальний характер цієї справи у Галичині та на Україні і передбачаючи політичну резерву поляків щодо українського визвольного руху.

6. В часі світової війни Масарик обстоював якнайтіснішу співпрацю між чехами і поляками. Самостійна Польща відогравала в його проекті «Нової Європи» одну із фундаментальних складових частин. «Без вільної Польщі — писав він у цьому трактаті — не буде вільної Чехії та Словаччини; без вільної Чехії та Словаччини не буде вільної Польщі. Польський народ увесь — писав він далі — (у Росії, Австрії та Прусії) об'єднається у самостійній державі. Він буде мати приступ до моря (Гданськ)».³⁷⁾

³⁴⁾ Česká otázka, p. 48, а про чеське полонофільство взагалі пор. § 16 цієї розвідки.

³⁵⁾ Masarykovy projevy a řeči za války, I. Прага, 1919, стор. 25.

³⁶⁾ Пор. розд. IX, § 7.

³⁷⁾ Nová Evropa. Praha, 1920, pp. 180, 216.

Потребу чесько-польських взаємин мотивував він на московському бенкеті «Lutni» у промові, яка вже тут згадувалася. «Ми чехословаки і поляки — казав він там — змушені до якнайтіснішого захисного союзу не тільки з причини географічного положення, але і з наказу історії. Це випливає з безоглядної національної ворожнечі Німеччини. Політична математика привела обидва західні славянські народи до заключення умови на життя і на смерть». ³⁸⁾

Масарик добре бачив, що на шляху до цієї абсолютної польсько-чеської угоди є деякі спірні питання, напр., Шлеське, але вірив, що ці перепони легко усунуться, мовляв, «ми не були б гідні свободи, коли б не потрапили роз'язати цього вузла». ³⁹⁾

В іншій словацькій своїй промові в Москві (15/28. VIII. 1917) він, говорячи про чесько-польський спір з приводу Шлеська, казав: «Є спірні справи: Тешінсько, яке належить історично нам. Щодо нього ми можемо порозумітися по-братньому». ⁴⁰⁾

У своєму першому *exposé* (*poselství*) до власного народу після повороту до батьківщини (22. XII. 1918), президент Масарик згадував про свою політичну співпрацю з польськими самостійниками під час війни. Він казав з цього приводу: «Сусідство і аналогічна історія приводять нас до політичного приятелювання. Про це мені доводилось багато переговорювати з польськими провідниками. Ми думали навіть про федерацію, але сказали собі, що у найближчій майбутності кожен народ має багато своєї окремої конструктивної праці і що отже буде краще не ускладнювати завдань; але ми будемо старатися досягнути військової і господарської угоди. Ми говорили також про Шлеськ; порозуміння є легке. Є це проблема в порівнянню з великими завданнями, які нас очікують, зовсім незначна. В інтересах нас обох є, аби кожний з нас був якнайсильніший. Я муши проте сказати, що спосіб, яким деякі поляки намагаються заволодіти нашою територією, я вважаю недопустимим. Насамперед ми мусимо об'єднати територію своєї держави і лише потім можемо добровільно приступити до виправлення кордонів. Сподіваюся, що поляки це приймуть тим більше, що їх приклад може небезпечно провокувати інших до подібних спроб по відношенню до самих поляків. Аж коли поляки матимуть свою державу закріплена, тоді можна буде провадити переговори держави з державою». ⁴¹⁾

Як новітня історія утворювання польської держави показала, ці припущення Масарика багато де у чому не виправдалися. Здається, що ріжниця у національній вдачі між чехами і поляками, як про це згадувалося попереду, дійсно існує і не була скоригована, бодай для поляків, більш ніж столітньою їхнею неволею. Правда, у політиці їхній ентузіазм є сутореалістичний, але проте їм

³⁸⁾ T. G. Masaryk: «Slovanské preblémy», p. 125. ³⁹⁾ Ibidem. ⁴⁰⁾ Masarykovy projevy... I, p. 50.

⁴¹⁾ Projevy presidenta Čsl. republiky prof. T. G. Masaryka. Praha, 1920, p. 12—13.

бракує інтелектуалізму (власне раціоналізму) і головне — демократизму чеської політики. Ось чому чесько-польська «entente cordiale» є завжди проблематична...

Чехи і поляки — з одного боку, чехи і москалі — з другого, структурно і суспільно є дуже ріжними типами націй. Тому чеське русофільство є коханням без взаємності і тому чеське політичне полонофільство є власне майже однобоким рium desiderium із області теоретичних програмових постулатів..

7. З огляду на завдання цієї праці можна обмежитися тим, що тут було сказано про відношення Масарика до польського питання і тому лише загально зупинитися на одній із пізніших його заяв на цю тему, а саме на інтерв'ю з кореспондентом варшавської «Еролі»⁴²⁾ (з 8. III. 1927 р.), де Масарик знову зреагував своє ставлення до польського народу в історичній ретроспективі і де уваги заслуговують його відповіді на питання 2, 3, 4 та 5. А саме: до т. 2 про роль чуттєвого і расового чинника у політиці — Масарик відповів: «Я не нехтую т. зв. чуттєвих моментів у політиці. Я визнаю також, що племінне споріднення має вплив на політичний обрахунок. Але у реальній політичній праці я сполягаю головно на виявлення дійсних — історично даних — відносин; згідно з цим я формулюю свою політичну програму, а потім, по змозі, найбільше практично дію; таким чином розумію я також взаємини між нашими народами».

У слідуючій відповіді (до т. 3) він конкретизує це поняття взаємин, кажучи: «Наши народи тепер визволені, а тому і зазначені взаємини можуть і мати бути практично скріплювані з одного боку шляхом державної політики, а з другого, — шляхом продуманої культурної праці національних представників та ідейних і культурних провідників взагалі».

До т. 4, себто, на запитання про подібність і ріжницю національних вдач польської і чеської, президент не рішається відповісти точно з огляду на складність і науково покищо невистарчаючу дослідженість проблеми національного характеру і темпераменту.

Натомісъ, він дає ясну і виразну відповідь на запитання про національні меншості. «Проблема меншостей є у всіх державах дуже важна. Кожна держава, оскільки це мені відомо, має свою окрему проблему меншостей. Не є легко дати загальне правило; хіба висловити постулат, що меншості жадним робом не слід утискувати і що вони мусять мати можливість по-своєму культурно розвиватись. Конкретно, меншості ріжнятися числом, ступенем культури та освіти, господарською зрілістю і т. д. Політично є важно, чи меншості творять частини сусідніх держав. Меншості є здебільшого спадщиною старих часів і звідци ці теперішні практичні труднощі, які значно ріжнятися від тих, що колись були».

⁴²⁾ Masarykův Sborník, II, p. 350.

Цим я закінчу цей розділ. Матеріал, наведений у ньому, буде використаний у дальших частинах. В кожнім разі він є джерельний для зрозуміння як відношення Масарика до Польщі, так і для характеристики його славянофільства загалом.

Мушу наприкінці зазначити ще, що із всіх славян Масарик мав найменший вплив саме на поляків, серед яких до війни його писання і діяльність були порівнюючи мало відомі.⁴³⁾

⁴³⁾ Вже після написання цього розділу вийшла польська розвідка: H. Batowski: T. G. Masaryk a Polska (відбиток з краківського «Przeglądu w sprawie cesnego» за квітень), де докладно з'ясовано і схарактеризовано відношення Масарика до Польщі. У зв'язку з темою порушеною тут наприкінці попереднього параграфу (див. стор. 67) про проблематичність чесько-польської «епенте cordiale» заслуговує на увагу часова брошура чеського публіциста M. Milner'a: Západoslovanský (Unie polsko-československá). Praha 1930, де автор, виходячи з географічних і економічних передумовин, обґрунтovує потребу та можливість чехословацько-польського не тільки державно-політичного, але і культурно-національного об'єднання, конкретно ставлячи питання про витворення навіть нової західно-славянської мови (Západoslovanský), як переделану на шляху до повстання західно-славянського народу. Помимо сутоекономічної аргументації, проект цей саме під політичним оглядом викликає велики сумніви щодо можливості здійснити його у життю; проте як оригінальна спроба заслуговує уваги.

IV. ПРОБЛЕМА НАЦІЇ ВЗАГАЛІ ТА ПОНЕВОЛЕНОЇ НАЦІЇ ЗОКРЕМА В ІДЕОЛОГІЇ Т. Г. МАСАРИКА.

1. Проблема нації взагалі віддавна цікавила Масарика.¹⁾ Є мало соціологів і філософів, які б глибше і ґрунтовніше продумали її, ніж він. Немає ані одної важнішої його праці, деб не було з'ясовано, або принаймні програмово порушене національне питання.

Масарик уділяє йому увагу в «České otázce» (напр., §§ 6, 21, 40). Марксівське становище щодо нації критикує він у «Sociální otázce». (Розд. VIII). Національну проблематику сучасної доби розглядає він у своїй великій монографії «Rusko a Evropa». (Розд. X, § 59). Чимало уваги національним питанням в їх конкретних проявах присвячено в його мемуарах «Světová revoluce».

Але національну проблему Масарик з'язовував не лише у своїх творах загального характеру. Науково або політично трактує він її в кількох спеціальних розвідках, як давніших — з довоєнних часів, — так і головно новітніх, написаних вже під час світової війни у зв'язку з чехословацькою самостійницькою боротьбою. Згадати з них доводиться цикл викладів (1905 р.) про найновішу національну філософію;²⁾ далі, відомий лондонський виклад про проблему малих народів в європейській кризі³⁾ і, врешті, славетний його трактат, свого роду політичну *profession de foi* під час війни — «Нову Европу».⁴⁾

Масарик належить до тих небагатьох вчених, що зрозуміли соціологічне значіння нації; він віддавна вже постулював потребу окремої громадознавчої дисципліни для систематичного її вивчення. Напр., у своєму цікавому вступному нарисі до енциклопедичної публікації «Česká politika» (1906) під назвою «Політика, як наука і мистецтво», — кажучи про національне питання, він писав:

¹⁾ В. Шкрап — особистий секретар президента ЧСР та новітній його біограф — гадає, що перша формуляція його реалістичного і гуманітарного розуміння національності зроблена в «Sborníku histor.» (1883) у рецензіях на твори Ренана (див. його нарис: T. G. Masaryk, 1930, p. 8). Пор. під цим оглядом також відому публікацію Масарика: *Ideály humanitní* (1901), розд. I.

²⁾ Národnostní filosofie doby novější. II вид. Прага, 1919.

³⁾ Problém malých národů v evropské krizi (Občanská knihovna č. 73/74). Praha, 1926.

⁴⁾ Nová Evropa (Stanovisko slovanské). Praha, 1920.

«Повстає тут нова нелегка ділянка дослідів; народність, як нова категорія суспільна і політична стає важною для зрозуміння всекультурного розвитку та організації».⁵⁾

Цю нову соціологічну дисципліну (яку я наперед запропонував назвати націологією⁶⁾) і старався обґрунтувати її потребу та зробив спробу методологічного її визначення,⁷⁾ Масарик у «Нової Європі» докладно окреслює як щодо змісту, так і щодо головних її завдань, так резюмуючи свої уваги з цього приводу: «Такі є, коротко кажучи, проблеми науки або національної філософії, що досі не була ще уконституована точно, як наукова дисципліна. Це є питання, якими цікавляться історики, антропологи, етнографи, географи, філософи історії та соціології; розсяг і глибина цих студій у XIX ст. та у нашому століттю є далішим доказом, що національність є загально визнаною засадою, яка захоплює все суспільне життя».⁸⁾

Ось чому я міг зарахувати автора «Нової Європи» до каменярів і будівничих націології, гадаючи, що небагато є соціологів більш заслужених під цим оглядом, ніж він.

2. Трактування національної проблеми у Масарика є цікаве як з боку методи, так і з боку розуміння істоти нації та значення національної думки у новочасній історії.

Отже, слід зупинитися тут на цих питаннях. У «Нової Європі» він, боронячись проти закиду в націоналізмі, зауважує: «не раз я вже казав, що національність я відчуваю завжди, починаючи ще з молодих років, із суспільного та морального боку; поневолювання національності є для мене гріхом проти людства і людяності».⁹⁾ Ця заява не лише програмова, але просто симптоматична для характеристики відношення Масарика до нації. Ясно, чому проблема поневоленої нації щікавила його в першу чергу.

Тут, у зв'язку з цією автобіографічною заявою Масарика, мені хотілося б звернути увагу на його трактування національної справи у першу чергу в соціальнім її аспекті, а отже і з утосоціологічною методою, що, напр., уможливило йому, як ми це побачимо, рішуче відкинути однобоке схолястичне вирішування українського питання виключно філологічною методою. Власне з приводу української справи він дав одну із найбільш інтегральних дефініцій нації, кажучи у віденській промові (1908 р.): «Річ певна, панове, що політичні, господарські і суспільні причини

⁵⁾ Див. Т. G. Masaryk: «Politické myšlenky», Прага, 1923, р. 19.

⁶⁾ Пор. мою працю: «Національне питання», Віденський, 1920, рр. 4, 73, 176.

⁷⁾ Пор. мій доклад: «Націологія та націографія, як спеціальні соціологічні дисципліни для наукового досліду націй». (Записки Української Госп. Академії, т. I. Подебради, 1927). ⁸⁾ Nová Evropa, стор. 69. Пор. також «Rusko a Evropa», I. 455. ⁹⁾ Nová Evropa, 145.

утворюють не тільки народ, але й літературну мову. Є зовсім помилково думати тому, що мовознавство і література самі творять націю; ні, панове, значно важнішою є політична централізація та концентрація політичних сил»...¹⁰⁾

Проти однобокого утотожнювання нації з мовою, як це звичайно дуже часто робиться, Масарик висловлюється зокрема у своїй монографії про Росію та Європу, «Народність, національний характер, або «дух» — писав він там — не виявляються лише у мові, але у найріжніших звичаях і побуті (одяг і т. д.); також у способах мешкання і оселення (положення хати, села, міста); у способі праці і господарювання, праві та державі, етиці, релігії, науці і філософії, у культурі та мистецтві; всі ці складники змісту нації можна вважати виявом національної вдачі. Національна ідея — резюмує він — є дуже складна».¹¹⁾ Цю формулу змісту нації наводить він майже дослівно у «Новій Європі», додаючи ще, як характерну її ознаку, також техніку та підкреслюючи значення ради.¹²⁾

Звідци він виводить далі ріжноманітність і своєрідність окремих національних питань, що важно з погляду методологічного при вивченню національної проблеми. З цим зв'язаний, на його думку, неоднаковий ступінь національного розвитку і головно свідомість у поодиноких націй, що важно для реальної політики та для техніки і методики вирішування конкретних національних справ.

Зокрема, при кожній нагоді Масарик звертає увагу на господарсько-спільній бік цієї гострої і пекучої справи нашого часу.

У своїй парламентській промові з приводу бюджету (20. V. 1907) він, як звичайно, торкаючись національної проблеми, казав: «Майже всі промовці звернули увагу на те, що національне питання є також питанням господарським — я підкреслю це; одночасно є воно також суспільним питанням»...¹³⁾

Слід ще звернути увагу на те, як Масарик у розумінню істоти нації узгляднує та навіть підкреслює динамічний момент і взагалі трактує її еволюційним способом, так само, зрештою, як релігію, ставлячи питання про зміну нації з бігом часу, хоч сама по собі вона є недавнім явищем громадського життя.

Вже у «Чеському питанні» він демонструє еволюцію поняття нації щодо змісту під політичним оглядом. «Поняття народу — каже він — у давніших часах розумілось лише політично;

¹⁰⁾ T. G. Masaryk: «Slovanské problémy», 86—87. Зрештою, Масарик послідовно і систематично поборював це звужування національної справи виключно лише до одного язикового моменту. У своїх згаданих викладах про новочасну національну філософію він казав, напр.: «У нас національна програма все ще розуміється занадто язиково. Язиковою програмою не вичерпуються однак національна програма. Людина не існує тільки для мови. Попри заховання мови є ще інші справи»... (Národní filosofie a t. d. Praha, 1919, стор. 38).

¹¹⁾ Rusko a Evropa, I, 449.

¹²⁾ L. c. p. 99—100. Докладніший аналіз головних складників змісту нації Масарик дав у I розд. його викладів: «Národ. filosofie doby novější».

¹³⁾ Збірник «Masarykova práce», Praha, 1930, p. 156.

політично чинні і правосильні кляси були народом; людська маса не мала ані політичних, ані культурних прав, якщо я смію так визначити факт, що люд був виключений із духовної громадської праці. Тепер, себто, від кінця минулого (XVIII. B.) стол. люд зголошується до цієї праці та береться до неї; він поширює політично, згідно з конституційними правилами, свої права спроквола також в інших ділянках. Нарід і зосібна люд починає розумітися, як політична і культурна суцільність у відношенню до теперішніх вищих клясів»...¹⁴⁾

Проблема еволюції народів і головно причин та, мовляв, механіки цього процесу порушується Масариком у «Новій Европі», де він синтетично з'ясовує і викладає свої погляди з приводу нації.

«Нації — пише він у цьому трактаті — з бігом часу змінюються; в якій мірі і через що? Чи вони змінюються фізично (анатомічно) шляхом схрещування або й через заняття? Тому, що живуть у містах? В залежності од харчів? Можливо, що і в наслідок епідемічних хороб? А як впливає зміна тіла, зглядно кістяка, на психічні властивості? Чи психічні властивості народів міняються незалежно від фізичних і через що? Чи міняються ці властивості самі по собі, чи під впливом чужих психічних властивостей? Шляхом переймання чужих думок, звичаїв, установ і т. д.? Повстає отже нелегка проблема самобутності народів, самостійності та самовистарчальності їхньої культури».¹⁵⁾

Це, так мовити, схематична програма для спеціального відділу майбутньої націології, яку, зрештою, Масарик вже формулював майже самими самими словами у своїй монографії «Rusko a Evropa» (I), одночасно підкреслюючи теоретичний і практичний бік цього питання.¹⁶⁾

3. Ми вже мали нагоду ознайомитися з методологічними правилами для вивчення національних справ в їх конкретних проявах, як вони були зформульовані Масариком в його монографії «Česká otázka» (§ 21).

Проте, тут слід звернути увагу на одну цікаву і своєрідну рису націологічної методології Масарика. Звичайно, як в науці, так і головно в політиці є зрозуміла, зрештою, тенденція до узагальнювання конкретних форм національних рухів, а отже і до недооцінювання своєрідних їх властивостей і відрізностей, зі шкодою, розуміється, для позитивного вирішування реальних національних питань. Проти цього саме протестує Масарик, слушно підкреслюючи природну ріжноманітність фактичних проявів новочасних національних рухів.

¹⁴⁾ Česká otázka, 99. ¹⁵⁾ Nová Evropa, 68—69.

¹⁶⁾ Тут він писав: «Мусимо звернути увагу на одно дуже важне питання національної філософії. Ми приймаємо для всіх ділянок суспільного життя розвиток і також поступ: еволюціонує також вдача народу; які ж є причини цього розвитку? Чи велика є зміна? Чи є, напр., сьогоднішній росіянин свою істотою і вдачею такий самий, як руська людина часів Івана Грозного або Володимира Кіївського?» L. c. I. p. 449—450.

У «Новій Європі» він присвячує з'ясуванню цієї методологічно важкої справи окремий розділ (12. § 22).

«Кожна національна справа — каже він тут — є самостійною окремою проблемою, що вимагає знання фактичних відносин. Слід звернути на це методологічне правило якнайбільшу увагу. Справедливість щодо інших народів вимагає знаття їх справ; саме під цим оглядом серед політиків і державних діячів Європи є занадто мало справжнього знайомства з язиковими і національними питаннями».¹⁷⁾

Масарик ілюструє далі цю свою думку фактичним матеріалом, демонструючи складність новочасних національних питань, де ріжні моменти (язикові, політичні, етнографічні, економічні, історичні, і т. д.) в залежності від тих чи інших фактичних обставин грають переважаючу та окреслюючу роль. Давши потім свою, раніше вже згадану, синтетичну формулу змісту нації і звернувши увагу на ґрадацію між поодинокими народами, в залежності від ступеню їхнього національного усвідомлення та культурного поступу, він у кінці цитованого розділу знову підкреслює природну ріжноманітність національних питань, кажучи: «При такій складності проблеми можна сказати, що стільки є національних справ, скільки народів і меншостей; отже немає одного шаблону для полагодження всіх національних питань»...¹⁸⁾

Лише цей правильний методологічний погляд на національну проблему дав можливість Масарикові не тільки звернути увагу на своєрідність українського питання під національним оглядом, але й ще більше, — саме на цьому питанні не раз демонструвати складність національної проблеми *in toto* та ріжноманітну її своєрідність *in concreto*.

Звичайно, Масарик не був і не міг бути при цих своїх поглядах прихильником замовчування і заперечування конкретних національних справ во ім'я абстрактного космополітизму або інтернаціоналізму. Він рішуче заперечує суперечність між національними прямуваннями нашої доби та інтернаціональними її стремліннями, підкреслюючи рівнобіжність диференційних та інтеграційних процесів у новітній історії, як про це згадувалось вище. «Між національністю і інтернаціональністю немає антагонізму — пише він — навпаки, є згода; народи є природними органами людства. Людство не є щось наднаціональне. Воно є організацією поодиноких народів».¹⁹⁾ Інтернаціоналізм у своїй суті є, на його думку, демократичний; колишній, головно французький космополітизм, був аристократичний.

Масарик не поділяє погляду декого з вчених, що, мовляв, люд-

¹⁷⁾ Nová Evropa, p. 99. ¹⁸⁾ Idem, 100.

¹⁹⁾ Idem, 91. Цю думку Масарик категорично зформулював у своїй студії: «Німаніта а пагодност». («Naše doba», IV. 1897, ч. 3), кажучи: «Не будемо тут з'ясовувати, що вже повторювалося без кінця, а саме: що міжнародність не є безнародність та протинародність». (Пор. Т. Г. Масарук: «Politické myšlenky», p. 85).

ство прямує до якоїсь *sui generis* анаціональної одноманітності. «Людство — каже він — не прямує до одноманітності, але до єдності, а саме осамостійнення народів уможливить органічну асоціацію: федерацію народів Європи і цілого людства».²⁰⁾

Ці свої думки і погляди з приводу людства і народів президент Масарик яскраво зформулював у своїй відповіді на привітання голови чехословацького парламенту Ф. Томашка з нагоди 70 роковин свого народження. «Гуманітарний ідеал — казав він у цій промові — це моральний ідеал бути справді людиною. Гуманітарний ідеал означає далі віру, що людство не є тільки абстракція, але що це є дійсність... Коли я говорю про людство та його реальність, я проте знаю, що людство складається із народів і держав. Людство не можна і не слід розуміти, як щось що є над народом, або навіть проти поодиноких народів. Працювати для людства це не значить черезувесь світ плигати, але означає обовязок кожного із нас працювати для свого народу та для певної його частини, з якою ми зв'язані та якій ми нашим поступованням можемо бути корисними, або пошкодити. Поняття і засада модерної національності еволюціонує одночасно з поняттям і засадою інтернаціональності».²¹⁾

Також у своєму лондонському викладі про малі народи Масарик пластиично зформулював своє становище до цього питання, кажучи: «Є правда, і історія це стверджує, що людство бореться за єдність, але воно не бореться за одноманітність: світова федерація, але у жадному разі не світове панування, *consensus gentium*, а не закріпощення народів і рас; організація, а не завоювання Європи».²²⁾

4. Питання про взаємовідношення між нацією і державою належить до найголовніших завдань національної проблематики. Чи справді є це політична квадратура кола, як гадав К. Реннер, або це є політичне рівняння, що його можна реально вирішити, незважаючи на безліч варіантів, в яких воно виступає у політичній практиці? Річ зрозуміла, що Масарик присвятив надзвичайну увагу цій справі у своїх писаннях і політичних промовах. Провідні його міркування з цього приводу, звичайно, не можна оминути в оцих нарисах.

Нація, як політично організаційний чинник, є, порівнюючи, недавнім фактом в історії. Натомісъ, держава є одним із найстарших факторів громадської інтеграції людського суспільства. Не дивно, що держава стала немов природним критерієм історичної і культурної вартості народів. Є загальновідомий поділ народів на «історичні» та «неісторичні» (*geschicht-lose Nationen*), на більш і «менш вартні» (*mindergewertigen Nationen*) з культурного боку. У перекладі на політичний жаргон цей традиційний поділ має на Сході Європи більш популярні назви: «державні і нодержавні» нації, або «пануючі і поневолені» (по термінології Дра-

²⁰⁾ Idem, 92. ²¹⁾ E. Rychnovsky: «T. G. Masaryk», p. 240. ²²⁾ Problém malých národů a t. d., 20.

гоманова — п л е б е й с ь к і) народи. Врешті, і єархічно це означає наявну супремацію та гегемонію держави над нацією. Так здебільшого було, так є ще і досі. Як буде? — повстає питання, що дуже цікавило Масарика, як соціолога і політика та з приводу чого у нього можна знайти силу обґрунтованих відповідів на користь неминучого майбутнього визволення нації з абсолютистичного ярма держави.

Як послідовний і щирий демократ та об'єктивний дослідник, що палкі і актуальні політичні справи може трактувати без упереджень чи забобонної містики, Масарик рішуче заперечує аристократичні псевдотеорії про вищі і нижчі нації чи раси, певний, що жадній з них не є замкнений шлях до культурного розвитку і поступу.

Вже на самому початку своєї публіцистичної діяльності, отже більше ніж перед півстоліттям, Масарик ясно висловив свій погляд на цю справу. Маю на думці його статтю про «П о с т у п, р о з в и т о к і освіт у» (з 1877 р.), уміщенну в ювілейнім збірнику для вішанування 70 роковин народження чеського вченого А. В. Шембери. Масарик засуджує там імперіалізм «освічених народів», що «на своїх сусідів дивляться, як на кріпаків», поводячись так «во ім'я культури і освіти». Очевидно, що це у першу чергу закид на адресу німців та їхнього традиційного ставлення до славян. Свідчить про це дальнє цитата. «...Багато німецьких письменників проголошують нас славян за нижчу і нездатну націю, забиваючи, що мабуть половина з того, що сьогодні називається німецьким, — повним правом може називатися славянським і що «славянська нездатність» є лише їхнєю вигадкою».

Звичайно, він відкидає дуже популярну у той час теорію про т. зв. вищі та долею обрані народи, констатуючи наявний поступ національного самоозначування все нових народів у новій добі та захищаючи це право для кожної нації. «Хто окремій особі, або народові — пише він — перешкоджає набувати освіту, допускається смертного гріха, хочаб це виправдував тим, що робить це во ім'я культури. Право на освіту має кожна людина, так само, як право жити»...²³⁾

Згодом, у своїх викладах про новочасну національну філософію, Масарик казав з цього приводу: «Повстає питання, чи існують від природи вищі та нижчі раси? Про це власне ходить у наших спорах. Гадаю, що є слушно і справедливо сказати, що немає аристократичних рас. Німці нам охоче закидають інферіорність. Правда, дещо нам бракує, але культурні ріжниці надолужуються і заповнюються. Перед сто роками германи також були інферіорні. Але щоб була вроджена культурна нездатність в одного народу і щоб другий був «Herrenvolk'ом», для якого інші були б матеріалом, — це підлягає сумніву».

«В Європі цей шовінізм назагал щезає, але інферіорність за-

²³⁾ Див. збірник: «М а с а р у к О с в о б о д и т е л », р. 146.

кидається жовтій расі. Виринає проблема жовтої та білої, білої та чорної раси. Чи є яка з них засуджена наперед до кріпацтва? Гадаю, що ні. Чорна раса в Америці недавно визволена з кріпацтва, вона не має традицій, освіти і тому в дійсності не має такої культури, як біла раса; проте вона доводить скрізь і завжди, оскільки має для цього нагоду, що може засвоювати освіту».

«Ріжниці, очевидно, є навіть квалітативні, але проте є питанням, чи хтось від природи є засуджений до кріпацької праці. При всій тверезості думки я твержу, що немає нижчого племені, себто культурно нижчого, природою призначеного до кріпацтва»...²⁴⁾

Так само Масарик не вірить в існування т.зв. «менш вартісних народів» і майже все своє життя боровся проти залиду культурної інферіорності на адресу малих народів, слушно доказуючи, що саме у них можлива більш інтенсивна культурна праця і розвиток.²⁵⁾

Звичайно, він не міг акцентувати теорію про існування *a priori* від природи недержавних націй. Взагалі він був ворогом трактування нації у виключно державному аспекті, інакше кажучи, заперечував гегемонію держави над нацією, дуже популярну у німецьких і мадьярських політичних теоріях та ідеологіях.

Під цим оглядом Масарик був великим прихильником Гердера — цього «архісвященника чистої людянності»,²⁶⁾ геніяльного віщуна новочасного національного ренесансу та праобразка модерної націології.²⁷⁾

Вже у «Чеському питанні» (§ 6), з'ясовуючи суть національної ідеї, Масарик покликається на Гердера, як на першого теоретика, що «з гуманітарного ідеалу виводив виправданість національного ідеалу. Держава — продовжує він — є для Гердера штучним витвором, бо природа організує людство у народи»...²⁸⁾

Наводячи потім відповідну цитату з Гердера (*Idee*, IX кн., 4 розд.), Масарик резюмує свої уваги таким чином: «Отже Гердер черпає з історії науку і надію, що всі штучні державні формациї розпадуться і що у національних державах здійсниться ідеал людянності».²⁹⁾

²⁴⁾ Národnostní filosofie a t. d., p. 17—18.

²⁵⁾ На початку 1909 року у своїй промові з приводу питання мови в Австрії, щій «стих austriaca» проблеми, він казав: «У малого народу вся національна праця є інша; вона є куди більш інтенсивна та не є так екстенсивна»... (E. Ruskovský: T. G. Masaryk, p. 129). У «Новій Европі» він зауважує: «Мала нація може провадити більш інтенсивно всю свою працю і, таким чином, винагороджувати до певної міри свою нечисленність. Велика нація у всій своїй діяльності поводиться більш екстенсивно»... (I. c. p. 85). ²⁶⁾ Nová Evropa, p. 65.

²⁷⁾ У саме цитованій своїй парламентській промові він з таким ентузіазмом згадував автора. «*Ideen z iug Philosophie der Geschichte der Humanität*»: «Ми хвалимо і славимо Вашого Гердера, як, — я б міг навіть сказати — чеську або як славянську людину, що навчав нашого Палацького, Юнгмана та який також поляків, росіян і славян взагалі навчав тому, що гуманітарність означає злюдження, як також і ународовлення». (I dem, p. 130).

²⁸⁾ Česká otázka, p. 21. ²⁹⁾ Ibidem.

У «Новій Європі» Масарик знову покликається в цій справі на Гердера і додає: «Європа політично все більш організується на основі національної засади».³⁰⁾

Небіжка Австро-Угорщина була класичним зразком для ілюстрації теорії Гердера та для досліду взаємин між державою і нацією. Не дивно, що з трибуни віденського парламенту Масарикові не раз доводилося порушувати і з'ясовувати цю проблему, марно, зрештою, закликаючи чорно-жовтих *beatis possidentes* до немінучої реформи габсбургської монархії у дусі модерного демократичного націоналізму.

Виступаючи, напр., у великий дебаті з приводу анексії Босні і Герцеговини Австро-Угорщиною (17. XII. 1908), проф. Масарик казав: «Я маю переконання, що розвиток націоналізму ще не закінчився. Ми будемо ще більш національні. Але так само, як культурну силу, треба також зрозуміти і політично старатися використати історичну і політичну силу. Держава не сміє утискувати народів, але вона мусить використати силу національної думки в інтересах народів і всієї держави»...³¹⁾

Зрозуміло, що під час світової війни Масарик, маючи у своїх руках провід чехословацького визвольного руху, а одночасно будучи теоретичним його ідеологом, — мусів присвятити збільшену увагу питанню, про яке мова у цьому уступі нашої розвідки. Безліч доказів цього його зацікавлення політичним рівнянням — держава = нація — можна знайти в його писаннях, промовах, заявах і мемуарах цього часу.

Обмежується тут бодай парою прикладів.

Цю справу обговорює він ґрунтовно у своєму лондонському викладі про проблему малих народів в європейській кризі, полемізуючи традиційним звичаєм з німецькою, власне пангерманською ідолятрією держави. Передовсім він звертає увагу на неоднакове розуміння нації і держави на Заході та Сході Європи. На Заході Європи ці поняття майже не розріжняються і власне ідентифікуються; на Сході ж — навпаки. «Ми, славяне, — каже Масарик — дуже виразно розріжняємо державу і народ!».³²⁾ Трохи вище, протестуючи проти трактування держави, як «єдиної суспільної одиниці, що має вагу у політичному світі», він додає: «сьогодні ми мусимо, однак, визнати існування народів і мусимо розріжняти держави і народи, що є, власне, вже втручання до невідповідності між політичними і етнографічними кордонами».³³⁾

Полемізуючи з німецькими, переважно, теоріями про те, що, мовляв, в історичнім процесі національна диференціація та індивідуалізація занепадають, Масарик, навпаки, констатує: «Історія промовляє на користь окремих одиниць і індивідуалізму взагалі; народи є природними організаціями однорідних

³⁰⁾ *Nová Evropa*, p. 66. ³¹⁾ E. Rychnovsky: «T. G. Masaryk», p. 128. ³²⁾ *Problém malých národů i t. d.*, p. 10. ³³⁾ *Ibidem*, 18—19.

одиниць, а держави, що скорше є штучними організаціями, все більше та більше пристосовується до народів».³⁴⁾

Трохи нижче, маючи на увазі новочасний національний ренесанс взагалі, а зокрема національне відродження чеського народу, він каже: «Суспільна єдність усвідомлених народів, розбиваючи старі політичні кордони, є справжньою, бо всевміщаючою соціальну єдністю, тоді як стара держава була органом політичного і військового підбою. Функція держави — продовжує він — змінювалася у згоді з культурним розвитком. Австрія і Прусія є класичними прикладами суперечності між державою і народом. Держава є автократична, вона панує і опановує; народ є демократичний; він є соціальний і управлює та еволюціонує сам собою. Ось чому держави є такі, якими є народи».³⁵⁾

Програмово і синтетично Масарик з'ясував свої погляди та думки з приводу національного питання у своєму трактаті «Нова Європа». Нас тут цікавить, як він зформулював у цій, пропагандій передовсім, праці своє відношення до антиномії держава-нація... «Дуже важно — писав він з цього приводу — для зрозуміння та оцінки національного принципу точніше визначити відношення між національністю і державою. Пангерманісти, хоч теж покликаються на національну зasadу, ставлять державу над народністю; вони вбачають у державі *summum* соціальної організації, найвищу і провідну силу, часто проголошуючи, що національна засада вже занепала. Подібно інші проголошують церкву за найвищу організацію; інші знову — пролетарську клясу. Гадаю — каже Масарик, — що вірним є вважати націю і національність за мету суспільних прямувань, а державу за засіб; *de facto* кожний свідомий нарід прямує до своєї власної держави».³⁶⁾

У «Новій Європі», констатуючи, що нація попри державу є «самостійна сила», Масарик попереду у цім самім трактаті висловлюється з приводу взаємовідношення між національністю і державним принципом, кажучи: «Одною з міцних демократичних сил є національне прямування, прямування поневолених народів до політичної самостійності та прямування до визнання національності за вищий і цінніший принцип, ніж є держава».³⁷⁾

5. Національне питання, зокрема, цікавило Масарика в одному специфічному його аспекті, а саме, проблеми «malého národa». Ця проблема властиво має чималу традицію у новочасній історії чеського народу. Вона цікавила вже Колляра і перших чеських національних «*buditel'iv*» взагалі, а зокрема Гавлічка і Палацького. Вона є типова не тільки для чеського і словацького народу, але і для середньо-європейських народів взагалі, передовсім же для небіжки

³⁴⁾ Ibidem, p. 19. ³⁵⁾ Idem, 19. ³⁶⁾ Nová Evropa, p. 69—70. ³⁷⁾ I c. p. 73.

Австро-Угорщини. Під час війни Масарик топографічно визначив її, як зону поневолених народів на периферії Сходу Європи.

Проблема «малої нації» грава чималу роль у т. зв. «австро-славізмі» Гавлічка і Палацького. Цей останній ідею габсбургської монархії у новій добі бачив саме у захисті прав малих народів, що входили у склад чорно-жовтої імперії та які загалом скупчені були навколо Дунаю.³⁸⁾

Зрозуміло, що Масарик від самого початку своєї наукової і громадської діяльності живо цікавився цим політично актуальним питанням. У своїх творах і викладах він раз-у-раз повертається до нього, з'ясовуючи його зо всіх можливих боків. Для нього ця проблема є органічно зв'язана з новочасним гуманітаризмом, що виступає на захист слабих і поневолених. Це свого роду аналогія питання про «malého člověka», себто — у перекладі на українську мову — «меншого брата», вживаючи термін із словника Шевченка.

Так ставить Масарик цю проблему в «České otázce». З'ясовує він її у своїй монографії про Гавлічка (§ 54), характеризуючи відношення цього великого свого попередника до національного питання загалом, а засібна — до чеської справи. «Він — пише Масарик — зважував сили наші та чужі і так, як Палацький, так, як Колляр і як кожний думаючий чех взагалі ставить собі питання: як ми, чехи, нація мала і до того ще належно не усвідомлена, можемо захистити свою самостійність та самобутність? Тут не йде лише про самостійність політичну, але розходиться про всю культуру і самобутність; це загалом є наша проблема політична і національна, — культурна та історична проблема малого народу».³⁹⁾

Звичайно, Масарикові не раз доводилось торкатися цього питання з парламентської трибуни. Вже на початку своєї політичної кар'єри (1891), виступаючи у бюджетній дебаті (30. VI) з приводу шкільних справ і критикуючи австро-угорський централізм у національній політиці, навіть у сфері шкільництва, він казав, захищаючи чеські домагання: «Я не боюся закиду: пощо турбуватися нам про маленькі літератури та малі нації? Це було б сумно, бож Австрія власне складається з малих народів. Це факт, з приводу

³⁸⁾ Слід звернути увагу, на те, що проблема малої нації незвичайно цікавить чеську публіцистику і політику у новітній добі.

Дуже оригінально це виявилося, напр., у проекті товариства «Babel», складеного відомим чеським знавцем скандинавських народів і култур, зокрема данської, проф. А. Краусом. Завданням цього товариства мало бути саме програмове вивчення мов і положення поодиноких малих народів з метою систематичного плекання взаємин між ними без чужого посередництва. Проект цей, як сам автор констатує це у своїх спогадах про Масарика перед 20 роками, на жаль, не прийнявся, хоч властиво все є на часі, а після війни навіть ще більше, бо в основу його покладені високі ідеї міжнародної солідарності і культурної співпраці. (Пор. про це спогади А. Kraus'a в ювілейному збірникові: «T. G. Masarykovi k 60. narozeninám, II вид., Прага, 1930, стор. 374—377).

³⁹⁾ Karel Havlíček. (Snahy a tužby politického probuzení). Прага, III вид. 1920, стор. 54.

якого зайво сперечатися або філософувати; він є, і завданням держави та шкільної адміністрації використати це для добра цілого та частини».⁴⁰⁾

Зрозуміло, що проблема «malého národa» найбільше цікавила Масарика під час світової війни. Безліч доказів цього можна знайти в його промовах, заявах і писаннях цієї доби. Вона виступає тут в аспекті поневоленої нації взагалі і визвольно-національних завдань великої війни. Під цим оглядом характерні і типові дві праці Масарика з воєнної доби. Маю на думці передовсім його лондонський виклад, про який тут вже згадувалось: «The Problem of Small Nations in the European Crisis» (з 19. X. 1916) та ті частини його трактату «Nová Evropa», що присвячені спеціально цьому питанню (част. II, розд. 8, §§ 16—18).

У своєму лондонському викладі Масарик передовсім констатує відносність понять малого і великого народу. «Саме поняття великості чи малости — каже він — є релятивне і корелятивне; тим більше, як що за основу класифікації береться під увагу число людності, або розмір території держави чи народу».⁴¹⁾ Кількість народу міняється з часом, і популяційно, як показує історія, народи зростали, але від середини минулого століття можна констатувати їх занепад, найбільш яскравий, напр., у Франції, який зв'язаний зі складним питанням декаденції і дегенерації, словом, депопуляції взагалі, що тепер починає бути у більшій чи меншій мірі загально-європейським явищем.

Масарик рішуче заперечує право числом сильних народів винищувати квантитативно кволих, або малих і тому абсолютно відкидає «пангерманську імперіалістичну теорію», що захищає денационалізаторське насильство, як і відкидає її твердження, що, мовляв, історія сприяє сильним і великим та засуджує слабих і малочисленних. «Вже статистика народів доводить, що це невірно. Великі державні комплекси з ріжнонаціональним складом розпадаються. З кінця XVIII стол. число нових народів взагалі, а зокрема малих, наявно збільшується. Фактично (під час війни) число малих народів було більше ніж великих. Це саме можна сказати і про малі держави. «Малі держави — каже Масарик — перевищують великі у відношенню 3 : 1».⁴²⁾

Невірний також погляд, що мала нація, зглядно держава, не-нечебто не в стані захистити своє самобутнє існування. Масарик наводить докази протилежного: Чорну гору і балканські народи у боротьбі з Туреччиною; Голяндію, що боролася у свій час проти еспанської гегемонії, або Швайцарію у боротьбі з Австрією.⁴³⁾

«Фізичні, психічні і моральні властивості менших народів так само добре, як і властивості їх великих сусідів або поневолювачів».⁴⁴⁾

Гірше і трудніше положення малих націй з іншого боку: «малий народ — пише Масарик — має більш обмежене число рук і голів;

⁴⁰⁾ Rychnovsky, I. c. p. 60. ⁴¹⁾ Problem malých národů a t. d., p. 15..

⁴²⁾ Idem, 21. ⁴³⁾ Idem, 22. ⁴⁴⁾ Ibidem.

поділ і організація праці фізичної та духовної є менш відповідні. Він має менше число спеціалістів; його багатства і добробут більш обмежені. Але і тут є винятки: погляньмо на Голяндію, Швайцарію, Чехію і т. д.».⁴⁵⁾

Скоріше слід говорити про деякі моральні дефекти і мінуси маліх і поневолених народів, напр., про брак у них сміливості, ініціативності, гордості тощо. Але це власне вислід їхнього споконвічного поневолення. «Дайте меншим народам — радить Масарик — свободу, не втручайтесь до їхнього життя і ці сумні властивості швидко щезнуть». ⁴⁶⁾

Рівночасно він підносить те, що промовляє на користь цих народів. Передовсім їхню ріжноманітну здатність і через те зінтенсивнення їхньої праці. «Цілий народ — так мовити — є добре вимішаний». ⁴⁷⁾ Як плюс маліх народів і держав він наводить спостереження англійського дослідника д-ра Фішера, що «демократія, пряма участь люду у владі, може краще розвинутися у маліх державах». ⁴⁸⁾

У цій своїй аналізі Масарик позитивно відповідає на питання — чи малі нації можуть мати великих людей і чи вони здібні до героїзму. Вже історія чеського народу красномовно промовляє під цим оглядом на користь маліх народів і цілковито заперечує відомі негативні твердження з цього приводу пангерманських націоналістичних теорій.

Проте лишається ще одна спірна справа у зв'язку з цією проблемою, а саме — питання про культуру. Звичайно, Масарик не оминає його, і докладно аналізує. «Культура — пише він — є тяжкий і складний соціологічний чинник. Я хотів би тільки з'ясувати своє становище. Культура не є овочем тільки одного народу, великого чи малого; є різні типи і ступені культури. Я не є сліпим прихильником Руссо і не захоплююсь примітивною культурою; проте, є велика недоречність не приймати ріжних форм і ступенів культури, як її представляють багато народів, або частин народу, як та-кож не тямити, що кожен народ мусить випрацювати свою культуру сам і незалежно, а не переймати її так просто від іншого народу, хочаб він посідав вищу культуру. Насивне переймання може бути вигідне, але є небезпечно і загублююче. Культуру неможливо силоміць накидати народів!». ⁴⁹⁾

Якщо у своєму лондонському викладі Масарик трактував проблему малої нації більш аналітично, то у трактаті про «Нову Європу» він з'ясовує її, так мовити, більш синтетично. Розуміється, в обох цих випадках хід його думок той самий; однакові преміси і однакові висновки; переважно ті ж самі твердження і докази. Дещо у «Новій Європі» тільки більш гостро підкреслено і

⁴⁵⁾ Ibidem. ⁴⁶⁾ Idem, 23. ⁴⁷⁾ Ibidem. ⁴⁸⁾ Ibidem. ⁴⁹⁾ Idem, 24—25.

руба зазначено. Не слід забувати, що цей трактат був у першу чергу політичний, пропагаційний, а отже і полемічний.

Тут знову ми зустрічаємося з його улюбленим аргументом про більшу інтенсивність і працездатність малих народів. «Мала нація — нише він — може виконувати всі свої праці інтенсивніше, і таким чином винагороджувати до певної міри свою нечисленність; велика нація поводиться у всій своїй діяльності більш екстенсивно. Відношення є подібне до того, яке є між власником малого кусника землі і великим поміщиком. Ось чому у великих державах окремі частини домагаються ріжних форм автономії проти централізації».⁵⁰⁾

Наприкінці цього (17) параграфу він ще раз знову вертається до цієї справи і каже: «Точніша аналіза і порівнювання великих і малих народів мала б дослідити здібність та здатність народів; під цим огляdom інтенсивні зусилля деяких малих народів свідчать про значну природну їхню талановитість; мала нація, яка борониться проти великої, думає значно інтенсивніше, ніж велика, що сполягає на свою числову перевагу. Поширені з цього приводу думки про культурний щабель і надбання малих народів є дуже неточні і ненаукові».⁵¹⁾

Цілком зрозуміло, що Масарик, роблячи свої висновки з приводу цього питання, висловлюється за повну рівноправність всіх народів. «Малий нарід, — резюмує він, — нарід свідомий і культурно розвинений, є так само повноправною одиницею і культурною індивідуальністю, як і великий нарід. Проблема малих народів і держав — продовжує він — є та сама, що і проблема так званої «малої людини»: справа в тім, щоб людська вартість, людська індивідуальність були визнані без огляду на матеріальні ріжниці великої. Це є власне сенс і ядро того великого гуманітарного руху, який характеризує нову добу та який виявляється у соціалізмі, демократизмі і націоналізмі»...⁵²⁾

Цю думку Масарик зокрема з'ясовував у своїй статті «Проблема малих народів і війна» (у часопису «Českoslovák», Р. III, 1917, ч. 99). «Національна засада — писав він у ній — вимагає саме національної рівноправності. Це значить, що національна індивідуальність малих народів мусить бути визнана по-при індивідуальність великих народів... Розуміється, само собою, що малі і менші народи економічно і культурно є слабші, також культурні установи (школи і т. д.) малих народів будуть більш скромні. Але помимо цих квантитативних ріжниць культурна індивідуальність свідомих народів є рівноправна»...⁵³⁾

⁵⁰⁾ Nová Evropa, p. 85. В Америці в 1907 році в одному із своїх викладів про положення чеського народу під Австрією — Масарик зауважив у зв'язку з нашою темою: «Менший нарід може відзначитися концентрацією сил. Не йде тільки про числову великість, але і про великість духа»... (Americké přednášky, II вид. Прага, 1929, стор. 105).

⁵¹⁾ Nová Evropa, 86. ⁵²⁾ Idem, 89.

⁵³⁾ Masa gukou u rgojevu a řeči za války, I., Praha, 1919, p. 12—13. Я вже зазначив на початку цього уступу, що до війни чеська політика і публі-

6. Мені вже доводилося тут звертати увагу на те, що масаріківська проблема «малої нації» є властиво і по суті проблемою поневоленої нації загалом. Бодай, у цім саме аспекті вона, головним чином, цікавить Масарика. Зрештою, питання поневоленої нації, як такої, звичайно, само по собі також його цікавило. Я хочу трохи тут зупинитися на його поглядах і думках з цього приводу, вважаючи, що вони можуть цікавити кожну поневолену націю, яка прямує до свого визволення, а отже і український народ, що на всіх власних теренах опинився після війни у чужій неволі...

Цікаво, що поневолення нації Масарикові уявляється передовсім у соціальному аспекті. У своїй відомій київській промові (1. VII. 1917) у подвір'ю Університету, виданій потім під заголовком «Чеська програма у світовій війні», він казав: «Проблема малих народів є власне лише політичним і міжнародним суспільним виявом. Національне питання — ми, чехи, це добре знаємо, — є одночасно питання соціального. Якщо один народ є поневолений другим, тоді політична неволя означає дешевого робітника для пануючого народу. Я підкреслюю це суспільне значіння національності і зокрема тут у Росії слід це підкреслювати...⁵⁴⁾

Крім цього, питання поневоленого народу цікавить Масарика також з етичного боку. Ми вже чули його автобіографічну заяву про те, що для нього «поневолювання національності суперечить засадам людства і людяності».⁵⁵⁾ Як Т. Шевченко, так і Т. Г. Масарик органічно ненавидить кожен утиск, а передовсім — соціальний, бо він деформує людську вдачу і характер, інакше кажучи, деморалізує не лише людину, але і цілі народи. На прикладі московсько-польського спору, про що мова була вже раніше, Масарик демонструє що обопільну моральну шкідливість політичного і національного гніту. Бо деморалізується при цім не тільки народ-кріпак, але і народ-пан. Ми знаємо вже, з якою сатисфакцією Масарик констатував факт, що у поляків під царським забором у Варшаві не було ані одного польського часопису московської орієнтації. Він найбільше побоюється цієї винутрішньої деморалізації поневоленого народу і рішуче відкидає твердження Міцкевича, що, неначебто, єдиною зброєю кріпака мусить бути зрада. Звичайно, він категорично заперечує валенродизм, як політичну систему поневоленої нації.

У «Чеському питанні» Масарик аналізує ці вади поневоленої і слабої нації (пасивність, інтриганство, нахил до мучеництва, хитання між героїзмом і повною резигнацією, угодовість

цистика традиційно цікавилася питанням малої, зглядно поневоленої нації. Слід відмітити, що це зацікавлення залишилося і після війни, як свідчить про це виклад міністра Бенеша (1. XII. 1925) у Лондоні (у тому самому King's College, де викладав Масарик) на тему: «The Problem of Small Nations after the World War». (Проблема малих націй після світової війни). Чеський переклад його вийшов разом з чеським виданням часто цитованого тут лондонського викладу Масарика.

⁵⁴⁾ Dr. J. Kudela: «Prof. Masaryk a československé vojsko na Rusi»..., p. 80.

⁵⁵⁾ Див. 70 стор. цієї праці.

тощо) — на прикладі власного народу та його національної «політики». Він ставить там питання: «Чи макіявелізм і льокайство є необхідною зброєю поневолених, малих і слабих? — і зараз же відповідає на це негативно, кажучи: «Ні, не є: бо і малий та кволий може досягнути своєї мети без інтриги і навіть лише так досягне її, як повчає дійсність. Хто хоче і вміє працювати, той не потребує інтриги»...⁵⁶⁾

Девізою Масарика і у громадському життю було гуситське гасло: «*V e g i t a s v i n c i t*». Тому він рішуче і безкомпромісово поборював яку-будь брехню, навіть коли вона була освячена національною традицією. Цим пояснюється, напр., відома його кампанія проти славетних, але підроблених чеських рукописів, що відограли чималу роль у початках чеського національного відродження. Більшість його земляків не могли зрозуміти, як можна чіпнати таке національне «табу», як зеленогорський і краледворський рукописи, навіть, коли вони були дійсно новочасними фальсифікатами. Адже вони безперечно стимулювали національно-відроджений рух чеського народу, підбадьорюючи його пionerів фікцією старобулої чеської культури. Масарик свою непримириму боротьбу проти цих рукописів мотивував з одного боку тим, що «теперішній стан контроверзи є у суперечності з нашою честю і правдою та що, таким чином, ми шкодимо собі і в чужині», а з другого боку, і головне, тим, що «честь народу вимагає оборони, зглядно пізнання правди, а нічого більшого, та що більшою мужністю є визнати свою помилку, ніж боронити помилку, хочаб її тримався увесь народ».⁵⁷⁾

Цими самими зasadами керувався Масарик, організуючи чехословацьку визвольну боротьбу, як це він зокрема підкреслив у своєму першому *exposé* (22. XII. 1918), коли повернувся до краю. «Так само я тут констатую — казав він тоді з цього приводу, — що за весь цей час (себто протягом світової війни. *B.*) ми не вжили ані одної неправди проти наших ворогів, ані однієї з т. зв. дипломатичних хитрощів; така чесна політична боротьба, така чесна революція, я насмілююся це сказати, ледве чи була де переведена».⁵⁸⁾

Розуміється, для поневоленої нації, у фінансових справах, зв'язаних з визвольною акцією, обов'язує, на думку Масарика, відома драгоманівська засада «чиста справа — чисті руки». Це моральне *conditio sine qua non* успіху національно-визвольних прямувань. Це Масарик зокрема підкреслював у своєму першому *exposé*, кажучи: «Ми організували за кордоном всі наші емігрантські колонії і розпочали продуману усну і публіцистичну пропаганду та дипломатичну діяльність. Але політика і, зосібна, революція неможливі без грошей; у цьому помогли наші із Америки та Росії. Я хочу тут з натиском констатувати, що ми не взяли від

⁵⁶⁾ Česká otázka, p. 186. ⁵⁷⁾ I. Vancura: «Čím se Masaryk zavděčil českému dějepisu», в ювілейнім збірнику: «T. G. Masarykově k 60. narozeninám», p. 157.

⁵⁸⁾ Див. збірник: «Masarykova práce», p. 290.

Союзників ані одного сотика. Підкреслюю це тому, що наші вороги говорять про московські, англійські та інші гроші»...⁵⁹⁾

Позитивно провідні засади, якими має керуватись політика поневоленого народу у формі девізі наведені були у заголовку щоденника «Čas», партійного органу масариківської партії. Я цитую тут їх, бо вони цікаві не лише для чеського політичного реалізму, але і для планомірної та програмової політики кожного поневоленого народу взагалі. Ось вони: «Внутрішньою силою. Політична самостійність. Господарське визволення. Свобода сумління і слова. Виявляй правду. Шляхом розумної і чесної політики (Гавлічек). Весь поступ найкраще діється розумовим шляхом та без насильств. (Гавлічек). Коли ми перемагали, то завжди це було більше перемогою духа, ніж фізичною силою. (Палацький). Для нас постійна балаканіна про національність і патріотизм є вже перейденим етапом. (Неруда). Колись люди вмірали за честь і добро свого народу; ми ж з цієї причини будемо жити і працювати (Гавлічек)».⁶⁰⁾

⁵⁹⁾ Ibidem.

⁶⁰⁾ Jar. Doležal: «Masarykova činnost novinářská» — в ювілейному збірнику «Masaryk žurnalist». Прага, 1930, стор. 9.

Масарик часто і радо нагадував це гасло великого свого попередника. Цитував він його і на адресу українців у своїй травневій промові у 1908 р. (Див. розд. VII, § з цієї праці). Це не значить зовсім, щоби він заперечував потребу чи обов'язок посвяти життя одиниці для інтересів народу. Цим він лише протестував проти романтичного газардування життям і надмірного культу смерті у громадськім житті. Під цим оглядом дуже цікавими є його виклади (1898) про методику праці, що видані були вже після війни. (Пор. T. G. Masaryk: «Jak pracovat?» Praha, 1926), і зокрема два розділи цієї публікації: «Romantism a práce d'robná» та «Romantism můžednictví». Масарик тут констатує, що «суспільство все ще є організоване на смерті» (I. c. p. 19), а потім не без оправданої іронії каже: «Не підлягає сумніву, що багато дехто поклав би за ідею свое життя; але дивно, що ця сама людина, коли від неї не буде вимагатися жертви життям, але кілька років певної праці для цього ж народу, не буде працювати і не зважиться на цей чин, на цей героїзм нудної і дрібної праці». (Ibidem).

В історії народу бувають моменти, коли обов'язком кожного є вмерти, щоб жив парід. Масарик особисто своєю революційно-визвольною акцією під час війни дав цьому доказ і, як звичайно, теоретично та етично висловив свій погляд на це.

В Стемфорді (в Америці), промовляючи до чехословацьких легіонерів і з'ясовуючи, як він став на шлях революції проти Австрії, Масарик казав: «Я цю нашу революцію роблю так, як дихаю. Я мушу її робити. І колиб з цієї причини я стратив жінку, дітей чи власне життя, це байдуже. Тільки що б жив на рід». Пор. спогади F. Píseckého: «Z mých setkání s Masarykem» в «Sborníku vzpomínek na T. G. Masaryka», стор. 254).

Під цим оглядом є також цікавий спогад відомого англійського публіциста В. Стида (H. W. Steed) політичного комбата Масарика в часі війни (пор. його чудову книгу: «Through thirty years 1892—1922. Garden City, 1924). Коли Масарик був в Лондоні (1916), то одного разу, відвідавши Стида, він у нього прочитав звістку про те, що його дочка має бути повіщена австрійцями за його протиавстрійську акцію. Стид згадує, як Масарик хвилину стояв глибоко замисливши, а потім певним голосом сказав: «Перед тим, заки хтось зробив би те, що я, він мусів передумати, які страти можна чекати для цього та інших. Я передбачав свої можливі страти і мушу витримати все, що впаде на мене. Я переконаний, що першим моїм обов'язком є бути корисним для народу». (Цитую за чеським перекладом цитованих спогадів: «Třicet let novinářem», Praha, 1924, p. 197).

Отже, на думку Масарика, у праці, буденній і дрібній, якої ніхто не любить, яка здебільшого не оцінюється, але яку треба програмово і систематично всім згідно з власними обов'язками виконувати — є ключ та шлях до національного визволення. Вже перед півстоліттям Масарик викладав і пропагував цю ідеологію у своєму університетському курсі «практичної філософії».

Один із сербських його слухачів, проф. Міле Павлович, занотував головні думки з цих викладів і згадує про них у своїх ювілейних «Vzpomínkách na Masaryka z bojovných dnů». Наведу бодай два з афоризмів Масарика про це: «Не фізичною боротьбою, але передовсім шляхом удосконалення розуму і духа, не силою руки, але силою знання і усвідомлення, розумовою силою можна знайти шлях до життя і цілі життя. Через працю можна стати здатним для життя і підготуватися до боротьби».⁶¹⁾

Або ось ще одна цитата із цих самих викладів: «Праця має бути засобом до якоїсьвищої мети. Кожна одиниця у народі має працювати, тоді цілий народ відчує цю працю. І коли народ, так само, як кожна одиниця, шляхом праці удосконалиться, піднесеться і цілком усвідомить собі своє завдання та стане незалежним, вірючи у свої сили, тоді він придає право на життя і зможе обстоювати свої домагання та йти до бою за свої права».⁶²⁾

Все це здається занадто вже відомими, мовляв, правдами і тому, здебільшого, нехтується поневоленими народами, що радо вірять в якісь історичні чуда і політичні «d e u s e x m a c h i n a» замісць того, щоб буденною, невпинною і переважно невдачною працею промоцювати у «поті чола» собі шлях до національної і державної самостійності.

Для Масарика є зрозумілим і природним, що всі поневолені народи прямують до свого визволення, себто до власної самостійності. Це домагання власного народу він не раз проголошував з трибуни віденського парламенту.

В генеральній дебаті з приводу урядових внесків на 1893 рік, Масарик, гостро критикуючи протинаціональний централізм Австрії, казав: «Нарід, свідомий своїх завдань, що має славну минувшину, як чеський, який знає, що він чесно працював для людскості та який і на будуче хоче чесно для неї працювати, — неможливо утискувати; і коли з боку короткозорого уряду, короткозорих національних противників та короткозорих партій проте робляться спроби у цьому напрямі, який може бути од цього наслідок? Невимовна лише страта країн національних і політичних сил... Не утискувати народи має Австрія, але сприяти їх розвитку і використовувати їхні сили».⁶³⁾

У новому віденському парламенті (7. X. 1911), реагуючи на програмове експозе голови ради міністрів гр. Штурка, Масарик знову повертається до цієї самої справи і каже: «Шестимільйоновий

⁶¹⁾ Пор. «Sborník vzpomínek na T. G. Masaryka». Прага, 1930, стор. 49.

⁶²⁾ Ibidem. ⁶³⁾ E. Rychnovsky, 70—72.

нарід, економічно і культурно свідомий нарід, не буде задовольнятися жадними ласками, або компліментами, але буде домагатися щоб влада і німецькі партії залишили врешті утопістичні і фантастичні уяви централістичної Австрії, яку навіть ваші державні діячі, як, напр., Пленер, визнають лише штучною державною конструкцією. Живими є народи Австрії».⁶⁴⁾

Дуже часто держави аргументують проти своїх поневолених народів закидом, що, мовляв, вони не є ще належно з рілі для політичної самоуправи. Масарик відкидав цей езуїтський закид в одній із своїх промов в австро-угорських делегаціях (в листопаді 1910) з приводу анексії Босні і Герцеговини, докоряючи урядові, що цей акт відбувся без запитання волі і згоди місцевого населення, себто, без плебісциту. «Не можна закидати — казав він, — що нарід не є зрілий. Коли нарід є зрілий, щоб платити грошові податки і податок крові, то він є зрілий також для того, щоби рішати про свою майбутність»...⁶⁵⁾

Ми вже у попереднім уступі цитували погляд Масарика з «Нової Європи», що фактично, «кожний свідомий нарід прямує до своєї власної держави».⁶⁶⁾ Але Масарик у державній самостійності не добачає, мовляв, панацею чи універсальний лік на всі національні болічки. Політична самостійність — це, на його думку, тільки зовнішня самостійність. Важнішою є внутрішня самостійність народу, обумовлена його культурними, економічними та соціальними надбаннями і розвитком, словом, його справжньою життєздатністю. Без цієї останньої періди є лише фікцією, прикладом чого може бути «самостійна» Албанія, що існує, як окрема держава тільки *de nomine*, з ласки, а властиво з дипломатичного інтриганства, фактично ще не зформувавшись у модерну націю, отже не здобувши ще цієї винутрішньої своєї самостійності.

В анкеті часопису «Rozhledy» (R. V.) Масарик у 1896 р. писав з цього приводу, маючи на увазі свій нарід: «Що торкається нас самих, то не думаймо, щоб нам політична самостійність забезпечила самостійність культурну і господарську. Чому власне ми стратили свою політичну самостійність? Чому стратили її поляки, мадьяри?»...⁶⁷⁾

Докладно він зупиняється на цій справі у своїй монографії «Česká otázka». «Самостійність — пише він тут — не втримає і не врятує жадного народу; нарід сам мусить утримати самостійність, і нас врятує моральність і освіта; політична самостійність є лише засобом до справжнього національного життя; ми стратили її, коли ми, як нація, перестали морально жити».⁶⁸⁾ І трохи далі він цитує Гавлічка, який сказав: «Якщо ми хочемо бути вільні як нація, наперед мусимо мати національність».⁶⁹⁾

⁶⁴⁾ Idem, 163—164. ⁶⁵⁾ Idem, 150. ⁶⁶⁾ Nová Evropa, 70.

⁶⁷⁾ Див. збірник: «Masarykova práce», p. 119.

⁶⁸⁾ Česká otázka, 164. ⁶⁹⁾ Idem, 165.

Масарик, як соціолог, словом, не переоцінює ролі політичного чинника у громадському життю і не надає йому домінуючого і провідного значення. Для нього він є одним із кількох соціологічних факторів. «Політична діяльність — каже він — є одним з культурних чинників попри іншу культурну діяльність і не може діяти, якщо не керується цією рештою діяльності... Для суспільства — пише він трохи нижче — для народів важнішим є це культурне життя та його основи, ніж єдина його частина, — політична діяльність».⁷⁰⁾

Внутрішня самостійність народу досягається шляхом внутрішньої національної політики. Наприкінці свого нарису «О п a s i p u n e j š i k r i s i» Масарик так з'ясовує її суть: «Отже, врешті, я знову опинився біля внутрішньої політики і звертаю увагу саме на цю політику: народ для себе і через себе. Не переоцінювати держави, не переоцінювати політики є гаслом модерної політики, політики поступової, політики світової.

І я, — це держава, нація, люд — мусить собі це сьогодні сказати кожен, хто політично думає; і що саме хоче він від держави, нації і люду, те передовсім має перевести сам у своїй сфері постійних обов'язків... Лише працею і знов працею можна робити модерну політику; лише працею і постійною працею можна робити світову політику»...⁷¹⁾

Не трудно бачити, що тут Масарик свідомо нав'язує до теорії Гавлічка національної «внутрішньої сили», яку цей геніальний чеський публіцист зводив передовсім до освіти та етики, і навчав, що обов'язком кожного члена народу є програмове та постійне збільшування цієї сили.⁷²⁾ З'ясовуючи ці погляди Гавлічка, Масарик резюмує їх так: «Жадна сила цього світу, хочби вона злигалась із пеклом, не втримає освічений, шляхотний і хоробрый народ у підданстві та в кріпацтві».⁷³⁾

Ось чому для автора «Нової Європи» власне ця внутрішня сила того чи іншого народу є критерієм і мірилом його права на самостійність. Ось чому він робить під цим оглядом деякі застереження та обмеження у розумінні права народів на самоозначення. В інтерв'ю з кореспондентом московського «Утра России» (1. IX. 1917) — Масарик à propos цього казав: «Взагалі слід зазначити, що програма Союзників «самозначення народів» — конкретно означає утворення самостійних національних держав. Підкреслюю: у народів свідомих і здатних до культурного розвитку».⁷⁴⁾ Це застереження не слід забувати, маючи на увазі ставлення Масарика до українського питання.

7. Національну проблему Масарик збагнув і дослідив у всій складній її ріжноманітності, не поминувши, либо ж, ані одної з головніших і характерних її рис.

⁷⁰⁾ Idem, 232, 233. ⁷¹⁾ Idem, 251, 252. ⁷²⁾ T. G. Masaryk: «Karel Havliček», p. 54—55. ⁷³⁾ Idem 55. ⁷⁴⁾ Masarykovy projevy a řeči za války. II. 152.

Треба було б присвятити окрему розвідку відношенню його до цієї справи, щоб належно його схарактеризувати. Але це виходило б вже поза межі і програму моєї праці. Тому я не зупиняюсь тут, напр., на з'ясуванню його поглядів на федерацію, автономію, питання меншостей тощо, хоч вони надзвичайно цікаві. Зрештою, до цих справ мені доведеться бодай загально повернутися на дальших сторінках цієї розвідки, де мова йтиме про боротьбу Масарика проти Австрії та де я доводитиму, що історичний антагонізм Кіїв — Москва, не є національною аналогією чехословацьких взаємин, — отже Прага — Братислава, — але що передовсім це є історично-політичний конфлікт à la чесько-австрійський: Прага — Віден...

Тут однак, закінчуячи характеристику націологічних поглядів Масарика, я мушу ще сказати декілька слів про його критику в ідношенні соціалістів (головно ортодоксально-марксівської орієнтації) до національної проблеми. Це дуже цікаво тому, що ця критика Масарика скерована не тільки на адресу більшості німецьких марксистів, але у першу чергу і зовсім слушно відноситься до московських соціалістів, яким резонно він закидає нерозуміння і нехтування національних справ, отже саме те, що найбільш дошкульно відчували на собі завжди українці.⁷⁵⁾

Вже у своїй монографії «Супільне питання» (розд. IX, §§ 115—120) Масарик критично виложив становище марксизму до національної проблеми, визнавши його по суті неправильним і в основі хибним. «Історичний матеріалізм — писав він там — не вистарчає для з'ясування модерної нації. Лише економічними інтересами неможливо злагодити національне почування і думання»...⁷⁶⁾

У «Новій Європі» (розд. 13, §§ 23 і 24) він знову повертается до марксівської теорії нації, закидаючи їй нерозуміння істоти нації. Через це, на думку Масарика, багато марксистів зле пояснювали мотиви і характер світової війни.⁷⁷⁾ «Марксист — каже він — не розуміє, що нація, національна ідея і принцип є самостійною і політичною силою поряд з економічними інтересами і так само він не в стані зрозуміти інші сили, — релігійну і т. д. Зведення всіх суспільних сил до господарських інтересів є психологічною неможливістю. Лише частина марксистів зріклася цієї марксівської однобокості і тільки частина їх зможе зрозуміти ролю, яку грає нація у цій війні».⁷⁸⁾ На думку Масарика, «це є соціалісти — французькі, італійські, польські, чеські, югославянські і т. д. Німецькі соціалісти не є національними у теорії, але є такими у практиці, і особливо це треба сказати про австрійських, яким Масарик закидав, що в часі війни вони (передовсім Реннер) поєдналися з пангерманістами. Для соціалістів англійських і американських це питання не має того значіння, що на європейському континенті. Російські ж — знають

⁷⁵⁾ Пор. напр., дуже симптоматичний щодо цього «Mémoire sur la question de l'Ukraine (Supplement au memorandum sur la question nationale en Russie), поданий в липні 1919 р. російськими есерами II Інтернаціоналу.

⁷⁶⁾ Socialní otázka, 509. ⁷⁷⁾ Nová Evropa, p. p. 101, 103 і далі. ⁷⁸⁾ Idem, 100-101.

тільки націоналізм офіційний, себто русифікаторський». Масарик констатує спробу ревізії щодо національної ідеології марксизму, головно, з боку Кавтського і Бернштайна⁷⁹).

Масарика дуже боліло, що багато визначних соціялістичних і демократичних політиків не розуміли визвольних прямувань поневолених народів під час війни, уважаючи їх з погляду історичного розвитку і поступу недоцільними та зайвими чи з економічних причин (марксисти), чи зі становища загальнокультурної інтеграції, яка, мовляв, засуджує на поталу менші і малі нації (демократи). У своїй цитованій вже попереду статті «Problém malých národů a válka», Масарик полемізує з відомим московським письменником Івановим-Разумниковим, який доводив, що сербам забранім Австрією «не жилося бы хуже, ч'ємъ въ самостійной Сербії».⁸⁰) Наприкінці цієї статті він каже: «Є тому сумний факт, що соціалісти, демократи і ліберали не в стані зрозуміти демократичного значення національної засади, зокрема у справі малих націй: справедливість суспільна і політична взагалі потрібна для кволих проти міцних, для малих людей, для малих націй. Є сумно, що російські соціалісти без критики приймають забобони імперіялістичної буржуазії, а саме — німецької, забобони реакціонерів і абсолютистів»...⁸¹)

Під час свого побуту у Росії (від травня 1917 року до березня 1918 р.), констатуючи на разі, що революційна Росія так само мало розуміє чеську національну визвольну боротьбу, як і небіжка царська її попередниця, Масарик живим і писаним словом мусив боротися проти цієї московської ідіосинкразії до конкретних національних питань. Він щиро вітав факт проголошення російською революцією засади самоозначення народів, гадаючи, що таким чином була доповнена і поглиблена ідеологічна спадщина великої французької революції⁸²). Але він небезпідставно побоювався, що це зasadниче гасло у практиці буде здеформовано. На прикладі першої більшевицької інструкції з цього приводу — він міг вже констатувати цей сумний факт. Реагуючи на цю інструкцію, після свого повороту із Румунії до Києва, він писав, між іншим, з цього приводу: «Засада самоозначення народів передбачає не лише свободу, але й об'єднання народів. У цьому напрямку інструкція суперечить інтересам цілої низки народів: поляків, чехословаків, румунів, югославян, італійців. Таким чином, інструкція визнає засаду самоозначення народів лише на словах, у дійсності ж дотримується німецького погляду про важніше значення держави, ніж нації».⁷³)

Критикуючи цю ідеологію, як недемократичну, а натомісъ тверджути, що «демократичне розуміння автономії, засвоєне західніми народами, признає право на самостійність нації у державі і попри державу»... Масарик закидає згаданій інструкції Ц. К. ради робітничих і військових делегатів, що вона не визнає права нації: «вона забуває — пише він, — що нація сама по собі є соціальна, бо поне-

⁷⁹) Idem, 102—106. ⁸⁰) Masarykovy projevy a t. d., I. p. 7. ⁸¹) Idem, 13..

⁸²) Masarykovy projevy a t. d. II., 118. ⁸³) Idem, p. 151.

волений нарід це аналогія дешевої робочої сили. Тому соціалісти всіх країн визнають національність; лише Шаїдемані і Бауери схиляються до поглядів німецького імперіалізму».⁸⁴⁾

В одній із московських своїх промов (у вересні 1917 р.) у дебатах на тему про відношення соціалізму до нації, Масарик казав: «Тут у Росії, щоб говорити конкретно, саме тепер соціалісти ріжних відтінків часто висловлюються проти національного почування, проти патріотизму. Вони кажуть нам, що патріотизм, національне почування це є шовінізм. Це помилка, а саме помилка для соціалістів дуже фатальна. Нація сама по собі є соціальна, і національна боротьба є боротьба господарська та боротьба соціальна. Це ми, чехи і словаки, дома відчуваємо на власному тілі. Нарід політично поневолений є дешевий робітник, кріпак пануючого народу. Політичний утиск є завжди також господарським і суспільним. Мадьяри використовують словаків і румунів економічно. Німці довго використовували нас, чехів. Ми були у своїх початках робітничим народом. Тому це непорозуміння з боку російських соціалістів, коли вони не бачать, що захищаючи націю, ми ведемо господарську і суспільну боротьбу. Наші соціалісти, польські, данські, французькі, всі це зрозуміли. Всі вони національні. Лише москалі, тому що досі ніхто не робив замаху на їхню національність і мову, не розуміють цього, що в Європі розуміє кожен. Отже, боронити нарід, значить боронити його господарське і суспільне положення та його рівність з рештою народів, а тому є, власне, обов'язком соціалістів боронити нарід».⁸⁵⁾ Ці самі погляди він висловив у своєму інтерв'ю з кореспондентом «Утра Россії» (1. IX. 1917).⁸⁶⁾

У цей самий час, з'ясовуючи у Москві своїм землякам міжнародну ситуацію по зв'язку з чехословацькою визвольною акцією, Масарик робить знову цей самий закид на адресу московських лівих кол. Констатуючи тяжке тогочасне положення у Росії, він пояснював його тим, що «соціалістичні партії, які тепер мають вплив, не розуміють націоналізму та не знають закордонних відносин. Але це стосується — додає він — взагалі до московської інтелігенції, що була однобоко вихована у дусі марксівського соціалізму і не знає закордонних відносин»...⁸⁷⁾ У Києві (2. XI. 1917) у своїй великий промові (у Купецькому Зібранні), він знову повертається до цієї думки і так її формулює: «Невірно, як це кажуть соціалісти, що націоналізм — це шовінізм. Любов до батьківщини є зосередженням всіх політичних прямувань. Ми ідемо до міжнародності, до самовладності великих і малих народів: як багач відносно робітника не є жадною суспільно підвищеною істотою, так само великий нарід відносно малого не є упривілейованим».⁸⁸⁾

Наприкінці ще одна цитата із програмової промови Масарика в стінах Київського Університету (1. VII. 1918), в якій цей погляд

⁸⁴⁾ Idem, 152. ⁸⁵⁾ Masarykovy projevy a t. d., I, 51—52. ⁸⁶⁾ Idem, II, 124.

⁸⁷⁾ Dr. Kudela: «Prof. T. G. Masaryk a čsl. vojsko na Rusi», p. 98.

⁸⁸⁾ Idem, 124.

Масарика, що рефреном згучить у всіх його прилюдних виступах у той час, був найбільш яскраво висловлений. «Чим є рішення суспільного питання для т.зв. малої людини, тим є ця велика боротьба для малих народів. Цього не розуміють російські соціалісти, але також і німецькі. Вони не в стані зрозуміти, чому ми, малі піації, виступили проти них; вони ж стали на становище, багатих, сильних, неправедливих. Натомісъ, ми і Союзники прямуємо до демократизації цілої Європи, до федерації самостійних народів, яким би способом вона не була здійснена.⁸⁹⁾

З українського становища цікаво було зупинитися на цій характеристиці лівої московської інтелігенції, бо це полегчує зрозуміння дотеперішньої безвиглядності російсько-української угоди, навіть на ґрунті демократизму і соціалізму.

⁸⁹⁾ T. G. Masaryk: «V boji za samostátnost», p. 83.

V. МАСАРИКОВА КОНЦЕПЦІЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

1. Ставлення Масарика до українського питання під час війни залежало також від його зasadничого погляду на сенс і значіння цієї світової катастрофи.

Ось чому у цих вступних розділах, завданням яких є познайомити читачів з провідними думками і зasadами Масарика, також як політичного і громадського діяча, треба зупинитися і на його концепції світової війни. До цього маємо безліч автентичного матеріалу. Доведеться, отже, обмежитися вибором найголовніших даних, що з'ясовують погляд Масарика на цей недавній катаклізм.

У своїх спогадах «Světová revoluce» (§ 85) автор ставить питання про «сенс світової війни» і хоче дізнатися: «що означає це величезне світове явище в історії Європи та людства?»¹⁾ Відповідаючи на це питання, Масарик реагує критично на ріжні головніші спроби з'ясувати сенс цієї війни. Він починає свої уваги з цього приводу критикою марксистської концепції війни, констатуючи, що вона не є вистарчаюча. «Матеріалізм взагалі — каже він — є науково неможливий, а історичний (економічний) матеріалізм є однобокий. Не тому, що пояснення (війни. Б.) спеціально через капіталізм було б зовсім неправильне, але тому, що воно є однобоке, неповне і неокреслене»...²⁾

Проблема капіталізму сама по собі є складна. Ніхто не заперечує, що економічний момент має першорядне значіння і що він завжди був дуже міродайним, як причина війн. Не слід, однак, заперечувати попри цього цілу низку інших мотивів, що мають психологічно чимале значіння під цим оглядом.

Так само не задовольняє Масарика пояснення війни, як наслідок національних ворогувань. Воно також є однобоке і мало виразне. «Річ певна — каже він, — що національна боротьба була одною із причин війни. Але не можна цю війну вважати війною виключно національною, бо господарські та інші причини і мотиви тут також співдіяли»...³⁾ Політично нація поки що є чинником, так мовити, анонімним, на зовні репрезентованим державою, що має багато ріжніх інтересів, oprіч національного.

¹⁾ l. c. p. 404. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Idem, 405.

Масарик заперечує далі популярну концепцію світової війни, як прояв традиційного антагонізму між славянами і германами, або між германами і романцями, особисто висловлюючись за світовий її характер. Момент расовий чи національний був у ній співділаючим, а не провідним мотивом.

Спроба інтерпретації цієї війни на тлі релігійних конфліктів, з цієї самої причини, на його думку, не є виправдана.

Його висновок такий: «Історики звичайно розріжняють і кваліфікують війни стереотипними назвами: війни династичні, престижні, релігійні, політичні, визвольні, расові, завойовницькі, злодійські, колоніяльні і т. д.; про минулу останню війну загально говориться, що вона є світова. Це є, правда, кванtitативна кваліфікація, але проте ця назва підкреслює спеціальний характер і значення».⁴⁾

2. Для Масарика велика війна 1914—1918 років була проявом непримиримості культурних світоглядів двох комплексів народів, що відповідно до цього опинилися у двох ворожих таборах. З одного боку це Захід, «що веде за собою величезну більшість людства», а з другого — Німеччина, «яка має провід над меншістю центральних держав».⁵⁾ Такий розподіл двох воюючих таборів, на думку Масарика, не є лише випадковою річчю і не вилівав виключно з мілітарних умовин; він не є також тимчасовий, але був викликаний загальною культурною ситуацією. В цьому виявлялася суперечність думок, поглядів на світ і на життя.⁶⁾

Треба сказати, що Захід розуміє тут Масарик у сенсі культурнім, а не лише географічнім. «Кажу Захід — пояснюю він це сам — хоч я головно маю на думці Францію, бо Захід це є Франція і сусідні народи; Англія з Америкою, Італія та інші романські народи творять одну культурну цілість, як це ясно показує історія взаємних впливів між західними народами та іхній розвиток, передовсім, політичний». Натомісъ Німеччина — це окремий культурно-політичний світ, що відколовся від Заходу, шукаючи здійснення свого пангерманського ідеалу і програми, і, таким чином, спрікволя ізолювався не лише морально, але й інтелектуально, навіть у сфері чистої філософії.⁷⁾

Докладно Масарик зупиняється на проблематиці війни у першій частині свого програмового трактату: «Nová Evropa».⁸⁾ Вже у § 1 цієї публікації він підкреслює світовий характер війни 1914—1918 рр., а з другого боку, той факт, що абсолютна більшість організованого людства висловилася проти Німеччини. Цей *consensus*

⁴⁾ Ibidem, 406. Пор. також § 10 і 6 цих спогадів.

⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Ibidem, 407.

⁷⁾ Пор. про це цитований вище виклад при відкриттю паризького Славістичного Інституту, стор. 13—16, де яскраво схарактеризований цей поділ Європи у 1914 р. на два воюючі табори (стор. 9).

⁸⁾ Пор. I. s. p. I. Historický význam války.

gentium, на його думку, «має велике моральне значіння», мовляв, «vox populi — vox Dei».⁹⁾

У згаданім політичнім трактаті Масарик характеризує обидва ці воюючі табори з ідеологічного боку.

Німеччина, як сторона агресивна і явно відповідальна морально та політично за спровоковання цієї війни, найкраще може бути схарактеризована своїм пангерманізмом взагалі, а зокрема, випливаючим з нього політичним планом «світової гегемонії: Берлін—Багдад». Масарик докладно з'ясовує ідеологічну аргументацію німецького пангерманізму (§ 7). Головні доводи цієї ідеології такі: «Німеччина потребує безпечних кордонів, території і хліба. Через свої військові чесноти і свою культуру німці заслуговують того, щоб вони були керманичами Європи і людства. Пангерманський імперіалізм є продовженням римського»...¹⁰⁾ Зрештою, по думці Масарика, пангерманізм характеризується матеріялізмом і містицизмом. Його національна програма відзначається ненавистю до інших народів, а у першу чергу до славян.

Німеччина передвоєнна, опанована Прусією, основно ріжилася від Німеччини давнішньої, що у середні віки культурно була зв'язана з рештою Європи, але у новітній добі почала все більше та більше відріжнятися і ізолюватися культурно».¹¹⁾ З гегемонією Пруссії у Німеччині набув переваги мілітаризм і культ держави та війни. Занепав ще недавній філософський і культурний гуманізм. Повстає нахил до національного імперіалізму і месіянізму. В наслідок того, що релігійна реформація була прийнята німцями тільки частинно і що фактично лютеранство пристосувалося до католіцизму, — у Німеччині «повстало щось подібне до цезаропапізму, хоч і відмінного від московського цезаропапізму»¹²⁾ Масарик дає цікаву формулу цієї культурно-ідеологічної метаморфози Німеччини від XVIII століття і аж до світової війни. Ось вона:¹³⁾

Гете — Кант — Фрідріх Великий.

Гегель.

Мольтке — Біスマрк (Вільгельм II) — Лягарт — Маркс — Ніцше.

Ця формула настільки яскрава, що не потребує пояснрюючих коментарів. Слід може додати, що у сфері чистого мистецтва, а саме найбільш універсального, тобто музики, ця антitezа давнішої і передвоєнної спускаченої Німеччини, на думку Масарика, висловлюється протиставленням Бетховена і Р. Вагнера. IX симфонія першого — це «гімн людяноти і демократії»...;¹⁴⁾ його «Missa Solemnis» це «релігія модерної людини, що піднеслася над традиційними церковними формулами до висот відчутих тільки найзрілішими духами нашої доби»...;¹⁵⁾ натомісъ «Ріхард Вагнер є геніяльна синтеза декаденції і прусацтва».¹⁶⁾

Цілком інший є культурний світогляд та ідеологія другого табору, себто Заходу; середньовічна теократія, яку Німеччина не

⁹⁾ Idem, 25. ¹⁰⁾ Idem, 9. ¹¹⁾ Světová revoluce, 409. ¹²⁾ Idem, 410. ¹³⁾ Idem, 412.

¹⁴⁾ Idem, 413. ¹⁵⁾ Ibidem. ¹⁶⁾ Idem 414.

перемогла до кінця, впавши тому у нетрі цезаропапізму, на Заході була стално зліквідована. В цьому рішаюче значіння мала велика французька революція зі своїм ідеалом демократії, в основі сутогуманітарним. Ось чому західній світ прямує до світової організації цілого людства; ось чому ідейно він міг визнати право всіх народів на існування, прийнявши офіційно визволення поневолених народів до своєї політичної програми за часів війни (зокрема відомі 14 точок президента Вільсона).¹⁷⁾

Таким чином, для Масарика, конфлікт між двома згаданими воюючими таборами є по суті «суперечністю між теократичним монархізмом і демократією»...¹⁸⁾ «Проти себе — пояснює Масарик цю думку — стоять у світовій боротьбі великі держави середньовічного теократичного монархізму, недемократичного і ненаціонального абсолютизму та держави конституційні, демократичні, республіканські, що визнають право всіх народів — не тільки великих, але і малих — на державну самостійність. Проти себе стоять, як казав цісар Вільгельм, ідея пруська та американська; це є боротьба світла і темряви, права і насильства, середньовіччя і поступу, минулого і майбутнього. Німецький цісар з пангерманістами проголошує, що сила творить право; Америка з Лінкольном вірить, що право творить силу. Америка почала війну з демократичним ідеалом не для завойовання, а з-за принципу».¹⁹⁾

У своїх спогадах Масарик синтетично з'ясовує своє становище до світової війни і пояснює своє розуміння її характеру та сенсу, як про це вже згадувалось попереду. Деяло з цих думок слід тут навести, бо вони яскраво відтінюють його концепцію цієї історичної доби. «Цю війну, пише він у «Světové revoluci» — я не розумів (про що не треба було б і згадувати) як війну німців із словянами... Я добавив у війні більше. В історичній перспективі пангерманський імперіялізм мені уявлявся як продовження старого і довготривалого антагонізму римо-грецького, Заходу і Сходу, Європи та Азії, згодом Риму і Візантії; отже антагонізму не тільки національного, але й культурного. Пангерманізм з його гаслом — Берлін-Багдад — надав унаслідуваній римській імперії вузько-національне, майже шовіністичне, тавро; обидва ціарства, — німецьке і австрійське, — що повстали із середньовічної римської імперії, злучилися для захоплення старого світу. Це була боротьба не лише німців і словян, але німців і Заходу, культури німецької і західньої, що включала до себе також Америку.

Об'єднання всіх народів під проводом Заходу є доказом, що війна не мала характеру тільки національного; тут розходиться про першу знамениту спробу одностайній організації всього світу і людства»...²⁰⁾

¹⁷⁾ Nová Evropa, § 3. ¹⁸⁾ Idem, 10.

¹⁹⁾ Idem, 52. Популярно Масарик з'ясував сенс світової війни і схарактеризував обидва воюючі табори у своїй київській промові в університеті (1. VIII. 1917), підкресливши, що програма Німеччини — це гегемонія, а програма Союзників — це «Нова Європа». Пор. Т. G. Masaryk: «V boji za samostatnost», pp. 76—94.

²⁰⁾ I. c. p. 42—43.

3. Для Масарикової концепції світової війни дуже характерною є його теорія зони поневолених народів на периферії Східної і Середньої Європи; одним із головних завдань війни маю бути саме визволення цих, переважно, малих народів.²¹⁾

Згадує про неї Масарик у своєму паризькому викладі «Les slaves dans le monde» (1916), кажучи: «В Середній Європі між Німеччиною і Росією є невелика окрема зона дрібних народів».²²⁾ Докладніше визначає він її у своєму лондонському викладі: «The Problem of Small Nation in the European Crisis» (§ 4), де з цього приводу каже, що Східня і Західня Європи тому не є виразно розмежовані, що між ними лежить спеціальна етнографічна зона, географічно яку можна визначити так: «Від Тріесту, Солуні, Царгороду на північ до Гданська, Петрограду по лінії не прямий, а закривлений в напрямі до Берліну, по сусіству з яким живуть лужицькі серби, — є чимало числово менших народів, що були і досі ще перебувають під пануванням Німеччини, Австрії, Туреччини і Росії. Ця зона, що складається із Східної Прусії, Австро-Угорщини, Балкану і Західної Росії, є справжнім і властивим центром національного антагонізму. Тут національне питання і язикова справа є політичною vis metrix. Тут вибухла ця війна, тут є вогнище, звідки виходить постійний неспокій для всієї Європи. Ця зона є справжнім ядром так зв. східної справи; ця зона є невідкладним і гострим приводом для нового влаштування політичної організації Європи. У цій зоні менші народи постійно боряться за свободу і незалежність».²³⁾ Масарик далі звертає увагу антанцьких державних діячів і політиків на цю зону, гадаючи, що зі становища Союзників завданням війни є визволення цих поневолених, переважно, малих народів. Зокрема він підносиТЬ у цій зоні політичне значіння трьох народів: чехословацького, польського і югославянського, відмічаючи факт державно-політичного їхнього пошматовання перед війною. Розуміється, найбільше уваги він присвячує цьому питанню у своєму трактаті про «Нову Європу», де з'ясовує його у зв'язку з німецьким «Drang nach Osten».

Він констатує тут передовсім наявну дисгармонію між політичною організацією Європи та етнографічною її структурою. «Для всього розвитку Європи — продовжує він — і для зрозуміння цієї війни є дуже важно усвідомити собі значіння спеціальної зони менших і малих народів, що оселені між Заходом і Сходом, точніше — між німцями і москалями. З півночі від Ляпонії на південь до Греції сусідують один з одним низка менших і малих народів: ляпонці, фіни, шведи, норвежці з данцями, естонці, латиші, литовці, поляки, лужичане, чехи із словаками, мадьяри, югославяне (сербо-хорвати із словінцями), румуни, албанці, болгари, турки, греки. (Це число

²¹⁾ Цікаво порівняти цю масариківську зону поневолених народів з т. зв. «критичною зоною» покійного шведського соціолога Р. Челена. (Див. його книгу: «Die politische Probleme des Weltkrieges», 1916), прихильника центральних держав і ворога Москви.

²²⁾ I. c. p. 26.²³⁾ T. G. Masaryk: «Problém malých národů», p. 14.

збільшиться — додає він, — якщо вважати кашубів, українців та ін. за окремі народи)».²⁴⁾

Проти цієї зони народів скерований саме німецький «Drang nach Osten». Більшість війн останніх століть, або відогралися у цій зоні, або були спричинені нею; «ця зона, куди із заходу перли німці, зі сходу — москалі та турки, була та є зоною політичної небезпеки, небезпеки для миру Європи: великі народи загрожують цим малим народам, що захищають свою самостійність».²⁵⁾ Для Масарика ясно, що поневолені народи цієї небезпечної зони мусять бути визволені і осамостійнені в інтересах миру всієї Європи. У своїй статті «R o b l é m m a l ý c h n á g o d ý a v á l k a», де з'ясовується знову це питання, він, виходячи з преміси, що національна засада вимагає національної рівноправності, приходить до кінцевого висновку, що «Союзники, проголосивши рівноправність малих народів, дійсно воюють за демократію і поступ»²⁶⁾ і, таким чином, знову підкреслює ідеологічну більшу виправданість політичної програми Антанти в порівнянні з аналогічною програмою центральних держав.

Є тому зовсім природно і зрозуміло, чому Масарик самостійницьку і визвольну чехословацьку акцію ідейно зв'язав раз на завжди саме з цим антанським блоком союзних держав. «Наше місце — згадує він про це у «Světové revoluci» — на протязі всієї нашої історії було на протиімператорському боці»...²⁷⁾

4. Не лише під кутом завдань цієї праці, але і з націологічного боку загалом, цікаво, як Масарик трактував чеське питання під час війни.

Відомо, що вже від самого початку своєї наукової і громадської діяльності, він ставив чеську справу *sub speciae aeternitatis*; у передмові до своєї класичної монографії на цю тему він писав ще у 1894 р., що «для мене чеське питання є питанням про долю людства; воно є для мене питанням сумління».²⁸⁾

²⁴⁾ Nová Evropa, p. 57—58. ²⁵⁾ Idem, p. 58.

²⁶⁾ Masarykou проjevu a řeči za války, I, 12—13.

²⁷⁾ I. c. p. 44.

²⁸⁾ Česká otázka, p. 1. Рік перед тим (20. III. 1893) з парламентської трибуни він своє політичне credo під цим оглядом формулював так: «Нарід, що нараховує 6 мільйонів, що є свідомий своєї сили, своєї вартості, зокрема по відношенню до цієї держави — не терпітиме того, щоб він був під курателем. Наші державно-правні стремління довершуються природним прямуванням до політичної незалежності. (E. Ruskovsky: I. c. p. 76).

Цього самого року (14. VI.) говорячи в австро-угорських делегаціях з приводу *Dreieinheitspolitik*, Масарик знову висловив свій погляд на чеську проблему. «Чеське питання — казав він — це питання Австрії; чеське питання є проблемою до вирішення, це є питання, що всіх нас торкається і тому роз'язання чеського питання було б також в інтересі зовнішньої політики»... (Idem, 83).

Врешті, яскраво і остаточно з'ясував Масарик свій погляд на чеську справу, мовляв, ретроспективно у своїх мемуарах. «Чеське питання», — пише він у «Světové revoluci» (p. 393) — я все розумів, як питання світове і тому завжди порівнював нашу історію з історією всієї

Річ ясна, що і під час світової війни Масарик, вірний своїм основним поглядам на політику, мусів підходити до цієї справи зі сутозasadничого і ідеологічно-програмового становища.

З'ілюструю це кількома цитатами з ріжких його заяв і писань. Ми вже бачили, що з ідейних мотивів, як прихильник новочасної демократії і гуманізму, Масарик від самого початку війни став на боці Антанти, рішуче висловившись проти бльоку центральних держав. Для нього це не була справа політичної тактики чи стратегії, але категоричним імперативом політичної етики і принциповости.

Красномовно про це свідчить вступ заяви паризького «Чехословакського залідного комітету» (з 14. XI. 1915), яким формально оповіщається про політичний зв'язок чехословакської визвольної акції з антанським табором.

«Ми виступаємо — сказано там — перед політичним загалом в момент, коли відступ побідної російської армії використовується ворогами проти Росії та її союзників. Ми стаємо на боці воюючих славянських народів та їхніх союзників без огляду на успіхи чи неуспіхи, тому, що вони боронять право; рішення про те, на чиєму боці у цій фатальній боротьбі народів є право, є засадничою справою політичної етики, чого не може поминути сьогодні жадний чесний політик, жадний свідомий народ. До нашого виступу примушує нас також живе почування славянської спільноти; ми висловлюємо братам сербам, росіянам, а теж і братам полякам, по яких війна так жорстоко вдарила, щиру симпатію. Ми віримо в остаточну перемогу славян і Союзників та переконані, що ця перемога славян і Союзників буде на користь всієї Європи і людства»...²⁹⁾

Коли порівняти цю заяву чехословакських самостійників із поведінкою на початку війни, напр., Румунії чи Італії, то політична ідейність і етичність її мусить імпонувати, і в кожнім разі заслуговує подиву, бодай для тих, для кого політика не є лише гешефтом, що його не зобов'язують жадні етичні норми і правила.

Цілком зрозуміло, що з вибухом війни політично свідомі чехи зірвали все з Австро-Угорщиною, стративши остаточно віру в її життєздатність, і стали на шлях цілковитої власної державної самостійності.

Ще більше, свою політичну незалежність вони вважали *conditio sine qua non* знищення центрального бльоку і передумовою повстання Нової Європи.

У численних своїх меморандумах до союзницьких урядів, Масарик обґрунтоває і мотиває цей постулат чеських самостійників, історично доказуючи право Чехословаччини на політичну незалежність.

Австрої та Європи взагалі; вся моя публіцистична праця і писання мали метою включити наш народ, так мовити, до організму світової історії і політики»...

²⁹⁾ Пор. збірник: «Masarykova práce», стор. 190.

У меморандумі до англійського міністра закордонних справ Е. Грея (у травні 1915 року) під заголовком: «Independent Bohemia», згадуючи про історичні значення для людства чеських велетнів духа: Гуса, Хельчицького і Коменського, що спричинились до повалення середньовічної теократії та промошували шлях для «новочасного європейського розвитку», він додає: «Ця велика послуга, яку чехи принесли Європі і людству, дає їм право домагатися своєї самостійності і мати своє місце та свій голос в аеропазі вільних народів». ³⁰⁾

У своїй статті (в лютому 1917 р.) в лондонському тижневику «The New Europe» під заголовком — «Майбутнє положення Чехії», Масарик писав: «Чеське питання не є лише національною справою і не може бути вирішено забезпеченням ширшої чи вужчої самоуправи; мірдайними є тут також політичні моменти. Чехи б'ються за самостійність, і досягнення цієї самостійності є в інтересах Союзників, навіть більше, воно є неминучістю для них». ³¹⁾

Наприкінці цієї статті він знову підкреслює цю думку, кажучи: «Є в інтересах Союзників визволити Чехію, якщо пруський мілітаризм і німецький алетит до панування мають бути зломлені, а пангерманський план — Берлін—Каїро та Берлін—Багдад — унеможливлений»... ³²⁾

Масарик звертає увагу при цій нагоді на значення цієї війни. «Реальні політики і державні діячі —каже він — мусять собі усвідомити внутрішній сенс німецької та європейської історії; вони мусять зрозуміти напрям, яким іде історія і цілі та завдання, які Європа має і мусить мати»... ³³⁾

Масарик кінчає цю програмову свою статтю слідуючою заявою: «Я не тверджу, щоб визволення Чехії було найжиттєвішою справою війни, але я без перебільшення мушу сказати, що без визволення Чехії неможливо досягнути цілей, які собі поставили Союзники. Майбутня її доля буде пробним камнем сили, серйозности і державного сприту Союзників». ³⁴⁾

Тому, що протягом усієї війни була небезпека залишення зреформованої та відновленої Австро-Угорщини, Масарик не раз мусів рішуче виступати на захист абсолютної чехословацької самостійності, а *limine* відкидаючи будь-які спроби компромісового полагодження чеського питання.

У «Новій Європі» (§ 19), докладно з'ясовуючи «значення чехословацької держави для визволення Європи», він резюмує свої уваги з цього приводу таким чином: «З наведеного ясно, що Чехам не вистарчить концесія національної автономії і не вистарчить вже навіть австрійська федерація; Чехи мають історичне право на самостійність чеських країн (Чехії, Морави, Шлезька); вони мають право

³⁰⁾ Пор. дуже цікаву розвідку доцента K. Stlouka: «Československý stát v představách T. G. Masaryka za války». Praha, 1930, p. 96—97.

³¹⁾ Idem, 110. ³²⁾ Idem, 127. ³³⁾ Ibidem.

³⁴⁾ Ibidem. Пор. також трактат: »Nová Evropa», p. 177.

на самостійність держави, ними витвореної. Крім цього, вони мають природне і історичне право на прилучення Словаччини, брутально задушеної мадьярами»...³⁵⁾

Зв'язуючи майбутність самостійної Чехословаччини в найближчому політичному союзі з незалежною Польщею та Югославією, автор «Нової Європи» добавав у цьому державному trio природний славянський бар'єр проти німецького «D r a n g n a c h O s t e n».

«Цей бар'єр — писав він — обумовила історія і місце цих народів у зоні малих націй; ці три славянські народи, загартовані столітньою боротьбою з німцями і мадьярами, в наставаючій новій демократичній боротьбі є природною греблею проти німецького натиску на Схід; буде залежати від самих німців, щоб вони обмежилися німецькою територією».³⁶⁾

5. Так справа чехословацької самостійницької акції виявлялась назовні з боку зasadничої її ідеології і програмовости. Не менш цікавим є другий її бік, внутрішній, інакше кажучи, — методика і техніка ведення цієї акції у власних чеських рядах.

Під цим оглядом дуже важний є «програмовий циркуляр про чехословацький закордонний комітет та завдання колоній» (з березня 1915 р.), де наведені вичерпуючі інструкції про завдання і загальний характер чехословацької визвольної боротьби. Виставляючи постулат державної самостійності Чехословаччини, цей циркуляр у двох навіть місцях з натиском підкреслює, що «рішаюча і головна політична акція з цією метою може і мусить виходити з Праги, себто, з політичного осередку чеського народу».³⁷⁾ В кінці цього циркуляру Масарик знову нагадує, що політично вирішити цю справу має край; еміграція може тільки допомогти при цьому, бо «політична Європа не буде дивитися на заяви колоній, якщо Прага мовчатиме. Балаканиною про самостійність не досягнеться самостійності; слід придбати для наших домагань союзницькі уряди, впливових дипломатів і політиків, парламентарів, часописи тощо. Ми не сміємо сполягати на те, що Союзники самі збудують чеську державу; ми мусимо до цього прикласти свої сили, мусимо це політичній Європі доводити і казати; мусимо з'ясовувати, що ця чеська держава є потрібна, що вона є корисна також для Союзників; кожен з нас мусить домагатися самостійності чеського народу; ми мусимо приносити жертви; тепер настав час офірувати життя і майно (в оригіналі історичний чеський вислів: «až do těch hrdel a statků». B.), але справді».³⁸⁾

Самостійницька акція мусить вестись шляхом нелегальним, революційним, бо «тільки легальна праця вже не вистарчить».³⁹⁾ Мусить бути постійний контакт з краєм, забезпечений від втручання провокаторів. Таємний революційний комітет в краю має виявляти

³⁵⁾ Idem, 159—160. ³⁶⁾ I. c . p . § 21, p. 183—184.

³⁷⁾ Пор. збірник: «Masaryková práce», а саме спеціальний його розділ: «Masaryk za války», стор. 181. Пор. також Světovou revoluci, p. 44.

³⁸⁾ Idem, p. 183. ³⁹⁾ Idem, 182.

справжній настрій народу. Треба організувати планомірну, доцільну і програмову пропаганду за кордоном. Слід мати власну інформаційну і пропагаційну пресу на чужих мовах і на рідній. Мусить бути органічний контакт і співробітництво між краєм і колоніями, між еміграцією і нацією.

Як бачимо, інструкції ці досить докладні, і ними майже вичерпується комплекс технічних справ, зв'язаних з визвольною акцією. Але серед цих інструкцій є одна надзвичайно важна, що має принципове значення разом з ехеленсем. Маю на думці фінансування чехословацької революційної акції. На цей її бік весь час нападали австрійська і мадьярська преса, закидаючи чехословацьким самостійникам антанські грошові допомоги. Це примусило керуючий революційний орган зробити (25. I. 1917 р.) прилюдну заяву, яка з'ясовувала цю справу і підкреслювала повну грошову незалежність чехословацької самостійницької акції.

«Наша політична акція — говориться у цій заяві — вимагає, очевидно, великих фінансових жертв; але ці жертви приносимо ми самі, чехи. Національна Рада від жадного Союзного уряду не прийняла ані сотика, і, розуміється, вона не сподівалася і не жадала жадної допомоги. Фінансова незалежність нашої політичної акції та її цілковита непідкупність була основною частиною нашої програми і з самого початку була формально з'ясована з компетентними колами. Акційний фонд складається з внесків, що їх контролює Голова Національної Ради... Тому ми з натиском повторюємо, що політична чеська акція є фінансово абсолютно незалежна. Ми свою політичну самостійність не вижебруємо, але будуємо її власними силами».⁴⁰⁾

З наведеного видно, як у Масарика політична практика не розділялася з політичною теорією. Ще більше: він завжди намагався свою практичу політику погодити з теоретичними зasadами власної філософії.⁴¹⁾

Для підтвердження зазначеного наведу дві цитати: одну — з передмови Масарика до київської присяги чехословацьких самостійників (17. I. 1918), а другу — із славетної вашингтонської декларації (18. X. 1918), якою була проголошена незалежність чехословацького народу. У своїй урочистій вступній промові у Києві перед складенням і прийняттям національної присяги, Масарик казав: «Я можу говорити від імені народу. Я покинув Прагу на початку війни, коли добре пізнав думку всіх рішуючих

⁴⁰⁾ Idem, 201. Доречі, для питань, які тут обговорюються, слід порівняти IX розд. «Světové revoluci». У своїх спогадах Масарик констатує, що «у своїй закордонній пропаганді і діяльності загалом ми фінансово були незалежні від союзників. Я відкидав всілякі, і найбільш приятельські, пропозиції... Але не тільки пропаганду, а навіть легії ми утримували, правда, у борг, але самостійно» (L. c. p. 450).

⁴¹⁾ «Я ніколи не визнавав — каже він у «Světové revoluci» — суперечності між теорією і вірною практикою; я завжди був проти однобокого інтелектуалізму, але і проти бездійної практики»... (L. c. p. 391).

партій і політиків. Наші дома ідуть паралельно з нами; політика за-кордонної еміграції є тотожна з політикою дома; ми ріжнимося тільки тактикою, оскільки можемо вільніше виявляти свій настрій і, можливо, волю».⁴²⁾

Цей уступ дуже цікавий для характеристики великого почуття відповідальності у Масарика в політичній і громадській діяльності взагалі.⁴³⁾

Наприкінці своєї передмови до національної присяги він казав: «Ми маємо одну спільну мету: домагатися самостійності чехословацької держави. Незалежний чехословацький нарід буде на чолі демократичних і поступових націй; чехословацький нарід за прикладом гуситських, тaborитських попередників переведе далеко йдучі зміни свого суспільного ладу. Що чех, то брат, що чех, то славянин, що чех то людина».⁴⁴⁾.

У віншингтонській декларації, що накреслює ідеологічний профіль новоповстаючої чехословацької держави, ідейну її програму в основах було яскраво визначено. Дух і напрям її найкраще характеризує кінець згаданої історичної заяви чехословацького самостійництва.

«Демократія перемогла теократичну автократію. Мілітаризм знищений. Демократія має перемогу; на основах демократії буде реорганізовано людство. Сили темряви служили для перемоги світла; вимріяна доба людства настає. Ми віримо у демократію, віримо у свободу і у свободу все більшу та більшу»...⁴⁵⁾

6. Цього оптимізму Масарика не виправдала найновіша історія післявоєнних років. Безперечно, демократія є епохальною, але їй доводиться переборювати все ще чимало старої політичної спадщини, хоч і у новому вигляді. (Напр., псевдонаціоналізм фашизму, псевдосоціалізм большевизму, а передовсім, — парламентофобію і диктатуроманію взагалі), що стали тепер дуже модними.

Але не в тім справа, бо це деталь. Можна критично ставитися також до занадто вже прямолінійної Масарикової схеми двох ворожих і воюючих таборів під час війни і зокрема до характеристики

⁴²⁾ Див. збірник: «Masarykova práce», p. 227.

⁴³⁾ Навіть у моменти найбільших політичних досягнень він ніколи не забував про це. Коли в Америці він довідався про розвал Австро-Угорщини і Німеччини та про повстання самостійної ЧСР і про те, що його обрано президентом цієї нової республіки, на запитання, як він себе почував, Масарик прилюдно відповів на прошальнім бенкеті в одному нью-йорському клубі так: «Я не знаю, чи я щасливий; я не міг би описати своїх почувань. Я маю почуття відповідальності. Я б сказав, що не маю коли тішитися, бо знаю, що маю перед собою величезну проблему і що я свідомий своєї відповідальності не тільки перед своїм народом, але перед всіма народами, з якими доведеться нам мати зносини і співробітництви». (Пор. нарис I. Císaře: «Masarykova Amerika» в ювілейнім збірнику; «Masaryk Osoboditel», pp. 258).

⁴⁴⁾ Див. збірник: «Masarykova práce», p. 228. ⁴⁵⁾ Idem, 239.

їх з ідеологічного боку взагалі, а передовсім щодо їхнього відношення до проблеми поневолених народів. Мені здається, що ця характеристика свідомо стилізована і переведена у діаметрально протилежних кольорах, мовляв, *en blanc et poig*, чому вона не завжди погоджується з дійністю: табор антанський є тут безумовно ідеалізований.⁴⁶⁾

Але повторюю знову, що не в тім справа. Концепція світової війни Масарика цікава і цінна під іншим оглядом, чому я власне докладніше зупинився тут на ній. Вона дивує дослідника своєю програмовою ясністю і виразністю, зasadничою послідовністю і витриманістю. Вона свідчить про величезне політичне передбачення автора та є близькучим доказом можливості соціологічного прогнозу.

Масарик вже на самому початку війни з подивугідною докладністю уявляв собі правдоподібний її перебіг і кінець, виключно послуговуючись соціологічною аналізою передвоєнного положення Європи і світу.⁴⁷⁾

⁴⁶⁾ Масарик передбачає цей закид у своїй «Новій Європі» і відповідає там наперед (§ 18. Без критики союзників?) кажучи: «Чекаю закид, що я критикую німців і австрійців та мовчу про союзників. Я мав би до цього методичне право: німці, а не союзники напрошуються за навчителів, провідників, спасителів народів та людства і тому ми маємо обов'язок уважно придивитися до них, зосібна, якщо вони накидають свою культуру в пілюлях тяжкої артилерії»... (L. с. р. 144). Масарик признає, що мав би чимало критичних зауважень на адресу французів, англійців, американців, і т. д. Він покликається на свою критику Росії і критику власного народу, констатуючи, що «ніколи не був національним шовіністом, та що не є навіть націоналістом»... (Ibidem, 145). Свою філософію останньої війни він з'ясовує так: «Сенс моїх висновків не значить і не може значити, що слід прийняти французьку чи англійську, або іншу західну культуру; тут може розходитися лише про синтезу всіх культурних елементів і складників, витворених всіма народами». (Ibidem). «До цієї синтези — додає він — буде додана також німецька частина і вона не буде мала». (Ibidem.)

Але «політичні основи цієї культурної синтези не слід брати від німецького прусацтва, а треба звертатися до зразків французької, американської, англійської демократії. Захід дає нам напрямки, але, очевидно, не деталі майбутнього розвитку». (Ibidem).

Остаточний його висновок з цих міркувань такий: «Нам кажуть: один народ, одна держава мусить бути провідною, першою. Припустимо, що це так: але це буде *primus inter pares*, а не над рештою; організація Європи буде демократична, не аристократична. Середньовічна ідея аристократичного, теократичного імперіалізму переможена філософською, церковною, політичною і соціальною революцією нової доби». (Ibidem, 145—146). З цим трудно не погодитися і лише з такими застереженнями можна прийняти філософію і концепцію війни Масарика. (Національну політику обох воюючих таборів я критикував у своїй праці: «Національна справа» (Віден, 1920). Див. розд. І, «Національно-визвольні рухи нового часу і «визвольники»).

⁴⁷⁾ Я пригадую собі розмову десь після 17 вересня 1914 р. з проф. Масариком. Я відвідав його, щоби подякувати за інтервенцію, яка звільнила мене з інтернування у Хебі (Eger). Тоді сподівалися окупації Чехії московською армією, що для мене, як політичного емігранта, було небезпечно. Тому я питав поради у проф. Масарика куди тікати, особисто маючи на угаді виїхати до «нейтральної» Італії. Він відразу перестеріг мене від цього, запевняючи, що Італія навпевно виступить на боці Антанти. Його порада була іхати до Голяндії, або до скандинавських країн, що, на його думку, за кожних обставин лишаться нейтральними. Вже тоді він казав, що війна протягнеться довго:

Маємо про це доказ з дуже авторитетного і компетентного боку, а саме цікаву заяву приятеля і співробітника Масарика під час війни, відомого англійського націолога, проф. Ситона Вотсона (Seton Watson), яку він зробив перед від'їздом до Чехословаччини. «Програма — писав він у цій заявлі — яку проф. Масарик виклав мені у жовтні 1914 р. при таємному побаченні в одному роттердамському готелі, майже до останньої літери була здійснена у жовтні 1918 р. після чотирьохлітньої тяжкої боротьби. Це не є підлещування, але цілковита правда, коли я скажу, що немає другої людини в Європі з такою самою відповідальністю, яка б так широко та ясно окреслила загальну політику не тільки чеську, але й європейську, або яка була б здібна її написати. Коли настане час, що можна буде опублікувати приватні його меморандуми, які він писав у березні 1915 р. і в січні 1916 р. для інформації антанських державних діячів, ця пошана до нього ще збільшиться».⁴⁸⁾

Оскільки йде під цим оглядом про чехословацьку державу, то можна навести друге історичне свідоцтво на доказ попереднього твердження про виправданість подіями соціологічної прогнози Масарика. Маю на думці спогади сенатора Г. Габрмана про його побачення і розмову з Масариком у Женеві (в березні 1915 р.).

Майбутній президент ЧСР на вступі її мотивував і з'ясував свою політичну орієнтацію та тактику під час війни. Я дозволю собі навести тут відповідні уступи з цієї його заяви. По суті вона відноситься до цього розділу, а взагалі цікава, як «людський документ», що характеризує громадський профіль Масарика. Ось що він тоді казав сен. Габрманові. «...Війна цілком змінила відносини. Настала велика хвилина. Є обов'язком всіх нас усвідомити собі це. Найголовнішим питанням для нас є, як ми маємо поводитися, яку мету вибрати. Наше місце не може бути по боці Австрії і Габсбургів. Австрія не виповнила місії, яку мала і могла виповнити в Європі. Вона ніколи не була рідною хатою для народів, загнаних до цього державного устрою і силоміць у ньому замурованих. Габсбурги ще менше виповнили це завдання... Вони були у минулому і є тепер прилюдною небезпекою для світового миру... Австрія і Габсбурги мусять бути усунені.

пару років щонайменше. Цифрами він з'ясував неминучий крах Австрії, що, як він передбачав, незабаром стане тільки тягарем для Німеччини, вичерпавши швидко свої власні сили і засоби. Вінуважав зasadничо і тактично помилковим виступом польських легіонів на боці центральних держав...

⁴⁸⁾ Див. біографічний нарис д-ра І. Негребенка: «Tomáš G. Masaryk» — в ювілейнім збірнику: «Masaryk Osvaldovitl», стор. 92. Приватні доповіді, про які згадує тут Ситон Вотсон здебільшого вже опубліковані. Пор., напр., цитовану тут публікацію доц. К. Stlouckala: «Čsl. stát v představách T. G. Masaryka za války», де у II ч. документів наведено чимало матеріалу з них. Згадує про них сам Масарик у своїй «Světové revoluci».

Ми маємо тепер нагоду усвідомити собі, що для нас настав саме відповідний момент. Тепер, або ніколи. Використаймо отже цю добу і визвольмося. Ми закладемо для себе самостійну державу, на яку маємо історичне і природне право, або навіки залишимося поневоленими і загинемо, як нація. З цієї причини я рішився на боротьбу. Ми мусимо працювати для революції. Всіма засобами і зброями, — жадної не виключаючи; ми мусимо зі зброєю в руках стати на бік Антанти. Інакше ми нічого б не досягли. Час, коли вживалися звичайні політичні і парламентські засоби та зброя, — минув цілком. Це були засоби і зброя мирного часу, але тепер вони ні до чого. Їх треба викинути на смітник і засвоїти собі засоби і зброю, у цей час єдино діючі, зброю революції. Я вже працюю в цім напрямі. Ви знаєте, що я завжди був реалістом і поборював романтизм у політиці. За часів миру реальною та єдино вірною політикою були засоби і зброя еволюції. Здобування надбань для люду і народу в даних відносинах та у можливих і досяжних обставинах; але тепер під час війни така поведінка була б дурним романтизмом. У цей час єдиною реальною політикою є револьта з вжиттям всіх родів зброї і засобів для перемоги над ворогом, для усунення перепон, що перешкоджають нам здобути волю і власну державу». Цікавим в цій розмові є ще його спеціальне зауваження на адресу Росії, ясно краєв характеризуюче відношення його до царської імперії: «Наши дома вірять Росії. Гадають і чекають, що звідти прийде для нас спасіння. Я прийшов до іншого погляду. Царська Росія не сприяє нам. Вона не знає нас. Бодай не так, як би ми цього бажали і як би це було для нас добре. У країщому разі вони хотіли би з нас зробити свою область, як усъ васальську державу, як це зробилося з Болгарією; вони хочуть панувати у нас по своєму способу. Але, колиби ми навіть на це пристали, вони не є в стані цього виконати: немає там доброї волі, панує там корупція і нездібність. Наше місце є на боці західніх народів у рядах Антанти».⁴⁹⁾

Під час цієї розмови сен. Габрман звернув увагу на єдиний якийсь рисунок, що декорував скромну готельову кімнату Масарика; з приводу нього господар кімнати дав таке пояснення: «Друже Габрмане! Це є мапа нашої майбутньої самостійної Чехословацької держави».⁵⁰⁾ Як пояснює автор спогадів, на цій малі була визначена сучасна ЧСР, тільки без Підкарпаття, але з коридором, що по первісних планах Масарика мав бути територіальним контактом між ЧСР і майбутньою самостійною Югославією. «Проф. Т. Г. Масарик — продовжує далі сен. Габрман, — що випрацював цю мапу, вже у березні 1915 р. уявляв собі території, з яких після перевороту (себто 28. X. 1918. Б.) склалася Чехословацька держава за згодою мирового конгресу».⁵¹⁾ Він закінчує цей свій перший спогад словами: «Громадянство ледве чи знає, що першим картографом

⁴⁹⁾ Порівн. G. Habrman: «Dvě vzpomínky» в «Sborníku vzpomínek na T. G. Masaryka» (стор. 163—166). ⁵⁰⁾ Ibidem, 166. ⁵¹⁾ Ibidem.

кордонів нашої республіки був перший президент Т. Г. Масарик. Він вгадав і визначив майже точно її кордони без Підкарпатської Русі і, очевидно, без коридору».⁵²⁾

Це соціологічне передбачення Масарика особливо вражає, коли порівняти його методу політичної праці, опертої на науковому обрахунку і прогнозі, напр., з методою політичної праці Леніна, що також соціологічно не тільки передбачав, але просто експериментував, спекулюючи на світову соціальну революцію, на неминучий занепад капіталізму, тощо. Фактична історія большевизму і совітської держави на протязі 12 років була систематичним запереченням політичної прогнози Леніна та його теоретичних співробітників, виявляючи наочно схолястичний апріоризм їхньої соціологічної теорії і цілковиту імпровізаційність їхньої соціологічної практики. Ленін у порівнянні з Масариком не знав по суті нетрів суспільної стихії і хотів реальне життя моделювати згідно з догматами своєї книжної науки, нехтуючи непереможні сили дійсного суспільного буття.⁵³⁾

Наприкінці я мушу ще раз звернути увагу на органічний зв'язок між ідеологічною концепцією світової війни у Масарика з антиантським табором. Звідси випливала політична його тактика під час війни. Він йшов зо всіма, хто стояв побоці Союзників і поборював кожного, хто був проти Антанти. Річ ясна, що він був непримиримим ворогом Австрії і Прусії, отже центрального блюку. Тому він безоглядно поборював також їхніх сталих чи навіть випадкових союзників, або прихильників.

Це слід памятати, щоб зрозуміти відношення Масарика до України в кінці 1917 року і на початку 1918 року, а зокрема, щоб зрозуміти його критичне і негативне відношення до державної самостійності України, як воно виявилося у нього після проголошення IV універсалу.

⁵²⁾ Idem, 167.

⁵³⁾ Тут доречі буде навести одну цитату із «Světové revoluci»: «У кожній війні, — а революція є теж війною, — не йде так про рішучість і хоробрість всіх сил, як про продуманий план, організацію всіх сил та одностайній провід» (l. с. р. 45). Саме під цим оглядом большевики нарobili від самого початку безліч фатальних помилок, що наперед засудили їхній революційний експеримент на невдачу.

II.

Т. Г. Масарик і українське питання.

«...Жадний народ не може бути примушений жити під суверенітетом, якого він не визнає»...

T. G. M a s a r y k. — Washingtonská deklarace (1918).

«Політична самостійність є для свідомого і освіченого народу життєвою потребою; народ політично поневолений і в найкулътурнішій державі пригнічується та економічно і соціально використовується».

T. G. M a s a r y k. — Nová Evropa.

VI. ШЛЯХИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ МАСАРИКА З УКРАЇНСЬКОЮ СПРАВОЮ.

1. Цю спеціальну частину моєї праці можна розпочати від констатування, що Україна і українці ніколи не входили у сферу близьких інтересів Масарика, як, напр., Москва, Польща, або Югославія. Коли Масарик цікавився українським питанням, так це було, так мовити, в порядку інстинкту справедливості, що не раз примушував його прилюдно виступати на захист покривджених (напр., у справі Гільснера (1899), оскарженого в ритуальнім вбивстві християнської дівчини; в афери інсбруцького професора Вармунда (1908), що мав бути жертвою замаху австрійського клерикалізму на свободу наукового досліду, або у відомім т. зв. загребськім процесі (1909).¹⁾

Крім цього, українське питання мусіло цікавити Масарика, як своєрідний прояв новочасного національного руху, — отже, під націологічним оглядом; у своїх соціологічних працях він не раз послуговується ним для ілюстрації своїх національних поглядів і тверджень.

У Масарика є чимало автобіографічного матеріалу, який характеризує його відношення, скажім, до Росії, або до Польщі.

У «Новій Європі» він спеціально відзначає всі національні впливи, під якими утворювалася його індивідуальність. «Від своїх молодих років — пише він — я старався пізнавати культурні надбання всіх народів. Попри основи, даної мені власним народом, я пізнавав не тільки світ класичний, але і всі головні національні сучасні культури; вихований у німецьких школах, я пильно і багато навчався від геніїв, як Лесінг, Гете та ін. Одночасно я поринав і до світу французького та англійського: французька і англійська філософія (разом з класичною, головно платонівською) були для мене школою; німецьку філософію, зокрема Канта, я зрозумів вже пізніше.

Із славянського світу я багато завдячу ю росіянам і полякам, а також югославянам. Італійці та скандинавці збільшили моє знання, а також поширили мій світогляд»...²⁾

¹⁾ Пор. J. H e r b e n: «T. G. Masaryk», т. I, розд. IV, § 5 та розд. V, § 4.

²⁾ Nová Evropa, 146—147.

Масарик вище всього цінить англо-американську культуру. З цього приводу він, проте, зазначає: «Цим я не кажу, що англійська і американська цивілізація для мене найдорожчі; це вже інша справа; я бачу і почую хиби нас, славян, але я люблю славянські вади і чесноти. Так само завжди приваблювала мене Франція та її дух, хоча я багато дечого там засуджував, як я засуджував і інші національні вади та хиби».³⁾

Ще одна цитата для характеристики особи Масарика під цим оглядом. Вона торкається його відношення до Німеччини та Австрії і поможе нам потім зрозуміти негативне відношення Масарика до України наприкінці війни, коли Україна політично опинилася у фарватері Центральних держав. «Німецьку культуру — каже він — я завжди шанував; але мало коли вона була мені близькою. Вона не могла захопити мене. Зокрема Прусію я не в стані любити, але хочу бути до неї справедливим. Якщо я дійсно щось ненавиджу, так це австріяцтво, або, краще висловлюючись, габсбурзьку віденщину, — цей декадентський аристократизм, що бігає за трингельдом; цей фальшивий, низький габсбургізм, цю ненаціональну, а проте шовіністичну мішанину людей офіціяльного Відня»...⁴⁾

2. Таким чином, дослідник питання відношення Масарика до України не має автентичних його заяв щодо історії цього відношення, як і щодо психологічної його мотивації.

Доводиться отже гіпотетично на основі фактичного матеріалу про це та, розуміється, по зв'язку із загальним світоглядом Масарика, а передовсім із націологічною його ідеологією, конструювати правдоподібну історію цього відношення. Це, зрештою, не так уже тяжко.

Отже, насамперед, з'ясоване вже тут близьке зацікавлення у Масарика Москвою і Польщею, природно, мусіло привести його до ознайомлення з Україною, як традиційним джерелом московсько-польського конфлікту. Доказом цього припущення може бути факт, що Масарик правильно відмічає ролю українського чинника у російсько-польськім спорі, з'ясовуючи його після свого побуту у Варшаві, про що тут вже говорилося. (Пор. розд. III. § 2).

Гадаю, що велика роль під цим оглядом припала Гердеру, який мав чималий вплив на утворення націологічної ідеології автора «Нової Європи». Ми вже знаємо, що Масарик прийняв науку Гердера про націю, як природну форму організації людства і поділяв його погляд про примат нації над державою. Гердер був не тільки славянофілом і русофілом,⁵⁾ як це підкреслює Масарик

³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Idem, 147—148.

⁵⁾ У «Чеському питанні» Масарик так характеризує славянофільство автора «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Humanität»: «Славянами були для нього конкретно москалі; в Росії, в природі її та людях він пізнав свою людину з Руссо; історичну місію славян він бачив у завданні Москви здійснити ідеал людяності і освіченості» (I. с. р., 25).

зокрема у своїй парламентській промові з приводу українського питання (1908 р.), але й захопленим та ширим украйнофілом.

У «České otázce» Масарик наводить з Гердера відому ентузіастичну цитату про майбутність України: «Україна стане новою Грецією. Гарне підсоння цього народу, весела його вдача і музикальна талановитість, родюча земля і т. д. колись прокинуться і з цих ріжних малих, диких народців, як колись було у греків, повстане народ освічений, кордони якого поширяться аж до Чорного моря, а звідти охоплять цілий світ».⁶⁾

У своїй славетній, не раз згадуваній вже тут, віденській промові (*Polen und Ruthenien*), Масарик з'ясовує свій погляд на Гердера під цим оглядом так: «Це був Гердер — один із найбільших німецьких філософів історії і поетів, — що вже в кінці XVIII ст., під час свого побуту у Ризі, прославляв московський, власне російський люд, і що в Україні уявляв собі ідеал культури. Це був Гердер, — і це не є парадокс, — якщо я кажу що він був першим славянофілом... Гердер не лише бачив і згадував, що на Україні був Київ, перше велике руське місто, але згадував також про великі грецькі колонії, бачив велику талановитість руського і особливо південно-руського народу, а тому примітив на Україні Ельдорадо культури»...⁷⁾

Не підлягає сумніву, що славянофільство Гердера мало виразно москофільське забарвлення. Проте, є безсумнівним також і його украйнофільство. Власне, наведена тут його цитата національно більш характерна саме для України, ніж для Москви, як це видно хочаб з того, що він зокрема підносив талановитість «південних русів», себто українців, а далі, з його аналогії України з Грецією і згадкою про грецькі колонії, що трудно вже віднести до «північних русів» і Москви взагалі...

Але повернемось до перерваного з'ясування нашого припущення щодо історії ознайомлення й зацікавлення Масарика українським питанням. В цьому на нього мусіло мати вплив і наявне украйнофільство визначних чеських *buditelů* першої половини XIX ст., а головно Гавлічка і Палацького, від яких Масарик націологічно чимало взяв.⁸⁾

Розуміється, що практичною школою для ознайомлення Ма-

⁶⁾ Ibidem. ⁷⁾ Див. чеський переклад стенограми цієї промови під заголовком «Poláci a Rusini» у щоденнику «Čas», 1908, ч. 163 (з 14. VII).

⁸⁾ Тому, трохи дивно, що в його великій монографії про Гавлічка, українофільство цього геніяльного чеського публіциста і журналіста майже не узгляднено, як що не рахувати цієї цитати: «Опочатку він (себто Гавлічек. Б.) симпатизував полякам і ненавидів москалів, але коли він пізнав цей народ, себто шляхту, тоді його любов змінилася у ненависть і москалі видавалися йому кращими. Врешті він побачив, що Петро є, як і Павло. Спокійно обсервуючи, він зрозумів, що москалі і поляки при всім спорідненні з нами є чужими народами для нас. Що ж до іхніх спорів і боїв, то він почав розуміти, що тут не йде про боротьбу вовка з ягням, але вовка з вовком, і що ягням при цім є Малорусь» (пор. T. G. Masaryk: «Karel Havlíček», p. 230).

сарика з українською справою, бодай в австрійськім її виданню, була також покійна габсбурзька монархія. Як посол до віденського парламенту (поперше у 1891—1893 р. р., а вдруге від 1907 р. та аж до вибуху світової війни), Масарик, звичайно, мусів раз-у-раз конкретно знайомитися з національним положенням і політичними прямуваннями галицько-буковинських українців; як австрійський політик, він цікавився українським питанням у габсбурзькій монархії, а також і взагалі в зв'язку з Росією.

Врешті, як професор університету він мав нагоду познайомитися з українською студентською молоддю, що на початку цього століття (після відомої сецесії із львівського університету) частково студіювала також у Празькім чеськім університеті.

Цим би був вичерпаний огляд чинників, які, на мою думку, мали вплив на ознайомлення і зацікавлення Масарика українською справою і національним рухом.

Лишается ще питання хронологічного, так мовити, характеру, а саме про те: відколи Масарик почав знайомитися, зглядно цікавитися, Україною?

Автентичної його відповіді на це, на жаль, немає. Отже лишается знову шлях припущення. Гадаю, що у кінці 80 рр. цей інтерес, бодай побічний, до України у Масарика був.⁹⁾ Доказом цього можуть бути згадані вже його враження à propos московсько-польського спору з першої подорожі (1887) до Росії, де є кілька згадок про українців. Зрештою це припущення виправдується також і іншими наведеними тут джерелами знайомства Масарика з українським питанням. Конкретно, а саме в австро-угорськім політичнім аспекті, воно стало перед ним з 1891 р., коли Масарик уперше був послом у віденському парламенті; маючи великий інтерес до національної проблеми Австро-Угорщини, річ ясна, він мусив бути au courant польсько-українського спору в Галичині.

В 1893 р. Масарик познайомився у Відні з І. Франком;¹⁰⁾ з цим знайомством у Масарика зв'язане зацікавлення до національного відродження Наддністрянської України. Але активно він виступив з приводу українського питання аж на початку століття.

⁹⁾ У своїх автобіографічних розмовах з чеським письменником К. Чапком Масарик, згадуючи про свій побут в Липську, де він (у червні 1887 р.) познайомився зі своєю пізнішою дружиною miss Ш. Гарриковою, каже, що «найкращою її приятелькою того часу була малоруска Кірпотина» (Novogu s T. G. Masarykem; p. 109). Дружина Масарика мала величезний вплив на все його життя і працю. Все, що близько торкалося її, завжди живо цікавило його. Можна тому припустити, що факт інтимного її приятелювання з українкою, міг до певної міри стимулювати зацікавлення його до краю і народу, з якого вийшла ця приятелька. В кожнім разі хронологічно це найстарша, хоч і побічна, згадка Масарика про українців.

¹⁰⁾ I. Franko: «Moje styky s Masarykem» див. ювіл. збірник: T. G. Masarykovi k 60. narodeninám (II вид., Прага, 1930. Лише з чеським перекладом цих спогадів і без передруку їхнього оригіналу латинкою, як це мало місце у I вид. цієї публікації в 1910 р. Стор. 15). ¹¹⁾ Nová Evropa, 141.

3. Ще одна річ вимагає з'ясування, а саме — справа термінології Масарика відносно України і українського народу.

Для Європи, оскільки для неї українське питання існувало, як національна проблема, воно аж до першої російської революції, а властиво кажучи, аж до світової війни було знане під традиційною подвійною номенклатурою: малоруської справи, коли йшло про Наддніпрянщину і русинської, коли це торкалося австроугорських українців.

Масарик увесь час в своїх писаннях і заявах з приводу української проблеми послуговується цими двома назвами, майже не вживаючи новочасного — українці, український. Річ ясна, що він цим назвам не надавав жадної політичної закраски, як це видно з його принципової заяви з цього приводу у «Новій Європі». «Термінологія — пише Масарик у примітці до § 40, спеціально присвяченого українському питанню — є дуже неусталена. Поодинокі означування: малоруси, русини, українці, руснаки мають політичний сенс. Українець не хоче називатися малорусом; частина народу, що почуває себе католицькою (тут певно мова про уніятів. Б.) і автономічною, не хоче, щоб її називали українською і т. д. Я вживаю тут назви: малорус, малоруська мова без будь-якого політичного забарвлення для етнографічного і язикового визначення людей, що заселюють Україну, Східну Галичину, Буковину і Угорську Русь».¹¹⁾

Під час свого побуту на Україні (у 1917 і 1918 рр.), далі, у своїх спогадах: «Світова революція», а також і в післявоєнній публікації «Славяне після війни», Масарик вживає також назву українці і прикметника український. У цій праці, наводячи цитати із творів, писань чи промов Масарика про Україну, я, розуміється, скрізь дотримувався його автентичної термінології.

VII. Т. Г. МАСАРИК І ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ.

1. Мені здавалося доцільним у цій книзі присвятити спеціальний розділ з'ясуванню відношення Масарика до українців по цей бік Збруча. Адже ж його стосунок до українського питання конкретно і у першу чергу виявився саме по відношенню до галицьких українців і це у ріжних формах та з ріжних причин. На мою думку, у вступі до цих уваг найкраще пригадати зносини Франка з Масариком і навпаки. У своїх цитованих спогадах автор циклю оповідань «У поті чола» констатує, що ці особисті його зносини з Масариком не були ані близькі, ані часті, а проте для зацікавлення Масарика долею галицьких українців і головно для характеристики його безсумнівного впливу на тодішні поступові галицько-українські кола — вони дуже важні.

У 1893 р. Франко, як він пише у своїх спогадах про Масарика, приїхав до Відня для закінчення своїх славістичних студій. Тут він познайомився з відомим югославянським славістом Мурком (нині професор чеського університету в Празі), який незабаром познайомив його у кавянрі «Central» з проф. Масариком, що тоді уперше послував у віденському парламенті, як представник молодчеської партії.

Автор «Мойсея» мав вже нагоду познайомитися з дуже актуальними публікаціями Масарика про чеську політичну кризу і занепад старочеської партії, а головно з його класичною монографією про чеське національне відродження, себто з «Чеським питанням». Франко, з'ясовуючи свої враження від цих публікацій, звертає увагу на велику аналогію між Масариком і Драгомановим в їхньому розумінні і трактуванню національних та політичних питань¹⁾, а я ще б додав — і соціальної проблеми та новочасного соціалізму взагалі.

Він згадує далі, як одного разу йому довелося бути на якісь чеській вечірці у Відні і чути дуже цікаву промову Масарика до молоді, а головно, сидячи з ним разом при однім столі, чимало розмовляти та оповідати йому про своє життя. Масарик дуже цікавився людьми, їхнім життям і долею. Видко, що ця зустріч з одним

¹⁾ I. Franko: «Moje styky s Masarykem», в ювіл. збірнику «T. G. Masarykovi k 60. narozeninám», II вид. Прага, 1930, p. 15.

із корифеїв «Молодої України» залишила у нього враження, бо через три роки вже з Праги він послав Франкові свою монографію про К. Гавлічка з карткою такого змісту: «Шановний пане докторе. Я знаю, що Ви любите Гавлічка і тому посилаю Вам свою книжку. Гадаю, що Гавлічек ще і досі є добрим порадником і п *politicis*, зокрема для народів менших і несамостійних; я певний, що і Ви там знайдете те, що все ще придасться у Ваших відносинах. Бажаю Вам всього кращого. Т. G. Masaryk. 10. 10. 96». ²⁾

Через п'ять років (у 1901 р.), видаючи свій «Вибір поезій» із Карла Гавлічка Боровського, Франко присвятив їх автору «České otázky». Текст цієї дедикації такий: «Високоповажному професору Т. Г. Масаріку, на доказ широї прихильності присвячує перекладчик». ³⁾

Крім цієї посвяти, дуже цікаве вступне слово до цієї книжечки, також адресоване автором до Масарика. «Книжка — починає автор його — яку оце пускаю в съвіт, осьміливши покласти на її чолі Ваше Шановне імя, Вам у значній мірі завдячує своє викінчене і появу на съвіт. Ваша прегарна книжка про Гавлічка (Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení. V Praze 1896) в звязку з Вашими давнішими працями — «Česká otázka» і «Naše nynější krise» — вияснили мені велике значінє Гавлічка для розвою чеського народа, навчили мене шанувати і подивляти політичного діяча та борця там, де я досі любив і подивляв поета». ⁴⁾ Перекладчик оповідає далі про своє знайомство з творами Гавлічка, про свої сумніви цензурного і громадського характеру, з цього приводу, а потім продовжує: «Ваша книжка про Гавлічка додала мені охоти познайомити і українсько-руську громаду з сим письменником. Адже ж те, против чого звертав свої огняні стріли Гавлічек, не звалене й досі; і те, від чого терпів він, і досі не стратило свого жала, хоч потроха і змінило форму. Я певний, що з тих ударів, які передчасно положили в могилу великого чеського патріота, знайдеся ще дещо і на його перекладчиків та прихильників його думок. Ну, та дарма. Вовка боячися — в ліс не йти. Подавши українсько-руській громаді перекладом отсей вибір Гавлічкових поезій, я бажав би вкріпити у неї ту думку, яку так ясно та проречисто розвиваєте Ви, Шановний Пане, в своїх писаннях, що розвій національності мусить йти невідлучно з розвоєм свободи думок і свободи політичної; що голосити себе

²⁾ Idem, 16.

³⁾ Перше видання цього збірника поезій Гавлічка вийшло у 1901 р. на кладом Львівської Укр.-рус. Видавничої Спілки. Новий передрук його з ілюстраціями і біографічним нарисом Гавлічка, написаним Гр. Омельченком та з його ж порівнюючою шкіцею: Карел Гавлічек Боровський та Іван Франко, виданий був у Празі (1929) на кладом видавництва «Чесько-Українська Книга».

⁴⁾ Idem, V. Цитуючи тут це вступне слово, я залишаю питому ортографію його автора.

поступовцем, радикалом чи соціялістом і рівночасно ігнорувати або дусити розвій якої-будь національності для якихсь висших, загальнійших ідеалів, значить завдавати брехню тій поступовости, тому радикалізмови чи соціялізмови; що нація, котра в ім'я чи то державних, чи якихсь інших інтересів, гнобить, дусить та спиняє в свободнім розвою другу націю, копле гріб сама собі і тій державі, якій ніби то має служити те гноблене.⁵⁾ Франко закінчує це своє вступне слово побажанням, «щоб ми дожили дої пори, коли Гавлічкове ім'я буде звісне і дорого всім славянам, як ім'я одного з чільних борців славянського відродження, одного з найясніших умів Славянщини» та щоб його український переклад був, мовляв, «щастливий на руку» та спричинився до аналогічних спроб в інших славянських народів, що досі майже не знають Гавлічка.⁶⁾

Перекладчик Гавлічка на українську мову згадує у своїх цитованих спогадах про Масарика, як ця його книжка «щастливо уникла поліцейської конфіскати і була прихильно оцінена також в Чехії, а, між іншим, здається мені, теж і самим ювілянтом»⁷⁾.

«Для популяризації його (себто Масарика. Б.) думок і поглядів також серед галицьких русинів і серед українського народу взагалі видала Львівська Видавнича Спілка у 1902 р. переклад його брошури «Ideály humanitní» у своїй популярній збірці «Літературно-наукова бібліотека» (чис. 31).⁸⁾

2. Про фактичний і можливий майбутній вплив Масарика на українську поступову молодь у Галичині, пише у своїх спогадах — «Масарик і Українці-Русини» — його колишній слухач та учень д-р І. Брік.⁹⁾ Він передовсім констатує, що галицький український загал покищо (писано р 1910 р.) мало знайомий з працями Масарика. З них на українську мову перекладено тільки: брошуру «Ідеали гуманності», та виклад з 1906 р. про науку, релігію і школу, що надрукований в авторизованім перекладі у «Літературно-Науковому Віснику» (XXXV).

У цьому ж самому журналі (1902. XIV. 49—51) Франко реферував програму викладів Масарика в Америці (1902) про Славянство і проблему малої нації, гадаючи, що вони

⁵⁾ Idem, VII. ⁶⁾ Idem, VIII. У своїх спогадах про Масарика Франко наводить цілком це вступне слово (l. с. р. 16—18). Цікаво згадати, що в українському оригіналі ці спогади були написані, а також і видруковані (у I виданню цитованого збірника) латинським правописом чеського зразку. ⁷⁾ Idem, 18.

⁸⁾ Ibidem. Переклав цю брошуру Кривецький під псевдонімом Королевського (пор. Dr. J. Doležal: «80 let T. G. Masaryka». Praha, 1930, p. 102).

⁹⁾ Пор. його статтю «Masaryk a Ukrajinci-Rusíni», у цитованому вище ювілейному збірнику.

будуть цікавими не тільки для чехів, але і для всіх «малих народів», «а отже і для нас».¹⁰⁾

Др. Брик далі згадує про побут української університетської молоді на студіях у Празі після того, як в наслідок сецесії (у 1901 р.) із львівського університету, вона пішла студіювати за кордон і частина її знайшла притулок у гостинній Празі, що завжди радо вітала вигнанців із всіх славянських країн.¹¹⁾ Автор цитованих спогадів вважає щастям, що гуртові української молоді довелося опинитися на студіях у батьківщині Гуса. «Не забути ніколи цих ясних і розчулюючих моментів нашого побуту в Празі».¹²⁾ Правда, він примушений констатувати велику плутанину в уявах чеського загалу про Україну, зазначаючи одночасно річеві і здорові погляди щодо цього т. зв. чеських реалістів, себто прихильників Масарика.

Університетські виклади Масарика були для українських сецесіоністів найкраїнськими хвилинами побуту у Празі. «Великий цей вчений, політик і філософ — пише д-р Брик — був для нас чимось надзвичайним; ми не були призвичаєні до таких професорів. Кожне його слово падало глибоко в наші серця. Ми заздрили студентам чехам такого професора і на його виклад ходили з таким біючим серцем і сіяючими очима, немов могаметани до Мекки».¹³⁾

На думку автора, ювілей Масарика (1910 р.) є відповідною нагодою пригадати українському громадянству ідеї та погляди цієї

¹⁰⁾ Idem, 19. На жаль, ці виклади не були досі опубліковані. У тутешній чеській пресі немає навіть рефератів про їхній зміст. Можливо і майже певно, що писала про них докладніше американська чеська преса. Але в Празі не можна було знайти цих часописів. Мене спеціально інформував про це біограф Масарика — Д-р Я. Долежал, що марно розшукував їх у всіх празьких книгохріннях. За ним (див. його новітню працю: «80 let T. G. Masaryka», Praha, 1930 р., 110) я наводжу з програми цих викладів бодай ті, що цікаві і для українського громадянства: «1. Статистичний і етнографічний огляд славянських народів, головно чеського; 8. Сучасний європейський націоналізм; 9. Славянська думка; 10. Порівняння національної філософії росіян, чехів і поляків; філософія югославян; 12. Проблема малого народу». Зокрема у цім ціклі цікавий з українського становища перший виклад, бо у ньому Масарик мусів зазначити своє ставлення до українців, подаючи класифікацію славянських народів. На жаль, помимо всіх заходів, мені не вдалося розшукати ні змісту цих викладів, ні, принаймні, пресового звіту про них.

¹¹⁾ Д-р Ф. Файфф у своїй статті — «Masaryk o Ukrajině a Ukrayincí o Masarykově» (пор. «Masarykův Sborník», 1925, III), на основі урядових даних констатує, що у веснянім семестрі 1902—1903 на празькому чеському університеті було записано 31 українських слухачів, а саме: 13 правників і 18 філософів; у зимовому семестрі слідуючого шкільного року було їх 10 (8 правників і 2 філософи). Потім у дальшому семестрі число їх зменшилося до 7 (5 правників і 2 філософи), I. c. p. 282.

Вплив Масарика на галицько-українську студентську молодь констатують також чеські дослідники; напр., біограф Масарика Я. Долежал (I. c. p. 102), або Я. Папоушек — у своїй ювілейній статті «Т. Г. Масарик» — в місячнику «Центральна Европа» (1930, ч. 3), де він пише: «Так само, як він (Масарик. Б.) виховав цілі покоління чехословацьких політичних і наукових працьовників, він виховав ціле покоління югославянської і української (галицької) молоді (I. c. p. 137). Пор. його-ж: «Masaryk und Slaventum», p. 184. ¹²⁾ Dr. Brück. — I. c. p. 20. ¹³⁾ Idem, 21.

людини; він висловлює певне припущення, що тепер ґрунт для них у Галичині є дуже сприятливий. Др. Брик провадить потім цікаву паралель історичного розвою чеського і українського народу, зокрема зупиняючись на аналогії ролей і впливів Драгоманова і Масарика. Для нього чеський масариківський реалізм і драгоманівська «Молода Україна» у Галичині — це громадські явища подібного типу і характеру. «Реалізм і Молода Україна — пише він — пройшли тяжким життєвим іспитом; шляхом перsecуцій, переслідувань, процесів, арештів; але з цього іспиту вогнем, як одні, так і другі вийшли — чисті, немов дорогоцінний металль, для блага свого народу і всього людства. Нарід — закінчує він свої спогади, — що потрапив зрозуміти і оцінити Драгоманова, Франка, настіж відкриває своє серце для думок Масарика».¹⁴⁾

3. Я вже казав, що на ґрунті віденського парламенту Масарикові доводилося практично мати діло з українським питанням в австрійськім його аспекті.

Мені хотілося б тут відмітити найбільш маркантий прояв Масарика під цим оглядом, а саме славетну його парламентську промову 25 травня 1908 року з приводу хронічного польсько-українського спору у Галичині. Цей його виступ на захист галицьких українців був викликаний двома наглими інтерпеляціями з українського боку в справі надуживань і гвалтів під час останніх виборів до крайового сейму та поводження галицької адміністрації взагалі. Слід ще пригадати, що ця славетна «галицька дебата» відбувалась під свіжим враженням недавнього замаху Січинського на галицького намісника гр. Потоцького.

Масарик був у цій розправі головним промовцем рго негайність української інтерпеляції. Чеський клуб у віденськім парламенті не апробував цього виступу Масарика, гадаючи, що йому не слід було втрутатися активно у цей спір між двома славянськими народами. Молодочеська і національно-соціалістична преса нападала за це на Масарика, закидаючи йому особисті мотиви цього виступу, хоч простіше було пояснити це звичайною і непереможеною потребою у Масарика завжди і при всіх обставинах боронити правду та справедливу справу. Орган Масарика «Čas» мусів цим присяжним славянофілам давати лекції справжньої славянської взаємності; зокрема, національним соціалістам, що так радо при всіх нагодах декорувалися славянським прапором.

«Соціялісти, — писав з приводу цього «Čas», — а не знають, що таке є в Галичині спір між шляхтою і людом. Соціялісти, а не мають відваги стати на бік люду проти клерикальної шляхти. Сумний соціалізм. Не менш сумна славянська політика». ¹⁵⁾

На ці закиди Масарик вже наперед, знаючи своїх земляків, реагував на початку своєї промови, кажучи: «Не є моїм звичаем мов-

¹⁴⁾ Idem, 23. ¹⁵⁾ Див. вступну статтю «Slovanská politika v parlamentě», — «Čas», 1908, 31. V, č. 150.

чати там, де розходиться про важні справи. Я хочу відверто і лояльно сказати, що я почиваю у цій боротьбі, як чех і славянин. Я не гадаю, що мені не слід встравати до цього спору. Ми маємо і мусимо згідно з обставинами втручатися до нього, щоб впливати в напрямі замирення».¹⁶⁾

Масарик на вступі своєї цієї промови висловився з приводу замаху Січинського, засуджуючи, розуміється, політичний терор взагалі, як засіб боротьби, але одночасно він апелював до поляків з проханням не продовжувати у цьому випадку політики пімсти та пригадав їм афоризм Кавура про те, що політика пімсти є найгіршою і недоцільною політикою.

Перша частина його промови була присвячена полякам. Своїм річевим і безстороннім критицизмом вона спровокувала деякого з них на безпідставні репліки на адресу промовця. Масарик нагадував їм стару польську популярну теорію про те, що русини і русинська мова, це є тільки якась відміна польського народу і мови... Розуміється, Масарик стверджує повну безпідставність цього погляду і гадає, що було би помилкою, якби хтось ще й тепер визнавав цю теорію. «Русини — казав він — як народ, цілком ріжняться від поляків. Але я запитую, чи вони відріжняються також від росіян, чи, як кажуть старорусини, їхня мова є лише діялектом московської і чи вони мають право плекати свій діялект, як мову і складати свою окрему літературу?»¹⁷⁾

Звичайно, мене тут найбільше цікавить та частина цієї його промови, що була адресована безпосередньо до українців іде. Масарик ясно зформулював свій погляд на українське питання, як на національну проблему. Він починає її покликанням на Г е р д е р а, наведеним вже у попередньому розділі на доказ впливу цього німецького філософа на відношення Масарика до України, а потім відразу ж переходить, так мовити, і n m e d i a s g e s , кажучи: «Русини, річ певна, числом є великий народ, і у кожного мислителя, політика та спостерігача світу викликають зі становища більш історично-фільософського цілком спеціальний інтерес: вони бачать тут (а можна тут цілком реально відчувати), як повстас народ, як народ хоче повстати. Але виринає питання, що це значить, що цей народ доперва хоче повстати? Чи є русини окремим народом, чи відріжняються вони від росіян, себто великорусів, чи мають право бути окремим народом?». Реагуючи на заяви з цього приводу московільських послів у парламенті, Масарик казав: «Пан Глібовицький наводив Ягіча та інших мовознавців; звичайно, що з мовознавчого становища легко можна встановити поділ російської мови на великоруську, білоруську, червоноруську і т. ін. Але колега Глібовицький забуває про одну річ: припустімо, що русинська мова є лише відмінним діялектом: у Німеччині це також було, коли утворювалася літературна мова; але нація в аспекті

¹⁶⁾ Ibidem. ¹⁷⁾ Чеський переклад стенограми цієї промови: «Poláci a Rusini», в «Čas'i»; 1908, ч. 163.

мови — не є тільки філологічною справою; я пригадую вигук колеги д-ра Маркова, який сказав, що русинська мова має значення господарське і суспільне; очевидно, панове, політичні, господарські і суспільні причини, формують не тільки народ, але й літературну мову. Є зовсім помилково припустити, що мовознавство і література самі вже утворюють народ; зовсім ні, панове; значно важнішою є централізація і концентрація політичних сил. І якщо русини попри останніх славянських народів почувають себе народом, якщо вони мають для цього силу і політично консолідуються, тоді мовознавцям лишається мало що сказати з цього приводу і взагалі філологічні моменти не є тут рішаючі. Панове! Подивіться на американців і англійців; ясно, що у них та сама мова, хоч американська, як відомо, має багато американізмів; гадаю, що 20.000. Але американець почуває себе американцем і ніколи не почуває себе англійцем, бо його господарські, культурні та історичні спогади є інші, ніж англійські. Русини, розуміється, мають також свої історичні спогади, свої історичні страждання, свої історичні чини, як би ви про це не гадали і як би ви це не оцінювали. Ми, славяне, маємо, на жаль, коли хочете (але я дивлюсь на річі, як вони є), — приклад сербів і хорватів. Скільки тут було і є безчисленних спорів. Чи є серби народом, чи є хорвати народом, хоч обидва вони мають ту ж саму мову. Або ми, панове, чехи: наші словасти відокремилися, філологи кажуть (і я теж), що словацька мова є діялектом. Але, панове, чи можу я зі своєю філологією скинути мадьярів, дуалізм і т. п. Філологія тут мало поможет, — лише сила і міць. А тому нічого не поможет заперечувати філологією історію, господарські і суспільні відносини, культурний розвиток і — я тепер переходжу до важкої релігійної ділянки — релігійні відносини. Русини у переважній частині були православними, а тепер є уніятами. Я не буду зараз торкатися того, як ця унія повстала, але будь-що-будь — є тут релігійні ріжниці; ріжниця як щодо Риму, так і щодо Москви, Візантії. Це є ріжниці світів; тут діляться два світи — Схід і Заход; це у русинському питанні має в кожнім разі таку велику ролю, що не можна цього залишити без уваги. Один із панів з великоруського (себто московофільського. Б.) боку, п. Давидяк, сам сказав, що його партія не є проти того, щоб малоруська мова була плекана і що його партія не хоче її занедувати. Є фактом, що і великоруська партія пропагує свої ідеї; бачите отже, що обом цим партіям розходиться про ідеї, а не лише про мову, і що пани з великоруською партією говорять, як я про це чув, у крайовім соймі — по-українському. Отже ми бачимо, що це не є питання філології, але цілком інші справи, які тут як з українського, так і зі старорусинського боку — мусять бути порушенні».

На закін діяного з послів, що він промовляє, як учений, а не

як політик, Масарик негайно відповів: «Зовсім ні, — сказав він, — я говорю тут, як політик, бо тут я є послом, а не професором».

У дальшій частині своєї промови він торкнувся чесько-українського стосунку взагалі, кажучи: «Я сказав, що для нас чехів — ми не маємо національної шляхти — є симпатично, що ви (руси. *B.*) також — не скажу просто демократична нація, але народ хліборобів, як у більшості були ми. Ви є чудовий тип хліборобського народу, що досі не має великої промисловості, хоч і у вас вже повстає якась індустрія, а також інтелігенція. Це все викликає симпатії не тільки політичні, але й загально-культурні. Ви добре знаєте, що Ваші студенти були у нас в Празі по братському прийняті, так само, як тепер ми по братському прийняли хорватів і сербів»...

Масарик потім зробив деякі закиди українським політикам з приводу їхніх помилок щодо славянської політики; цим, на його думку, пояснюється українофобія чеських славянофільських кол. Потім він підніс додатні риси українських політичних партій національної орієнтації, констатуючи правильність їхньої політичної лінії, але закидаючи їм брак певної парляментської дипломатії у тактиці. При цій нагоді він згадав славетний образ Рєпіна, представляючий українських козаків, коли вони пишуть листа до турецького султана. З легкою іронією Масарик зауважив, що сьогодні у політиці не можна вже писати таких листів і що певно українські радикали звернулися б до барона Василька, щоб він їм написав цього листа, колиби у цім була потреба. Словом, ця «козацька метода» у політиці мусить еволюціонувати. «Також козаки — казав він — мусять підлягати еволюції»...

Він гадає, що маючи 32 послів у парляменті, зайва річ робити замахи і стріляти. «Отже, не *vivat sequens*, але *vivat omnes!* У політиці треба мати терпець, панове!

Ви любите нашого Гавлічка — продовжував він, — і ваш знаменитий письменник Франко переклав вам частину Гавлічка. Дозвольте ж мені цитувати із Гавлічка гасло, яке я часто мушу нагадувати моїм землякам. Він сказав: «Давніше патріоти вмирали для добра свого народу. Ми будемо жити і працювати для свого народу!»...

На адресу українців, що акцептували це гасло Гавлічка, Масарик казав далі: «І дайте можливість, щоби всі жили. Ви мусите у найбільшій мірі підтримувати народну освіту, як це ви вже робите. Словом, робіть політику дрібної праці. Історичні спогади ви мусите трохи гальмувати так само, як ми та інні славяне мусять гальмувати власні».

Наприкінці великої цієї промови Масарик дав характеристику старорусинської партії, як консервативної і яка тому користується симпатіями у чеських клерикалів та у клерикалів інших австро-славянських народів взагалі. У зв'язку з цим на адресу москово-фільського лідера д-ра Глібовицького він сказав, що промова цього політика зробила на нього «дуже погане враження саме

тому, що він спокійно і свідомо виступає проти партії своїх противників з такими тяжкими і не зовсім обґрунтованими аргументами».

Свою промову Масарик закінчив заявкою, що він висловлюється за негайність української інтерпеляції і що буде голосувати як за це, так і за її *meritum*.

Мені не раз доводилося тут вже згадувати про цю промову Масарика і висловлюватися з приводу неї. На мою думку, для характеристики його відношення до українського питання вона є одною із найяскравіших заяв з його боку і то як з погляду засадничого, так і націоналогічного. Тому її завжди треба мати на увазі, коли йде мова про ставлення Масарика до українського народу. Зокрема я підкреслюю методологічне значіння підходу у ній до українського питання, як до національної проблеми.

4. Але Масарик торкався українського питання і при інших нагодах, зокрема, коли виступав на парламентській трибуні з приводу національних питань і конфліктів у покійній Австро-Угорщині взагалі. Напр. на початку 1909 р. (4/II), коли він гостро атакував законопроект голови ради міністрів Бінерта про новий адміністративний поділ Чехії на округи і, особливо, коли говорив про нову язикову практику у чеських державних урядах.

Як звичайно, Масарик це питання, що безпосередньо торкалося його батьківщини, трактував і розглядав у загально-австрійськім державнім маштабі, порушуючи при цій нагоді проблему малої нації та її призначення. Очевидно, він висловлювався проти політичної супремації т. зв. історичних народів. «Розуміється, — казав він — німецький народ є історична нація. Але і ми маємо так само довгу історію. Чи тепер іде однак тільки про це? Ходить про те, що є, має і мусить бути. Русини, словаки і інші народи, що не є у цім сенсі світовими та історичними націями, мають зовсім те саме право. Історія, як це сказав Грільпарцер, буде робитися також у майбутньому. Ми не дозволимо собі накинути щось таке, щоб наша майбутність була віддана на поталу вашій минувшині»...¹⁸⁾

Покликавшись далі на Гердера, як на славянського вчителя, і признаючись до його філософії людяності, Масарик потім боронить конкретний націоналізм проти абстрактного космополітизму, кажучи: «Немає жадної людяності, немає жадної людськості, жадного космополітизму і *n abstracto*. Я — чех, ви — німці, він — русин. Ми мусимо людяність політично конкретизувати і приготувати для практичної позитивної праці»...¹⁹⁾

Треба зазначити, що Масарик сам був живим прикладом того, як слід у політиці практично і реально трактувати національні справи. Доказом цього може бути його партія та його орган «*Sas*». Вже говорилося про те, як д-р Брик у своїх спогадах констатував, що лише серед чеських реалістів українська молодь знайшла

¹⁸⁾ E. Ruchnovsky: «Masaryk», p. 129. ¹⁹⁾ Ibidem.

зрозуміння для своєї справи і критичну коректуру некритичного русофільства чеського загалу. Такі самі враження виніс і я, опинившись у 1906 р. в Чехії на еміграції. Партийний орган Масарика «Čas» (попри с.-д. органу «Právo Lidu»), був єдиним чеським часописом, що реально ставився до Росії і що без упереджень та річево трактував українське питання. Під цим останнім оглядом «Čas» мав навіть першенство. Чеські реалісти взагалі симпатизували галицьким українцям і кооперували з ними. Другий реалістичний посол у парламенті, покійний проф. Ф. Дртіна, як чудовий знавець шкільної справи, не раз захищав потреби українського шкільництва у Галичині і зокрема постулював українського університету у Львові.²⁰⁾

Українські парляментські посли (О. Колеса, С. Дністрянський, Окунєвський, К. Трильовський) не раз політично виступали у Празі на захист прав свого народу.

«Čas» раз-у-раз писав прихильно і справедливо про скрутне положення галицьких українців і про виправданість їхньої визвольної боротьби. Він щиро вітав виступ проф. Масарика на захист українців у парламенті і слушно критикував псевдославянофільство молодочехів і національних соціалістів.

«Čas» вихвалював далі тактику української посолської делегації під час цієї історичної дебати, слушно кажучи про 25 травня 1908 року, що цей «... день належав русинам».²¹⁾

²⁰⁾ Переглядаючи матеріали для цього розділу у «Čas’i» (за 1908 р.), я натрапив на велику промову проф. Дртіни у Подебрадах (24 травня 1908 р.) під час загальної маніфестації за культуру програму австрійських славян, себто, конкретно, за їхні шкільні і просвітні потреби. На цих зборах були делегати — югославянські і українські (професори: О. Колеса, С. Дністрянський та д-р К. Трильовський). З чеського боку, крім проф. Дртіни, як головного референта, був також проф. Граський, як посол від подебрадської виборчої округи. З промови проф. Дртіни дозволю собі навести один уступ, що тепер 22 роки після того, як він був сказаний, згучить незалежною історичною іронією: «Русинський народ — казав він — мріє і слушно жадає для себе власного університету у старославнім місті русинського князя Льва — у Львові... Український народ має право на власну високу школу і через заложення самостійного русинського університету у Львові не станеться найменшої кривди польському народу; навпаки, теперішній львівський університет набуде виключно польського характеру». (Пор. стенограму цієї промови: — O kulturních potřebách národů slovanských v Předlitavsku у «Čas’i». 1908, с. 145).

Після світової війни, після оголошення засади самоозначення народів і 14 точок Вільсона, коли чорно-жовта монархія давно вже спить сном вічним, українці врешті мають свій університет, тільки не у «старославнім місті русинського князя Льва», але у старобулім місті Гуса і чеського короля Карла IV. Це головно заслуга колишніх чеських реалістичних послів у Відні: проф. Масарика, як президента ЧСР, і покійного проф. Дртіни, як віцеміністра шкільництва молодої Чехословацької держави. Ще більше: завдяки їм українці мають в ЧОР не тільки свій університет, але й інші високі школи (Українська Господарська Академія, Педагогічний Інститут, Мистецька Студія). Цікаво зазначити, що в одній із цих шкіл — в Українській Господарській Академії — викладає один із чеських промовців згаданого віча — проф. Граський.

²¹⁾ «Čas», 1908, чч. 140, 141 і 142.

Нарешті, «Čas» опублікував на своїх сторінках новий текст стенограми цієї промови проф. Масарика, даючи, таким чином, змогу чеському читачеві джерельно ознайомитися з цією дуже цікавою соціологічною аналізою української національної проблеми.²²⁾

²²⁾ «Čas», 1908 р. (травень—червень).

VIII. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МОНОГРАФІЇ: „РОСІЯ І ЕВРОПА“.

1. Перед війною Масарик мав нагоду спеціально висловитися з приводу українського питання в Росії. Зробив він це у своїй великій монографії «Росія і Європа», що напередодні війни вийшла спочатку на німецькій,¹⁾ а потім почала виходити на чеській мові. Вибух війни припинив це чеське видання класичної праці Масарика про Росію. Закінчене воно було вже після перевороту у самостійній Чехословаччині.²⁾

Для характеристики погляду Масарика на українську справу ця його праця є дуже важним і, так мовити, основним джерелом. Не лише тому, що у ній (§ 66) Масарик спеціально з'ясовує українську проблему зі свого становища, але і тому, що тут, трактуючи Росію в історичній ретроспективі, він подає одночасно схему історичного розвою Східної Славянщини, в якій первісна історія Київської Русі органічно зв'язується з далішою історією Москви і російської держави.

2. Історичний вступ у цій праці має бути для Масарика тільки загальним тлом для його філософських і соціологічних нарисів про духовний розвиток Росії, що є головним завданням цієї монографії.

Цікавить його у першу чергу історія Росії у XIX. ст., потім доба реформ Петра Первого і вже у меншій мірі старша історія. «Про Москву — каже він — і про ще старшу добу — удільних князівств та про Київ — будемо говорити лише коротко».³⁾

В дальшім уступі цього параграфу Масарик з'ясовує свій погляд на повстання російської держави, приймаючи, правда, критично, звичайну схему щодо цього московських істориків. «Росій-

¹⁾ «*Russland und Europa*. — Studien über die geistlichen Strömungen in Russland. Erste Folge: Zur russischen Geschichte und Religionsphilosophie. Sociologische Skizzen. I. II. Iena, 1913.

²⁾ «*Rusko a Evropa*. — Studie o duchovnich proudech v Rusku. Napsal T. G. Masaryk. Díl. I. I. K ruské filosofii dějin a náboženství. Sociologické skizzy. Praha 1919. Саме вийшло 2 видання (з додатком д-ра Я. Славіка — про світову війну і революцію) цього I тому, яким я користуюсь у цім розділі. Другий том вийшов у 1921 р.

³⁾ «*Rusko a Evropa*», I, Praha, 1930, p. 13.

ська держава — пише він — повстас на широких ланах поміж теперішнім Новгородом (на Ільменському озері) та Києвом; поміж двох морів: Балтійського — на півночі і Чорного — на півдні; цей терен з ріками: Віслою, Дніпром, Доном і Волгою був значно більший за середню Європу дев'ятого століття, яку заселяли німці і романські народи. Таким чином, росіяне державно організувалися між двома культурними середовищами: північним — при морі Балтійському і південним — при Чорному морі. Новгород був державно організований у IX. ст., але наприкінці цього століття Київ стає головним містом російської держави»...⁴⁾

І далі, говорячи про культурні зв'язки та політичні фази розвою цієї держави, автор увесь час згадує Київ попри Новгороду, вважаючи цю добу в історії Східного Славянства природним, мовляв, вступом для пізнішої історії московського державного осередку.

3. Правда, він торкається трохи нижче питання про те, чи у цей час східно-славянської історії (Масарик її трактує, як російську) може бути мова про якісну етнографічну ріжниці між півднем і північчю, себто між Україною і Москвою. «Для доби — каже він, — яку ми розглядаємо, не з'ясована навіть ріжниця між великорусами і малорусами. Ми не знаємо точно, коли і як малоруси відокремилися щодо мови («Мала Русь» вирінає доперва в актах XIV ст.) і взагалі ми не знаємо, коли та як малоруси відріжнилися від великорусів з антропологічного та етнологічного боку і до якої міри. Можливо, що на малорусів під часом оглядом мали вплив літовці, поляки, а почасти і чехи, може арійські і просто славянські племена; але все це тільки припущення.

Між великорусами і малорусами є ріжниці у характері подібно до того, як вони бувають між населенням південних і північних країн, заселюючих більші і розсяглі терени; чи впливи підсоння і землі та господарювання сильніше діяли в напрямі диференціації обох цих племен, ніж можливі расові впливи, — не є вирішено. Можливо, що ріжниця між Києвом і Новгородом у цих перших часах свідчила б про ріжницю між малорусами і великими русами; малоруський історик Грушевський добаває у старих Антах попередників малорусів».⁵⁾

По зв'язку з цим Масарик у цих увагах порушує ще інше питання, а саме, про етнографічну диференціацію Славянства у той час, *in concreto* про те, чи тоді росіяне відріжнилися від решти славян. Хоч питання це не є науково остаточно з'ясоване, проте він припускає, що «диференціація окремих славянських народів... у IX ст. вже досить посунулася».⁶⁾

⁴⁾ Idem, 13—14. Критично цю традиційну схему розглянув проф. М. Грушевський у розвідці: «Звичайна схема «русскої» історії і справа рационального укладу історії Східного Славянства», що вийшла (1904) у збірнику Петроградської Академії Наук: —«Статті по славяноведенню». I. ⁵⁾ Idem, 16—17. ⁶⁾ Idem, 17.

Масарик далі повертається до першої справи, себто до гіпотетичної ріжниці між москалями і українцями вже у старій добі. Приводом до цього є для нього спроби декотрих істориків встановити і з'ясувати ці ріжниці. Напр., шляхом ріжноманітності національних вдач обох цих східно-славянських народів. «Московські великоруси, неначебто були дужчі, більш войовничі і мали більш різку вдачу за м'ягких і спокійніших малоросів».⁷⁾

Масарик скептично приймає це пояснення, покликуючись на те, що соціологічно, себто науково, національна вдача взагалі мало ще досліджена і з'ясована; зрештою, вона сама міняється в процесі історії, і що власне це слід попереду науково пояснити. «Є питанням — каже він — чи київські руські люди мали вже характерні властивості сьогоднішніх малорусів і чи «москалі» вже тоді мали властивості, які вони мають тепер. Ясна річ, що звичайної сили, військової відваги і навіть жорстокості не досить для централізації великої держави; для цього власне треба певних адміністраційних здібностей. Тут слід отже пригадати, що ми не говоримо про російський народ, але про російську державу».⁸⁾

Автор звертає увагу далі на те, що державну централізацію почали бути вже київські князі (напр., Володимир Мономах). На його думку, успіх Москви під цим оглядом пояснюється тим, що московський «великий князь спирається на церкву: велиокнязівський абсолютизм був санкціонований церквою та її головою — патріярхом»...⁹⁾

4. Отже, рекапітулюючи погляди Масарика на історичні відношення між Росією і Україною, доводиться ствердити, його розуміння цього стосунку у дусі політичної філіяції між Москвою та Києвом.

Це він не раз констатує у своїх вступних історичних увагах на сторінках першого тому «Росії і Європи». Напр., у категоричному твердженню: «Москва наслідувала Київ»,¹⁰⁾ або у дальшому *resumé*: «У таких коротких рисах можна обсягнути історичний факт, що на місці Київської держави розвинулась на протязі трьох століть Московська»...¹¹⁾ Виразно це він зазначає, коли каже: «Мешканці півночі (*Seveřané*), річ певна, були фундаторами, або бодай співбудівничими Києва; вони потім тиснули південну Русь»...¹²⁾

Цей московський «Drang nach Norden — є для Масарика свого роду соціологічним феноменом російської політичної історії. «Так, як київське панування — пише він з цього приводу — перейшло до більш північної Москви, так згодом воно перейшло із Москви до Петрограду, що лежить ще далі на півночі; з півночі ж вже була потім централізована більш південна частина краю і весь край взагалі».¹³⁾.

⁷⁾ Idem, 29. ⁸⁾ Ibidem. ⁹⁾ Idem, 31. ¹⁰⁾ Idem, 24. ¹¹⁾ Idem, 26. ¹²⁾ Idem, 28.

¹³⁾ Idem, 29.

5. Якщо я попереду сказав, що Масарик приймає історичну схему розвитку східного Славянства за російськими вченими, себто, трактуючи її *sub speciae* Росії, то до цього слід додати, що він приймає її не без застережень і, звичайно, без московських національних упереджень, але з властивим йому річевим критицизмом і стоячи завжди на європейських культурно-філософських позиціях.

Коли для нього Москва цілком підпала під культурний (у найширшому розумінні цього поняття) вплив Візантії, то стара, себто Київська Русь була, мовляв, в європейській опозиції проти такої візантійської гіпертрофії. Осередком цеї опозиції в XI ст. і в кожнім разі у XII ст. була Печерська Лавра.

Але, oprіч цього, Київ був також осередком західно-європейських культурних впливів вже від часів Володимира Великого (зносини з Німеччиною, Римом, Польщею і Чехами). «Як і оскільки Захід — запитує Масарик — впливав на Київську стару Русь, історики досі не з'ясували».¹⁴⁾

Розглядаючи літературні пам'ятники старої Київської доби, автор монографії «Росія і Європа» приходить до висновку, що ця «Стара Русь лише спроквола і з внутрішнім відпором виховувалась і формувалася під впливом візантизму; доперва Москва стала візантійською і це не без допомоги татарщини».¹⁵⁾ Однак до цього дійшло вже тоді, коли історія розвела Москву з Києвом. Масарик це констатує, кажучи: «Але київські землі були відокремлені від московської Великої Русі і доперва у XVII ст. знову до неї прилучені; від того часу знову виявляється вплив півдня під політичним, соціальним і національним оглядом».¹⁶⁾

Так уявляється проблема Київ — Москва в історичному аспекті при світлі масариковської соціологічної аналізи: мені здається, що в його висновках з цього приводу є позитивний матеріял, який промовляє на користь українських національних прямувань і виправдує їх також історично.

Бодай, одно є безсумнівне, а саме, органічний культурний зв'язок України з Європою і натомісъ традиційна нехіть до Європи Москви. Це теж може бути демаркаційною лінією між ними, коли взяти під увагу, що Москва і Київ все лишаються вірними цій традиції. Попри ріжних інших причин і впливів також це могло спричинитися до національного і політичного розмежування українського і російського народів.

6. Спеціально Масарик з'ясовує українське питання у другій частині першого тому.¹⁷⁾ Я наводжу відносний параграф тут *in extenso*, бо, коли не помилляюсь, досі він ще не був публіко-

¹⁴⁾ Idem, 47. ¹⁵⁾ Idem, 48. ¹⁶⁾ Idem, 48—49.

¹⁷⁾ Пор. § 66 — *Problém maloguský*.

ваний в українському перекладі, хіба випадково десь у пресовім звіті.

«Зовсім окремий характер — пише Масарик — має малоруське питання; його складність виявляється у тім, що не має досі загально прийнятого імені цього народу (малоруси, русини, — назва поточна в Австрії, — українці).

Самостійна Польща утискувала малорусів церковно, національно, економічно, і саме цей антагонізм проти поляків привів малорусів до московської держави; але коли вони були прилучені до Росії, починається антагонізм між великорусами і малорусами, що з початку не є національно-язиковий, але політичний (адміністративний) і господарський.

Після розділу Польщі і здобуття Буковини значна частина малоруської області припала Австрії; у Галичині Австрія до певної міри захищає малорусів, оскільки це погоджується з політикою, яку вона провадить відносно Росії і поляків. В Угорщині малоруси щодо мови є без найменшого захисту.¹⁸⁾

Язикові і господарські ріжниці між російським півднем і північчю спричинили також у малорусів національний рух, у країнство. На початку — без політичного сепаратизму — ждалося плекання народної мови у школах і в літературі та її вживання в урядах.

Язикові ріжниці визнавали також російські педагоги (Ушинський, Водовозов та ін.) і домагалися, щоб з педагогічних причин малоруська мова була заведена у початкових школах; так само нещодавно петроградська Академія Наук пропонувала українську мову, як мову навчання. Протягом часу в наслідок утису розвинувся також певний політичний сепаратизм.

Перша українофільська програма прямувала до того, щоб русинам у пансловістичній федерації (республіці) по американському зразку була забезпечена автономія і язикова самостійність (великоруська мова мала бути лише мовою для загального порозуміння).

Цей план мав опертя у теоріях тих істориків, що суть російської держави добачали не у московськім царстві, але у новгородській республіці та у південно-російській козацькій державі. Крім Костомарова, цю теорію підтримували також історики — П. В. Павлов і Щапов.

Костомаров заклав на основі цих ідеалів минулости у 1845 р. в Києві Кирило-Методієвське конспіративне товариство, на яке можемо дивитися, як на продовження конспіративного товариства «Об'єднаних Славян». Поет Шевченко поширив ідеали Костомарова у глибше тямлений культурний пансловізм. Товариство Костомарова було розв'язане у 1847 р. Сам Костомаров і багато інших членів було вислано до внутрішньої Росії. (Шевченко відданий

¹⁸⁾ Число малорусів описується так: у Росії 22—26 мільйонів; в Австрії (Галичина, Буковина) понад 4 мільйони; в Угорщині — чів мільйона. (Примітка оригіналу. Б.).

до армії, і як з ним Микола поводився — вже згадувалося);¹⁹⁾ малоруська мова з того часу утискувалася все більше і більше. Від тої доби австрійський Львів почав бути все більше малоруським осередком.

В Росії, зрештою також і в Галичині, українське питання через розвиток соціалізму і політичної пропаганди починало бути все складнішим. Таким чином, окреслювався напрям не лише у відношенню до російського адміністративного і господарського централізму, але і щодо поляків та жидів, які своєю численністю (на Україні є понад п'ять мільйонів жидів) і культурною відрубністю творять етнографічну та культурну суцільність.

Якщо Костомаров розумів цю проблему більш національно і не без впливу національного панславізму, то Драгоманов, коли був звільнений з університету (1876), — в кількох політичних працях з вісімдесятих років виклав основну думку Костомарова федерації у сенсі автономії і намагався органічно зв'язати її з домаганням поміркованого соціалізму та демократичного конституціоналізму.

При цім лишається остеронь наукове питання, про те, чи малоруси є самостійний народ.

Драгоманов не був за політичний сепаратизм; навпаки, у літературнім спорі з Ламанським він висловився проти нього.

Я констатую тільки факти історичного розвитку і не порушую докладніше спірної справи про те, чи оці язикові та інші ріжниці вистарчать для того, щоби повстала власна література і окремий народ. Історія повчає, що мови і народи диференціюються в наслідок спільногодіяння багатьох чинників; при чому політичні чинники мають велике значення. Якщо якась цілість почуваває себе окремим народом і організується літературно, як нація, тоді і рішає власне ця воля і в жаднім разі граматика та філологія.²⁰⁾

¹⁹⁾ Масарик, характеризуючи божевільний абсолютизм і самодурство царя Миколи I, між іншим, демонструє їх на трагічному прикладі автора «Кобзаря», кажучи: «Поетові Шевченку, що у 1847 р. був засуджений зі своїми приятелями за належність до Кирило-Методієвського славянофільського товариства, цар загострив кару, власноручним листом заборонивши йому писати і малювати; поет скаржиться у своєму щоденнику, що язичник Август не заборонив Овідію писати і малювати, але християнин це йому заборонив» (І. с. р. I. р., 124). Про Т. Шевченка ще два рази є згадка у цій праці Масарика, а саме — у зв'язку із ворожою критикою Белінського і з «Колоколом» Герцена. Констатуючи неприхильне ставлення корифея російської літературної критики до народної поезії загалом, Масарик пише: «У зв'язку з цим пригадаймо собі, що Белінський несприятливо оцінював малоруські літературні прямування. (Політичні спроби Шевченка Белінський просто засуджував), І. с. р. 562. Пишучи про Герцена і його «Колокол», Масарик зауважує: «Шевченко побожно цінував число цього часопису, що уперше дісталося до його рук» (Ідем, р. 621).

²⁰⁾ «Словаки, звичайно, не мають власної окремої мови, а проте політичні обставини спричинили те, що словацький діялекти відокремився у літературну мову. У Німеччині деякі діялекти ріжняться від літературної мови не менш, ніж малоруська мова від великоруської. Там не ставиться перепон для розвитку красного діялектичного письменства, і в школі учитель так само, як урядовець

Революція 1905 р. принесла також малорусам якісі свободи щодо прилюдного вживання мови (можуть виходити малоруські часописи тощо), влада щонайменше зм'ягчила програму, формулювану у 1863 р. міністром Валуевим так, що малоруського народу «ніколи не було, нема і не може бути».²¹⁾

Справа релігійна має тут своє значіння. Австрійські малоруси об'єднані з Римом (уніяти), у Росії панує православ'я; уніяти є також у Польщі.

Такий є зміст параграфу, спеціально присвяченого у «Росії і Європі» українському питанню.²²⁾

Разом з попереду цитованою віденською промовою його на цю

в уряді, помагає собі діялектом, коли в цьому буває потреба. Розуміється, що тяжко доперва витворити літературну мову і письменство та конкурувати з уже існуючою і приступною літературою, але проте є спірне, чи розвиток російської мови буде керуватися законами язикової централізації у Німеччині, Франції, Англії і т. д. Як було сказано, це питання мусить вирішуватись не тільки літературно, але передусім політично. Справді, тепер спостерігаємо у малорусів велике зусилля до диференціації і ми чули з великоруського боку аргумент за уможливлення цієї диференціації, а власне, що вона є в політичнім інтересі самих великорусів. Нещодавно був закладений великоруський місячник, що має служити малоруським інтересам». (Примітка оригіналу. Масарик має на думці московський журнал «Украинская Жизнь», отже український орган на російській мові для ознайомлення московського передовсім загалу з українською справою. Б.).

²¹⁾ Цей знаменитий валуевський афоризм фактично торкався самостійності української мови; політично він скерований був проти національної відрубності українців взагалі, як слушно соціологічно інтерпретує його Масарик. Б.

²²⁾ I. c. p. 479—483. — Останнє речення цього § 66 присвячено білоруській справі. Ось воно: «У білорусів думки про диференціацію виринають доперва у найновішій добі» (I de m, 487).

Білорусами Масарик спеціально не цікавився. Крім наведеного речення із «Rusko a Evropa» (І), згадув він ще про них у своїй новітній публікації «Slovanské po válce» (1923), де з цього приводу пише: «Це, що саме сказано було про українців, себто, чи вони самостійний народ і чи мають самостійну мову, ще у більшій мірі стосується до білорусів. У цьому і у всіх подібних випадках язикова справа часто набуває спеціального значіння там, де ще немає всеобщого і могутнього культурного життя. Саме у цих народів і частин народів, навіть незначні язикові відхилення інтенсивніше спостерігаються і часто вперто плекаються навіть локальні окремішності. З другого боку, не можна заперечувати, що осамостійнення народної мови (хочаб і діялекту) мало добрий наслідок для культурного розвитку. У Росії екстенсивний централізм скодив також культурно і тому повстала власне українська культурна автономія. В Угорщині мадьяри були проти чеської літературної мови, але допускалискоршє народну словацьку мову. Розуміється, що політично ця язикова і культурна автономія може означати ослаблення... Німеччина має багато діялектів, відмінних від літературної мови, але затримала одну літературну-центральну мову; у більшій ще мірі це стосується до Франції; а Франція також згадується під політичним оглядом, як зразок централізації» (I. c. p. 26—27).

Під час війни Масарик мав більше цікавитися білоруською справою восени 1917 р., коли засідав у Мінську всебілоруський конгрес і дебатувалося питання політичної майбутності Білорусі. (Пор. А. Сегнý — Masaryk a Slovanstvo, p. 48), а також цитований вже збірник цього ж самого автора: «Slovanské problémy», pp. 92—93).

саму тему, він дає ясну уяву про те, як Масарик дивився на цю справу перед війною.

Не тяжко бачити, що його ставлення до української проблеми було суто наукове і річеве, що трактував він її об'єктивною соціологічною методою. Цікаво відмітити, як він правильно підкреслював у ній суспільні і політичні моменти, як не оминув національного її характеру, а натомісъ відкидав неправильне звужування змісту цієї проблеми виключно до філологічного моменту.

IX. МАСАРИК ПІДЧАС ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ (1917—1918) І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ.

1. Характеристику відношення Масарика до українського питання часів і можна почати з того моменту, коли він після лютневої революції приїхав до Петрограду, а звідти потім на Україну.

Перед тим за кордоном він лише прина гідно і загально висловлювався з приводу цієї справи. Напр., у своєму цитованому вже викладі в Сорбоні на тему: «Світ і Славяне», де для упрощення справи і для кращого зрозуміння її французькою аудиторією, Масарик зводить число славянських націй до п'яти головних народів. «Ми будемо тут говорити — зазначив він у вступі — про п'ять ріжних славянських народів і про Славянство взагалі. У цім числі п'ять — є вже певна програма, яку я приймаю. Славяне можуть бути зовсім добре представлені п'ятьма народами, про які ми будемо тут говорити: росіянами, поляками, болгарами, сербами і чехословаками»...¹⁾) Далі він пояснює цю класифікацію, додаючи: «для нас словінці будуть представлені сербами (хорвати так само, як це він зазначив попереду. Б.), лужицькі серби — чехами і поляками, а малоруси — росіянами. Потім, говорячи про національно-диференціаційні процеси у новій добі серед славян, він, між іншим, каже: «Українці домагаються визнання свого діялекту літературною мовою»...²⁾) Зрештою, виходячи із своєї згаданої класифікації славянських народів і критикуючи антиславянську політику Австро-Угорщини, Масарик, коли характеризує цю політику в Галичині, каже, що Габсбурзька монархія «одночасно дуже влучно вживала поляків проти росіян».³⁾)

У своєму інавгураційному лондонському викладі: «Проблема малих народів в європейській кризі», він про українців взагалі не згадує, хоч зрештою перераховує поневолені народи т. зв. «небезпечної зони» і хоч в аналогічній статті «Probлема alých národů a válka», писаній уже у Росії, він бодай альтернативно згадує про українців, вважаючи їх найбільшим народом по-при поляків у цій зоні.⁴⁾)

¹⁾ Svět a Slované, p. 6. ²⁾ Idem, 12. ³⁾ Idem, 10. ⁴⁾ Masarykovy projevy a t. d., I., p. 11.

2. Звичайно, що для характеристики відношення Масарика до українського питання під час світової війни доба його майже цілорічного перебування в Росії та на Україні є незвичайно цікава. Ось чому треба присвятити їй тут особливу увагу. Для з'ясування її я користуюся виключно чеськими джерелами, в яких описується перебування чехословацької армії та еміграції на Україні і в Росії.

Тому, що про програмовий трактат Масарика — «Нова Європа» та про його спогади «Світова революція» буде далі мова окремо, ці праці свідомо не використані в цьому розділі, як джерельний матеріал для характеристики погляду Масарика на українську справу у той час.

Мене в першу чергу цікавлять тут програмові і принагідні заяви з приводу українського питання, зроблені Масариком під час світової війни при ріжних нагодах і дуже важні та міродайні для зrozуміння його загального ставлення до України.

3. Переходжу до розгляду фактичного матеріалу, який цікавить нас у цім розділі.

Проф. Масарик уперше приїхав до Києва 29. липня 1917 р. Це взагалі був перший його побут на Україні. Очевидно, що фактичне його знайомство на місці з українським рухом та його діячами і провідниками мусило на нього, як соціолога, зробити певне враження і мати вплив на дальнє його відношення до української справи.

Силою фактичних обставин українське питання обговорювалося його земляками з ним уже другого дня (30. VI) після приїзду до Києва.

З цього приводу історіограф чехословацьких легіонів на Україні та в Росії д-р І. Куделя, реферуючи про засідання представників чехословацьких товариств у Києві з проф. Масариком, що відбувалося в «Československém úvětním ústavě», пише: «На цих зборах чи не вперше під час побуту Масарика у Росії виринула в розправах українська справа, практичне вирішення якої нам довелося згодом переводити; на запитання, як він дивиться на український рух, проф. Масарик пригадав аналогію з і Словаччиною».⁵⁾

Таке трактування української справи у зв'язку зі словацькою є дуже характерне не тільки для Масарика, але і для чеської громадської думки взагалі. Мені доведеться ще говорити про це спеціально і докладно. Ось тому покищо я обмежуюся констатуванням, що ця аналогія є зовсім зверхня, а не суттєва. Для неї передовсім не має жадних історичних і політичних підстав, бо між чехо-словацьким стосунком з одного боку і російсько-українським з другого — трудно знайти історичний паралелізм і в кожнім разі не може бути мови про подібність

⁵⁾ I. c. p. 79. Звичайно, тут мова не про вирішення українського питання взагалі, але тільки *in concreto* — на ґрунті чесько-українських політичних зносин у той час. *B.*

між ними під політичним оглядом. Фігулярно кажучи, російсько-українська справа в перекладі на мову чеської національної політики — це не є відношення Праги до Братислави, але Праги до Відня. В історії українського народу Москва була, є і мабуть назавжди залишилася б тим, чим для чехів був — Віденсь, а для словаків — Будапешт.

4. Погляд проф. Масарика на українську справу у зв'язку з його розумінням права поневолених народів на самоозначення добре характеризує інтерв'ю з редактором московського щоденника «Утро Росії» (з 1 вересня 1917 р.).

Спочатку Масарик говорив про революційну кризу Росії загалом і висловив надію, що вона щасливо мине, хоч, зрештою, дуже побоювався характерної московської пасивності.

Потім він перейшов до національного питання в Росії, закидаючи росіянам невірне його розуміння та пояснюючи національну програму Антанти, що на його думку, конкретно означає утворення самостійних національних держав у народів свідомих, з успішним культурним розвитком.

Далі, у цім самім інтерв'ю він трохи нижче торкається української справи, кажучи, що це питання «є проблемою внутрішньої автономії, бо в інтересах самих українців, на його думку, є, аби Росія була міцною».⁶⁾ Не слід забувати, що це казалось ще перед III Універсалом і що одночасно Масарик критикував зарадикальну, на його думку, самостійницьку політику Фінляндії, гадаючи, що «злука з Росією забезпечує Фінляндії політичні і господарські вигоди»...⁷⁾

5. Тимчасом Росія в процесі східно-европейської революції природно розпадалася на свої національні складові частини. Сприяв цьому большевизм і це не так через свою радикальну, власне демагогічну, ідеологію в національному питанню («самоопределение вплоть до отделения»), як в наслідок загальної дезорганізації державного апарату.

Становище чехословацького острова у бурхливім морі большевицької революції було тяжке і відвічальне. Майже непереможно напрошуvalася роля пацифікатора і організатора у цім кривавім хаосі, правда, з ризиком потопитись і загинути самим у цім стихійнім божевіллі.

Масарик добре розумів і принадність цієї ролі і фатальну, з погляду чеських інтересів, велику її небезпеку. Звідси його політика незважаючи на чехословацького війська щодо внутрішніх російських спорів, категорично проголошена у відомій заявлі з 15/28 листопаду 1917 р. в Києві, останній уступ якої зокрема присвячений українській справі, а саме: «З вищенаведеної засади випливає наше цілком лояльне становище до українців і до Україн-

⁶⁾ Kudela, I. c. p. 108. ⁷⁾ Ibidem.

ської Народної Республіки; висловом цього є приятельські зносини, зав'язані між нами і офіційними представниками Республіки».⁸⁾

Ця заява виразно констатує факт політичного зв'язку між чехословацьким революційним проводом і урядом новоповсталої української держави.

Ніде може політичний реалізм проф. Масарика не виявляється більш яскраво, ніж в його становищі, зглядно певних його змінах щодо України. Міродайним тут завжди була його провідна політична лінія, непримиримо антинімецька і протиавстрійська, а тому неминуче антантофільська, по всій лінії, отже і з Росією включно.

Коли Росія почала валитися, а Україна організуватися та осамостійнюватися, — один час (головно через те, що на її теренах перебувало ядро чехословацького війська) Масарик, звичайно, мусів перетрактовувати й договорюватися з українцями так довго, доки політична орієнтація воскресаючої чехословацької держави та молодої української держави не розійшлися діаметрально і на той час безнадійно.

6. Большевицький переворот у Росії примусив Масарика переїхати з Петрограду до Москви, а звідти незабаром (саме, коли був проголошений на Україні III Універсал) до Києва.

Цей другий (довший, бо аж до 22 лютого 1918 р.) побут Масарика на Україні і переважно у Києві, дуже цікавий з фактичного боку для характеристики його становища до українського питання. Отже слід присвятити тут йому спеціальну увагу, фіксуючи бодай найголовніші моменти із заяв і виступів Масарика у цей час з приводу української справи.

Вже зараз же після свого приїзду до Києва, у неділю 25 листопаду 1917 р., він мав нагоду прилюдно виступити на вічі, що було влаштовано в Педагогічному музею «Тимчасовою Головною Радою галицьких, буковинських і угорських українців», для протесту проти прилучення Східної Галичини й Буковини до Польщі. У своїй промові Масарик яскраво з'ясував єзуїтську політику Австро-Угорщини, яка, послуговуючись відомою засадою *divide et impera*, нацьковує систематично один народ проти другого, отже поляків проти українців та навпаки. У цій промові він висловив далі кілька пересторіг на адресу українців.

Між іншим, він казав: «Не вірьте, що Відень любить поляків. Поляки так само, як і ви, мають бути лише засобом для його імперіалістичної політики... Я переконаний, що Австрія є найбільшим ворогом всіх австрійських народів. А тому природно повстає союз чехословаків з югослав'янами і з вами, але також і з румунами та італійцями... Я не говорю тут з якогось національного шовінізму... Не забувайте, українці, що народ, який є політично поневолений, є поневолений також еко-

⁸⁾ Masarykovy projevy a řeči za války, II, Praha, 1920, p. 174.

номічно і соціально. Питання суспільне є завжди і було, зокрема в Австро-Угорщині і в Росії, також питанням національним. І коли ми, ви, італійці, румуни домагаємося національної самостійності, то ми робимо це не під впливом шовінізму, але під впливом соціалізму, бо ми жадаємо, щоб нації були рівні між собою не тільки політично, але і економічно та соціально.⁹⁾

На цих зборах промовляв також С. Петлюра, що був тоді військовим міністром, і у своїй промові доводив потребу власної, сильної, добре зорганізованої і дисциплінованої армії, як найкращої запоруки для об'єднання всіх українських земель.

7. Десь за кілька день після цього¹⁰⁾ відбулася в помешканню чехословацької кредитової установи (на Хрестатику) дуже цікава нарада в справі чесько-польської співпраці у визвольній акції. З чеського боку головним референтом був проф. Масарик; з польського — львівський професор Грабський.

У вступі своєї промови Масарик з'ясував свою концепцію світової війни, а потім обґрутував потребу і можливість чесько-польської співпраці у той час. Далі він перейшов до українського питання. Саме ця частина його промови, звичайно, найбільше мене тут цікавить і тому я переказую її за Куделю без скорочень.

«Розуміється, — казав Масарик, — що бажання співпраці приводить нас до української справи. Які б ми не мали теоретичні погляди на Україну, тут ми стоїмо перед фактом, який висловлений у заявлі Центральної Ради про те, що Україна примушена була організуватися, бо Росія нездібна завести лад.

Для нас конкретно виникає завдання, як захистити наш корпус у тому положенню, коли претенсії щодо нашого війська зголосують українці, тимчасовий уряд, большевики, і коли розвал на фронті може витворити для нас таку ситуацію, що буде розходитися вже про захист наших людей.

Ми мусимо отже тут поставити собі практичне питання, чи можливо ще відновити російську армію, бодай частково. Я вірю, що це можливо, якщо знайдуться порядні, енергійні і здібні люди. А потім я гадаю, що порядна армія сама буде шукати підтримки в цих національних військах, і в першу чергу у нашому та польському, бо українське доперва має формуватися. Мені здається, що практичне питання полягає у формуванню і доповнюванню війська. Ми готовуємося утворити другий корпус. Ми очікуємо, що помимо всіх труднощів, буде можливість його зформувати.

⁹⁾ Kudela, I. c. p. 134. Згадує про ці збори М. Ю. Шаповал в своїй ювілейній статті: «Т. Г. Масарик на Україні», в подебрадському тижневику «Українське життя», 1925, 7/III, ч. 2.

¹⁰⁾ Куделя, з праці якого я цитую цей фактичний матеріал, не пригадує точно дати, коли відбулися збори, про які далі мова. (*Ibidem*).

Треба поставити собі також політичне питання, яке буде становище України до Росії, Австрії, Німеччини, Союзників і т. д. На це я не насмілююсь ще відповісти, бо з тих матеріалів, які я маю у себе, це не є ясно». ¹¹⁾

В кінцевому уступі своєї промови Масарик зупиняється знову на питанню про майбутність російської армії і на ролі національних військ у справі відбудови Росії; цікавить його далі також відношення польського війська до українського. Він закінчує свою промову підкресленням абсолютної нейтральності з чеського боку щодо внутрішніх міжпартійних відносин в Росії.

З відповіді проф. Грабського я зупиняюсь на тій її частині, яка присвячена Україні. Вона цікава і дуже симптоматична. Отже, він передовсім висловлює побоювання, щоб Київ (розуміється, як столиця української держави. *B.*) не був би другим Будапештом, себто політично залежним від Німеччини. На його думку, тільки міцна Росія може бути належним заоборолом проти німецького *Drang nach Osten*. Тому він підносить практичне питання, чи не було б можливо, щоб поляки і чехи спільно з коаліцією, не втручаючись у внутрішні спори Москви, спільно б працювали для відродження Росії, з метою захистити її від розпаду та недопустити в ній відновлення абсолютизму.

Звичайно, з масариківського реєстру визволених народів український чомусь у проф. Грабського відповідь не згадується вже попри чехословацького, югославянського, румунського та італійського, крім, очевидно, польського.

Словом, і тут виявилася маркантино, К. Гавлічком так геніяльно підкреслена московсько-польська згода за рахунок України. Можливо, що ця обставина примусила дальнього чеського промовця П. Максу (пізніше чехословацького посла у Варшаві) зокрема підкреслити потребу вирішення українського питання, а саме таким робом, щоб до цієї нашої спілки народів, — як пише Куделя, — що тужать за свободою, був включений також і український народ».

8. Таким чином мала повстati східно-европейська антиата. Організувався прилюдний її виступ. Польсько-українські взаємини були мало сприятливі для здійснення цього плану. «Ми, чехи — каже цитований вище автор — всіляк налягали на те, щоб у цій маніфестації взяли участь і представники австро-угорських українців; з одного боку для того, щоб наш протест був якнайповніший, а з другого, для впливу, котрий потім вони мали би, або мусили мати на українську владу, яка чимало підтримувала організацію своїх земляків з Австро-Угорщини». ¹²⁾

Врешті, з ріжними застереженнями це вдалося і славетний Мітинг поневолених народів відбувся 12 грудня

¹¹⁾ I. c. p. 136—137. ¹²⁾ Idem, 139.

у київському цирку. Головував Макса. Головним референтом був проф. Масарик, який, почавши промову по-чеському, продовжував її по-російському. Це була промова — exposé: політичне credo чехословацького визвольного руху. Наводжу тут з неї головніші і зasadничі уступи. «Ми, представники поневолених народів Австро-Угорщини і Прусії, — казав Масарик, — зійшлися для заманіфестування свого певного рішення, що хочемо об'єднатися для спільнотної політичної праці. Ми приймаємо зasadу самоозначення народів, яку проголосила російська революція. Спираючись на це право, ми хочемо досягти повної самостійності. Наша програма є передовсім негативна; ми, коротко кажучи, проти берлінського і віденського царизму; але наша програма одночасно є і позитивна: ми приймаємо програму Союзників, які обіцяють реорганізувати Європу і людство на основах демократії та національності».¹³⁾

«Ми об'єднуємося — продовжував він, — щоб боронити свої права проти відомого німецького Drang nach Osten, який вже провокував полабських і прибалтійських славян. Проти нього ми хочемо збудувати бар'єр із вільних народів, що починаючись від Балтійського моря, простягався б вздовж вільних і об'єднаних держав: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і України»... Масарик гадав, що у визволеній Росії національні справи стратять свою попередню гостроту, і що натомісъ в Австро-Угорщині та Німеччині слід рішуче здійснювати революційне гасло самоозначення народів.

Далі він з'ясував своє розуміння нації, підкреслюючи суспільний момент в ній і закидаючи німецьким та австрійським соціалістам («Шайдеман и Бауери») нерозуміння цього. Масарик підкреслює роль національної засади в майбутній відновленій Європі після війни. «Ми переконані, — казав він, — що настав час реорганізації Європи і всього людства згідно з засадами демократії та національності».

Після Масарика промовляли представники поодиноких народів, які входили в цю спілку, і врешті була ухвалена (на сімох мовах, в тім числі також на українській) резолюція, в якій казалося, що «кінцевим вислідом сучасної великої війни має бути об'єднання поневолених і пошматованіх народів; що хто бореться проти німецько-мадьярського ярма, мусить працювати спільно, і що не буде трикого миру, доки поляки, чехословаки, румуни, югославяне, українці та італійці не здобудуть повної незалежності і національної соборності»...¹⁴⁾ Це з приводу цього мітингу і резолюції, в якій безсумнівно було проголошено бажання й право України на державну самостійність, та національне об'єднання, Зуман закидає чеським самостійникам масариковської орієнтації українське само-

¹³⁾ Idem, 140. ¹⁴⁾ Idem, 141.

стійництво, кажучи: «Помимо всіх російських пануючих Олімпів, кокетувалося теж з українцями, і для них визнавалася повна державна самостійність»...¹⁵⁾

Фактом є, що із всіх заяв з чеського боку взагалі, а зокрема Масарика, резолюція київського мітингу народів (який у свою чергу був лише завершенням попередньої акції проф. Масарика в напрямі об'єднання поневолених австро-угорських народів), була найдалі йдучим актом у сенсі визнання повної державної самостійності соборної України в спілці лімітрофних східно-європейських народів.

Таке становище чеського революційного проводу у той момент психологічно просто пояснюється тим, що поперше, австрійські українці висловилися тоді рішуче проти Відня, як це було заманіфестовано на вищезгаданому київському вічі; а подруге, що Росія явно розпадалася і переставала бути боєздатною; натомісъ, Україна організовувалася і могла потім стати осередком консолідаційного процесу в російському революційному хаосі, а таким чином, і боєздатною проти центральних держав. Брешті і взагалі цьому сприяла революційна стихійність гасла самоозначення народів, що у той момент спонтанно захопила увесь Схід Європи.

Відгук цього настрою відчувається і в прилюднім листі, який Масарик писав до Американського президента Вільсона з нагоди виголошення Сполученими Штатами війни (7 грудня 1917 р.) Австро-Угорщині. Лист цей вийшов, як вступна стаття у саме заснованім в Києві органі чехословацьких самостійників («Československý denník»). З'ясувавши у ньому попереду свою концепцію світової війни, Масарик потім підкреслює справу поневолених народів, кажучи: «Зона малих народів в Росії мусить бути організована в дусі демократичної національної засади... Якщо Східня Європа огинеться під контролем Німеччини, тоді німці переможуть і опанують цілий світ. Німеччина проковтне Австрію, як Ви слішно це сказали, а крім цього і Туреччину. Під контролю Німеччини перебуває вже Польща, а нещодавно Німеччина присвоїла вже собі країни, які є під владою Росії. Росії загрожує небезпека стати з наряддям Берліну».¹⁶⁾

9. Тим часом зростала все більше небезпека большевизму, а отже і сепаратного миру з боку Росії. Це останнє передусім хвилювало Масарика, бо в корні загрожувало чехословацькій військовій акції. Порозуміння з Віднем для чехословацьких самостійників було абсолютно виключене. «І коли-б Росія заключила перемир'я або мир, — казав проф. Масарик, — це не буде торкатися нас. Ми з Австрією не замиримося, а тому і надалі лишимося на боці союзників, які воюватимуть. Жадна російська влада не зможе в мирових прелімінарах рішати про наше військо так, щоб воно було репатріовано: це неможливо згідно нашій умові з урядом, і цю умову мусять респектувати нові уряди. Навіть большевики, як револю-

¹⁵⁾ Zuman, I. c. II. p. 104. ¹⁶⁾ Kudela, I. c. p. 142—143.

ційна партія, не можуть бути проти нас, що розпочали найгострішу революцію проти Австрії»¹⁷⁾

Лишалася, правда, деяка надія на відновлення розбурханої Росії. Масарик рахувався, зрештою, і з цією дуже проблематичною можливістю. «Я не трачу ще надії, — казав він, — що частина російської армії схаменеться. Є ще можливість, що наше військо виступить на російському фронті. Ми лишимося, отже, тут до того часу, доки не переконаємося, що Росія не потребує вже нас, і не зможе вжити нашої допомоги».¹⁸⁾

Більше надії було на Україну, що осамостійнювалася. На пленарних зборах київської «Odbočky» в середині грудня Масарик у своєму звіті про тогочасну загальну ситуацію звернув, розуміється, увагу і на цю обставину та з приводу неї мав висловитися так: «У даному положенні важливими чинниками є передусім Україна, евентуально українська влада, поляки та інші. Наш корпус перебуває на українській території і тому є в нашому інтересі, щоби ми були як в найкращих відносинах з українцями. І Масарик — каже Куделя — констатує, що «наші офіційні зносини з Україною, з українським урядом, не зважаючи на труднощі в деяких акціях та з деякими установами, є дуже добрі».¹⁹⁾

Революційні події насували дуже швидко. Большевицька Москва підготовляла напад на українську самостійність. В середині грудня вона подала українській владі відомий ультиматум, в наслідок якого Україна опинилася у стані війни з Сovітами. Через це положення чехословацької армії на Україні почало бути критичним. Ще більше критичною ставала ситуація України взагалі.

У слідуочім розділі буде мова про це у зв'язку з оголошенням IV Універсалу, на який проф. Масарик реагував розв'язанням чесько-української умови, що була зроблена між ним, як головою Чехословацької Нац. Ради і Українською Центральною Радою.²⁰⁾

¹⁷⁾ Idem, 144. ¹⁸⁾ Ibidem. ¹⁹⁾ Idem, 146.

²⁰⁾ Текст цієї умови, на жаль, досі не був опублікований ні з українського, ні з чеського боку. Властиво не знати, де залишився її оригінал. Копію її має президент Масарик, про що він згадує у своїй московській промові «Dál a vpřed». (Див. «Masarykovu řeči a projevu», II. р. 201). В III т. цитованих вище спогадів міністра д-ра Бенеша, де опубліковані документи до історії політичної і військової чехословацької акції під час війни, цієї умови не має. Можливо, що вона буде опублікована у заповідженому II т. спогадів президента Масарика, який вийде друком восени цього року і де має бути оголошений також документальний матеріял.

Зміст цієї умови за рукописним спогадом тодішнього українського міністра закордонних справ О. Шульгина я навіз у своїй статті: — Масарик про Україну — (див. мою брошуру «Життя і світогляд Т. Г. Масарика». Відень, 1921, стор. 20). Відповідний уступ з цієї передмови О. Шульгина до проектованого чеського видання його публікації «Les problèmes de l'Ukraine» я наводжу і тут, тим більше, що останнє його твердження викликало заперечення з чеського боку, як помилкове, і при цій нагоді може бути спростоване.

«Це було — пише проф. О. Шульгин — у Києві в 1917 р. і в початку 1918, коли ми розпочинали будування нашої держави, і коли на нашій території формувалися й перебували чеські легіонери. Я був тоді міністром закордонних справ і вів тоді переговори з п. Президентом (себто Масариком. Б.) в справі

Але перед тим, ніж дійшло до зірвання дипломатичних і політичних зносин між Чехословаччиною і Україною у зв'язку з Бересть-Литовським миром, Масарик на початку 1918 р. ще раз публічно висловився про українське питання. Маю на думці різдвяну, а разом з тим і новорічну його статтю (з 6. I. 1918 р.) в «Čsl. denníku», під заголовком «Šťastné a veselé svátky», — šťastný a veselý Nový rok!»²¹⁾

Вона була писана під тяжким привидом сепаратного миру між большевиками і Німеччиною.

Масарик констатує у вступі «тяжку ситуацію» і, пояснюючи, додає: «Цим я хочу сказати, що ми мусимо напружити всю свою силу, заховати спокійну голову і не впадати в пессимізм; та що ще гірше, ніж пессимізм, або власне найгірша відміна пессимізму, це фантастика без чинів і базікання проти цих тяжких відносин, без власного знання і без критики.

Для нас, для нашого війська у цей мент велике значіння мають мирові переговори. З усього видно, що це був би сепаратний мир. Але миру не буде, як що большевики дійсно хочуть демократичного миру. Берлін і Відень просто не в стані підписати демократичного миру, як ворона не може співати соловейком. Німці використовують большевиків для своїх цілей, але їм не йде про демократію. Це визнають не тільки німецькі соціалісти під проводом Кавтського і Бернштайна, але вже і большевики.

Сепаратний мир був би власне лише миром із Смольним, бо Україна та інші новоповсталі держави визнали б тільки такий

цих військ. В результаті була складена умова, підписана п. Президентом і мною. По цій умові український уряд визнавав єдино правомочним представником Чехії Національну Раду на чолі з проф. Масариком, давав широку гостинність чеському війську і передбачав, що на випадок приходу німців на Україну чеські полки можуть покинути територію разом зі зброєю» (7—9 стор. рукопису).

Кінцеві слова, які я підкresлив, були запереченні Куделею в його цитованій тут монографії на основі заяви з цього самого призводу, яку зробив 27 березня 1918 р. у Пензі Макса, констатуючи, що згідно згаданій умові «на випадок миру між Україною та Австро-Угорщиною і Німеччиною чехословакське військо має право відійти з України, віддавши зброю, яку від Росії одержало для своєї боротьби (l. c. p. 133—134). «Не маю сумніву в тому, — додає від себе Куделя, — що рацію має Макса, і панові Шульгинові завела тут пам'ять». (*Ibidem*).

Дійсно, тут сталася певна помилка, яку я хотів з'ясувати і яка сама з'ясувалася під час цьогорічного свята 7 березня в Українському Радикально-Демократичному Клубі у Празі, де проф. О. Шульгин згадував про свої зносини з проф. Масариком в Києві, говорив про цю умову і виразно зазначив, що чехословакська армія на випадок окупації України військом центральних держав мала право вільного відходу, але віддавши зброю, як майно української держави.

В історії чесько-українських відносин ця умова є дуже важним і міродайним актом, правда, вже історичним, а проте не тільки історичним з огляду на майбутність; тому опублікування автентичного її тексту було б все ж таки дуже бажане. Історію складення цієї умови оповідає О. Шульгин у своїй цьогорічній статті: «T. G. Masaryk i Україна», написаній для чеського ювілейного збірника. Румунський публіцист V. Stoica згадує про неї в нарисі: *Președintele Masaryk în timpul mareiui razboj.* (Пор. румунську ювілейну публікацію: T. G. Masaryk, 1930, p. 78).

²¹⁾ *Masaryk a revoluční armáda.* Praha. 1922, pp. 167—170.

мир, який заключила б ціла Росія. Як більшевики порозуміються щодо цього з Україною, Доном, Сибіром і т. д., сьогодні годі сказати.

Союзники воюватимуть далі і отже нашим завданням буде дістатися з нашим військом до Союзників, якщо Росія і поодинокі російські держави не воювали б вже більше.

Для нас має далі рішаюче значення Україна та її правне положення в російській федерації. Україна перебирає також військово спадщину центральної Росії; наше військо опиняється у новому правному відношенню з Україною та її військовим авторитетом. Ми Україну та її республіку визнаємо і через це є дана можливість встановити для нашого війська на українській території добре і приятельські відносини. Про це саме розходитьесь.

Наше відношення до поодиноких політичних партій є визначене зasadничим проголошенням нейтральності, невтручання; ми в Росії гості; російські демократичні партії перебувають між собою в такій боротьбі, що ми не можемо однобоко зголосуватися до однієї партії; зокрема ми не хочемо вживати війська в цій боротьбі. Ця тактика практично вже двічі виправдалася: поперше, під час Корнілівського наступу і нещодавно в Києві в боях українців з більшевиками. Треба такту у поведенці з партіями; треба спокійного продумання; треба терпеливості; не даваймося ніким і нічим випровокуватися.

Зі становища нейтральності ми не можемо визнати заходи частини чеських соціаль-демократів довкола «Svobody», що закликають до союзу із Совітами. «Ця програма не є ясна, бо Совіти належать до ріжних партій. Чи, таким чином, має бути сказано, що чеські соціалісти мають йти з більшевиками? Взагалі говорити про російський соціалізм не є жадною програмою саме тому, що існує багато соціалістичних партій і напрямків».²²⁾

Я навмисне зацитував трохи довше цю різдвяну і новорічну статтю Масарика, адресовану його землякам на Україні і в Росії. Вона може бути добрим психологічним ключем для зрозуміння його політики відносно Росії та — що у нього органічно зв'язано з цим — до українського питання зокрема. Вона поможе зrozуміти і дальшу рішучу зміну в його тактиці відносно української справи після IV Універсалу, коли Україна примушена була підписати separatний мир з Центральними державами.

Політична непримиримість чехословацької самостійницької акції з Габсбурзькою монархією (*Austria delenda est!*), звичайно, виключала можливість чесько-української співпраці після Berestya-Litovського.

Історичною трагікою подій шляхи чеського і українського самостійництва фатально розійшлися. Причину цього сумного факту слід шукати не так в традиційному русофільстві чехів, як, у першу

²²⁾ I. c. p. 169—170.

чергу, в їхньому безкомпромісному самостійництві і непримиримому антагонізмі по відношенню до Центральних держав, що були ворогами чехословацького національного визволення, ворогами на життя і смерть.

Зрештою, їхній політичний і військовий провід перетрактував зо всіма, хто тільки давав надію утримати фронт і продовжувати війну з німцями та австрійцями.

Чехи, наприклад, відгукнулися на пропозицію Дону з метою зосередити там головну військову акцію. Це була пропозиція ген. Алексєєва. Проф. Масарик мав до нього вислати свого представника (покійного Клецаанду) з деякими запитами про його заміри та з інформаціями зі свого боку. Це було в першій половині січня 1918 р. Серед запитань з боку проф. Масарика було одно про відношення Алексєєва до України та з'ясування власного відношення до цього питання, де, між іншим, констатувалося, «що австрійська орієнтація зростає, і що коли Дон піде проти України, він зажене її в обійми Німеччини».²³⁾ Зрештою, позиція чехів у той час з'ясовувалася так: «Доки буде можливо, залишимося на Україні; будемо старатися проголосити себе автономною частиною чехословацької армії у Франції та утримуватися фінансово без допомоги Росії і України; не є виключена можливість переходу на Дон, до Румунії, або до Франції».²⁴⁾

Відносно України — на роздоріжжю і напередодні сепаратного миру — чеські самостійники співпрацювали, а, можливо, навіть інспірували Союзників. Про це знаходимо бодай натяки у праці д-ра Куделі. «На Україну, — пише він з цього приводу, — як ми бачили, почали впливати і Союзники, стараючись відтягти її від все зростаючої орієнтації на Центральні держави: крім генерала Tabouis виступав там і старшина англійської військової місії (Fic Williams); говорилося про французьку позику українському урядові. Цим антанським старшинам — додає цитований автор — розходилося у першу чергу про фронт і використовування нашого війська та польського, щоб із східнього фронту було врятовано, що ще дaloся би врятувати.²⁵⁾

Але загальна ситуація була вже остільки несприятлива, що з усіх цих заходів і намірів нічого не виходило.

Той самий автор констатує, що розходження з українцями відчувалося ще у грудні 1917 р., отже, у часі, коли організувався мітинг протесту поневолених австро-угорських народів, про який мова була попереду. «Українська політика — пише він — вже тоді починала йти шляхами, для нас незрозумілими і абсолютно не до прийняття. Але один час — продовжує автор — проте здавалося, що дійде до співпраці Українців з Комітетом.²⁶⁾

Це було нездовго перед Різдвом (православним), коли на наші

²³⁾ Kudela, I. c. p. 160. ²⁴⁾ Ibidem. ²⁵⁾ Ibidem.

²⁶⁾ Мається на думці Комітет представників поневолених австро-угорських народів. Б.

сходини прийшов український старшина і заявив, що в українському уряді готується якийсь хатній переворот, яким має бути скинена кліка, що пхав республіку до миру з Німеччиною і австрійцями, а владу має перебрати військова фракція під проводом Петлюри, генерального секретаря (міністра) військових справ. Але потім нічого не сталося і, навпаки, Петлюра пішов на демісію. Цей план перевороту цікавив нас (і ще більше антантських старшин, присутніх на цих зборах) тому, що в програмі цього військового напрямку була енергійна праця для реорганізації армії і відновлення фронту»...²⁷⁾

Коли українська влада рішила вислати своїх представників на Бересть-Литовську мирову конференцію, згаданий комітет скликав 31 грудня надзвичайні збори, на яких були делегати Союзників, а від Франції — ген. Tabouis, саме призначений дипломатичним представником при українському уряді.

Результатом цих зборів було вислання делегації від Комітету поневолених австро-угорських народів під проводом французького посла до міністра О. Шульгина 5 січня 1918 р. Чехів там представляв — публіцист Б. Павлу, теперішній амбасадор у Копенгагені.²⁸⁾

Цитоване чеське джерело не подає інформацій про перебіг цього побачення та його висліди. Очевидно, дуже позитивними вони не могли бути, як і вся ця акція не в стані була вже запобігти заключенню миру між Україною і центральними державами, що було головним її завданням, як з погляду чеського, так і антантського.

Переговори, правда, в цім напрямі велися і далі, але однаково безрезультатно, калітулюючи раз-у-раз перед стихійністю подій.

Наприклад, ще у кінці січня по проекту ген. Tabouis мала бути чесько-польсько-союзницька військова акція зосереджена на лінії Вінниця—Могилів Подільський під командою французького ген. Lafont'a з генеральним штабом в Києві. «Розуміється, — каже цитований автор, — було відразу видко, що це є хвильовий план, над яким події найближчих днів поставили чималого хреста»...²⁹⁾

Я згадую тут докладніше про все це на доказ того, що відношення чехословацьких самостійників взагалі і Масарика зокрема до Україниувесь час обумовлювалося з одного боку їхньою відомою вже нам концепцією світової війни та національно-визвольною ідеологією, а з другого — цілком реальною оцінкою фактичної політичної ситуації не лише в ріжних фазах цієї війни, але і в поодиноких моментах її розвитку. Це видко, наприклад, добре з промови проф. Масарика «O naší politické situaci» 1 грудня 1917 р. на загальних зборах Київської філії Чехослов. Народної Ради.³⁰⁾

«Я досі не говорив — казав він там — про деякі важніші фактори в даному положенню. Передовсім мушу говорити про Україну, зглядно про український уряд. Ми мусимо з ним рахуватися, бо наш корпус перебуває на українській території. Є дуже в на-

²⁷⁾ I. c. p. 158. ²⁸⁾ Idem, 156—159. ²⁹⁾ Idem, 161.

³⁰⁾ Masarykovy projevy a řeči za války, II, 182.

шому інтересі бути з українцями в якнайкращих відносинах і відповідно до цього робити всі свої офіційні заходи і в приватних зносинах та життю. Ми стоїмо перед політичною дійсністю — цей уряд отут існує. І хоч я бажав би, щоб його відношення до Росії було інше ніж є та буде, проте ми мусимо з цією політичною силою переговорювати і мусимо поводитись лояльно, що фактично так і є. Але ніхто не може дивуватися тому, що, хоч я в гарних відносинах з українцями, в деяких урядах і акціях будуть труднощі. Я констатую, що наші офіційні відносини з Україною, з українським урядом, дуже гарні».

Не менш цікава друга його київська промова у цій самій установі, пізніша, з 14 лютого, отже після IV Універсалу і большевицької окупації України, коли зірвалася чесько-українська політична співпраця.

«На Росію і поодинокі її партії ми будемо дивитися зі становища її відношення до Австро-Угорщини й Німеччини (Туреччина й Болгарія нас менше обходять). Це є рішаюче. Якщо хтось є за Австрію, він не може бути з нами. Ми хочемо також знати його відношення до Союзників, оскільки ми ідемо із Союзниками. Далі є рішаючим становище до миру з Австрією. Доки, наприклад, українці добавачали в Центральних державах свого ворога, ми йшли з ними; але як тільки вони висловилися за Австрію, ми їм сказали, що мусимо розв'язати наші стосунки з ними. Якщо хтось хоче миру і миру сепаратного, ми не можемо йти з ним»...³¹⁾

Це програмове становище чеської самостійницької акції констатують також Л. Сихрава і Я. Верштадт, історіографи чеського національно-революційного руху під час війни, кажучи: «Проти Центральних держав Національна Рада готова була воювати по боці Росії чи України, про що не раз зобов'язуюче висловлювалася». ³²⁾

Зрозуміло, отже, чому в IV Універсалі Масарик добавав початок політичного підпорядкування України Німеччині, чого він ввесь час побоювався; особливо після Бересть-Литовського миру, що був вже фактичним ствердженням цих його передбачень, політичні шляхи українського і чехословацького визволення мусили діяметрально розійтися, а в історії чесько-українських взаємин мала бути вписана нова сторінка, повна фатального дисонансу.³³⁾

³¹⁾ Masarykova projevua t. d., II, 196.

³²⁾ L. Sychrava a I. Werstadt: «Československý odboj», Praha, 1929 p. 195.

³³⁾ Вже у вище цитованому інтерв'ю з 1. IX. 1917 р. з кореспондентом московського «Утра Росії», передрукованого по-чеському у «Čechoslovaku» (ч. 108), Масарик з цього приводу казав: «Малоруси, на мою думку, мають спільнотого ворога у Німеччині. Я слідкую за українською справою, як вона трактується у німецькій політичній літературі; там останніми часами ясно і відверто говориться про захоплення України. В недавно опублікованій книзі відомого німець-

Трагіка України полягає в тім, що найбільшим її ворогом були та, на жаль, є саме сусідні славянські народи.

Пангерманська небезпека Берліну, не кажучи вже про Відень, уявлялась тоді в Києві, мовляв, сезоновою і отже тільки тимчасовою небезпекою.³⁴⁾

Натомісць хронічно-історична небезпека з боку Москви загрожувала саме молодій українській державі большевицькою інвазією, і ставила проблему її політичної самостійності перед Гамлетівським питанням: «бути чи не бути?» Якщо взагалі з погляду історичної ретроспективи тяжко собі уявити Україну з російською орієнтацією, то в ту добу позиція її майже відрухово була протимосковською...³⁵⁾

Вернувшись з Києва до Москви, Масарик 27 лютого 1918 р. у промові «Dál a vřed» докладно з'ясував своє відношення до України за весь цей час.³⁶⁾ Буде тому доцільним зачитувати цю промову наприкінці цього розділу для загального схарактеризування його власними словами ставлення Масарика в часі війни до українського питання.

«Доки Росія була з'єдинена і зцентралізована, наше військо було частиною російської армії; отже, харчувалося, як і інше військо. Це було відношення юридично зовсім ясне. Переворот настав, коли Україна відокремилася від Росії.

Наше військо було на українській території; тому ми мусіли унормувати наше відношення до України. Ми договорювалися і дійсно добре договорилися. Український уряд перебрав зобов'язання російського уряду відносно нас. Таким чином, ми були знову забезпечені. За це нашим обов'язком було передусім — політично визнати українську владу; наше військо мало виконувати сторожеву службу; крім цього, український уряд, так само як і російський, визнав нашу зasadу абсолютноного нейтралітету, себто, що ми не будемо втручатися до внутрішніх справ Росії. Це було прийнято; я маю тут копію умови, без сумніву, корисної. Брешті, я мав запевнення, що на випадок, коли б Україна не вела далі війни з Центральними державами (чого ми могли сподіватися), ми маємо забезпечений вільний відхід цілого війська.

кого професора політичної економії Яффе: «Наші військові цілі» (*Unserer Kriegsziele*), автор каже, що хто хоче знищити Росію, той мусить забрати Україну. Тому я гадаю, що в інтересі самих українців є, щоб Росія була сильна»... (M a s a g u k o u r g o j e v u... II, 125).

³⁴⁾ Зрештою, після російської революції не виключалася можливість революційного вибуху не лише в Австрії, але і в Німеччині. Згадаймо хочаб про політичний вплив жовтневої російської революції з 1905 р. на Австрію (демократизація виборчого закону з 1907 р.). Правда, Масарик цілковито виключав можливість революції в Німеччині, вважаючи німців нездібними до революційної акції і чи не перецінюючи династичний вплив та значення в Німеччині. В англійському тижневику «The Weekly Dispatch» (1917 р.) він, напр., констатував, що «в Німеччині не буде революції».

³⁵⁾ Докладніше про це порівн. мою статтю: «Ukrajinský problém» (1919—1924), в ювілейнім збірнику празького журналу «Slovanský přehled». (K šedesátým narozeninám Adolfa Černého), Praha, 1925.

³⁶⁾ M a s a g u k o u r g o j e v u a t . d . II. стор. 201—206.

Ми визнали Україну, як вона проголосила себе III Універсалом державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й славянського становища. 25 січня 1918 р. (я маю новий календар) українці видали IV Універсал, в якому проголосили себе зовсім самостійною державою, але вже не в рамках федеративної Росії, і де виразно сказали, що вони вже не воюватимуть та що хочуть миру; зокрема в ньому було зазначено, що українці хочуть жити у згоді з Австро-Угорщиною так само, як із іншими країнами. Коли цей Універсал вийшов 25 січня, я пішов 26 січня до уряду і перебалакав про положення з міністром закордонних справ Шульгіним. Я звернув його увагу на те, що IV Універсал основно порушив нашу умову. (Підкреслення оригіналу.Б.). Ми визнали Україну, як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир і зокрема з Австро-Угорщиною; отже, в цих двох точках міняється наша умова. Тому я формально відклікав її. Я сам особисто, оскільки мав би право про це говорити, не годен визнати самостійною Україну поза рамками Росії, як право-політичну формaciю. Це є рішуче проти моєї думки.

Розбивати Росію — є, на мій погляд, просто працювати для Пруссії. Це я цілком одверто сказав і гадаю, що ми всі поділяємо цю думку. Я не хотів би чогось робити на свою руку. Я перепитував про це київських чехів, які почували це саме і кожний казав, що це є неправильна поведінка з боку України, і проти думки всіх нас. Моєю засадою було та ѹ є, що ми маємо бути лояльними по відношенню до Росії і саме тим більше, що вона є в тяжкому положенню...

Я з'ясував українському урядові це своє становище і звернув його увагу на те, що сказано в умові: Як тільки настане мир, або як лише Україна перестане воювати, нам буде уможливлений вільний відхід.

Я також жадав, щоб нова українська влада не робила нам під цим оглядом перешкод. Я рівночасно оголосив, що наше військо надалі буде утримуватися самостійно і подякував за дотеперішню ласкавість.

Я передбачав те, що дійсно потім сталося, а тому вже наперед перетрактував з французьким урядом і Союзниками про те, щоб ми могли перейти на їхній рахунок. 22 січня, отже перед оголошенням IV Універсалу, я отримав повідомлення, що Союзники погоджуються на цю пропозицію і що приймуть нас, як частину своєї армії.

Маючи це в кишенні, я міг, розуміється, виповісти Україні. Але до цього не дійшло: в цім не було потреби. Навпаки, українці і хотіли ще й надалі давати нам все; вони спрощі давали, що ми потребували. Тим часом я зробив те, про що ви вже читали, тобто — проголосив нашу армію частиною армії у Франції. (Підкреслення оригіналу. Б.).

Це було 25 і 26 січня. За кілька днів після цього большевики

почали свій наступ на Київ. Скрізь було хвилювання. Деякі наші земляки бажали, щоб наше військо виступило проти большевиків. Робили заходи в цім напрямі деякі поодинокі особи. Гадаю, що до певної міри це була австрійська інтрига. Наші вояки знали, як мають поводитися, і додержали абсолютної невтралності. Наступаючі большевики зустріли опір з боку українців. З петроградськими большевиками йшли також українські большевики. Коли українці жадали від нас участі в бою, я сказав: «Ні, панове! Ваші (українські. Б.) большевики є також на тім боці, є стороною і ви воюєте і проти власних людей». На Україні не воювали лише петроградські. В Києві текла українська кров. Ми були гарантовані умовою, яка нам запоручала вільний відхід на випадок зміни у відношенню України до Росії. А таким чином справа України нас не обходила. Ми додержали абсолютний невтралітет. І ця тактика, як ми в цім переконалися вже під час експедиції Корнілова, найкраще виправдалася. Коли б ми дали розказ виступити проти большевиків, це могло б лише викликати заколоти у власних рядах.

В нашій армії, що складається з ріжних політичних партій і де є чимало соціальних демократів, настав би розклад і дійшло б врешті до того, що чех стояв би проти чеха. В такій ситуації є єдина можливість: не втрутатися до російських внутрішніх відносин. Друга дивізія, коли большевики наступали на Київ, увійшла в зносили з їхнім командуючим Муравйовим. Муравйов визнав нашу абсолютну невтралність не лише для 2 дивізії, але також і для цілого корпусу; таким чином, ця справа була полагоджена. Наші вояки, які стояли у Пирятині на сторожі, лішилися й далі на сторожі та захищали там склади. Уряд їм дав, чого вони потребували. Такі були відносини, коли я покидав Київ.

Справа не обійшлась однак без жертв. Кількох наших полонених найнялися, а також і з війська пристали до українців. Їх не було багато, щось з 12—20. Українці добре платили; отже, лише тому знайшлося кількох людей, які до них перейшли. Больщевики, розуміється, довідалися про це, головно через те, що українці оголосували: «Чехи підуть з нами!» Вони казали, що прийде 40 тисячна армія їм на допомогу. Українці поводилися супроти нас дуже нелояльно. Друга дивізія отримувала повідомлення від міністра Винниченка, що я погоджуєсь на те, щоб наше військо прийшло. Чи це повідомлення посылав міністр, не знаємо. Можливо, що це була австрійська інтрига. Однак, наші вояки не були цим збентежені.

Будь-що-будь, звістки про це поширювалися: большевики про це знали, і зокрема червоній гвардії тяжко було довести, що ми не йдемо з українцями. Це вимагало чимало праці, але проте нам це вдалося. Кілька вояків було застрілено. Не було їх багато...

Правда, кількох наших людей було на боці большевиків. Сталося це так. Деякі чехи, народжені в Росії, як це ми перевірили, і деякі полонені, що були в російських частинах на фронті, і які нічогісенько не знали про наше військо, коли їхні полки стали

большевицькими та були послані проти Києва, прийшли з ними до Києва. Було навіть таке, що комендант міста і начальник штабу були чехи. Тільки київський большевицький совіт, котрий був під впливом «Svobody» і цих кількох людей навколої ней, були проти армії та проти нашої акції. «Svobodaři» примусили совіт до того, що він видав розказ, щоб творилася червона гвардія і то з війська. Отже, почалося формування чеської большевицької гвардії з прихильників «Svobody» і з полонених. Акція ця не дуже вдалася. Цікаво, що деято з членів їхнього виконавчого комітету склали свої функції і повстуپали до нашої армії.³⁷⁾

Перед моїм від'їздом з Києва з нашого війська відійшло 220 чоловік. Вони були із 7. полку. Це є полк, в якім господарські відносини були найгірші. Тому там було незадоволення. З цього полку відійшло чоловік 200. Але вже другої чи третьої днини деято, каючись, вертав назад, бо зрозумів, у що встряє. Червона гвардія, на мій погляд, була лише жандармським військом.

Червона гвардія в і съ к о в о (підкреслення оригіналу. Б.) не виправдалася. Це, зрештою, зрозуміло, бо до гвардії дісталися елементи, за які большевицька влада і партія не брали на себе відповідальності. Большевики в Києві сподівалися, що чеська червона гвардія дасть жандармерію для міста, яка б утримувала порядок. Наші вояки знали, що їх чекає там, і цим пояснюється, чому вони зараз же вернули назад, як тільки дізналися про це.

Я переглядывав з Муравйовим, щоб він нам не перешкоджав у нашему відході з України, а також, щоб він нам не перешкоджав одержувати з Київського банку більші квоти на наші французькі і англійські чеки. Це нам було пообіцяно і врешті нам також обіцяли, що не буде перешкод при евакуації до Франції. Весь наш корпус буде перевезений до Франції».

Кінець цієї промови вже не торкається України і чесько-українських стосунків у той час. Я свідомо навів її тут *in extenso*, бо вона цікава не лише з фактичного, але, і головно, з психологічного боку та є важна для зрозуміння політичної тактики Масарика щодо України.

Окремої уваги заслуговує його закид в нелояльності на адресу українців. Мені здається, — зрештою, це припускає сам Масарик, оскільки йде про Винниченка, — що багато тут завинили ріжного роду провокації і не лише австрійські, але й большевицькі; конкретно, із большевизанських чеських кол, про які Масарик згадує наприкінці своєї цитованої промови.

Др. І. Куделя, навіпши кінцевий уступ із згаданої промови Масарика, стверджує це припущення, кажучи: «Я б додав, що частину вини у цьому мали наші большевики (група «Svobody») свою безупинною агітацією проти нашого проводу і війська, а далі й та обставина, що київські українські органи видавали нашим воякам,

³⁷⁾ «Svoboda» — чеський орган большевицької орієнтації у Києві; «Svobodaři» — чеські прихильники цього напрямку. Б.

які верталися до 2. дивізії «пропуск» (дозвіл на перехід кордону) на бланках для т. зв. «вільних козаків», що були якоюсь добровільною українською міліцією».³⁸⁾

Інший історик чехословацького руху в Росії, д-р Ф. Стейдлер, констатуючи деякі внутрішні непорозуміння серед чехословацької еміграції, каже з цього приводу: «Так отже, одностайність чехословацького руху в Росії, а таким робом і невтральності по відношенню до Росії, яку провадила «Odbočka», порушувалася з двох боків: на Дону — чеськими корніловцями, а на Україні — чеськими комуністами».³⁹⁾

Розуміється, що чехословацьким большевизанам легче всього було компромітувати чеський національний визвольний рух в очах червоної Москви, закидаючи його проводові політичний союз чи навіть військову підтримку «контрреволюційної й протиболішевицької» України.⁴⁰⁾

Ми побачимо далі, що московські большевики з натиском інкримінували Чехословацькій Нац. Раді, конкретно, російській її філії, близькі політичні зносини з Українською владою. Проф. Масарикові доводилося з цього приводу давати пояснення Муравйову, коли червона армія окуповала Київ і Україну, а згодом, вже з Америки телеграфним шляхом з'ясовувати що справу Чичеринові.

³⁸⁾ Prof. Masaryk a Čsl. vojsko na Rusi, p. 164.

³⁹⁾ Dr. F. Steidleř: Čsl. hnutí na Rusi, Praha, 1921, p. 48.

⁴⁰⁾ У своїх спогадах Масарик сам констатує цю провокаційну роботу чеських большевизанів, кажучи: «Є правдою, що Москва була нацьковувана нерозумною і зрадницькою поведінкою чеських большевиків»... (Světová revoluce, p. 327).

X. ПІСЛЯ IV УНІВЕРСАЛУ І НА ПОЧАТКУ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ.

1. Проголошення IV Універсалу спричинилося до формального розв'язання політичної умови між Масариком, як головою Чехословацької Національної Ради, і владою УНР.

У московській цитованій вже промові він пояснив, чому мусів виповісти цю умову з Україною.¹⁾ Передусім отже з політичних мотивів, бо після IV Універсалу Україна опинилася на боці Центральних держав і перестала бути активним мілітарним чинником у боротьбі з ними. Потім із славянофільських, конкретно, — русофільських міркувань. З одного і з другого становища Масарик не міг уявити собі України державно цілком самостійною. Кожне політичне вирішення українського питання, на його думку, мусіло йти в напрямку того чи іншого державного зв'язку (автономія, федерація) з Росією. У цім саме яскраво виявляється його функціональне, по моєму означенню, трактування української справи *sub specie* російської великороджавності.

2. На Україну в цей час насуvalася большевицька лавина з півночі. Врятувати мала її перед цією червоною московською небезпекою німецька протибольшевицька окупація. Чехословацький політичний провід з Масариком на чолі лишався все ще у Києві, стоячи перед тяжким завданням: щасливо і успішно провести свою національну армію між цією совітською Сіллю і германською Харибдою.

Треба було тому нав'язати контакт з большевиками і добитися від них визнання Чехословацької Національної Ради та забезпечення відходу її армії з України на Далекий Схід (до Владивостоку), звідки вона при допомозі Антанти мала бути переправлена на західний європейський фронт, себто до Франції. Загальне положення ускладнялося ще через те, що розвал західного російського фронту під впливом большевицької мирової пропаганди загрожував чеській легії. Під цим оглядом зокрема небезпечна була провокаційна праця чеських большевизанів (*Svobodářů*), що, прикриваючись іменем Масарика, вели одверту розкладову роботу серед чеського війська, явно в інтенціях московських совітів та з метою скинути існуючий

¹⁾ Див. розд. IX. § 4.

національно-політичний провід в чеських легіях і серед чехословацьких полонених взагалі.²⁾

Але і у цій дуже скрутній ситуації Масарик непохитно стояв на своїх програмових позиціях і, оскільки це лише було можливо, переводив свою політичну лінію далі.

Отже, у першу чергу він давав про продовження організації чехословацького національного війська. 13 лютого 1918 р. було оголошено (у Čsl. deníku, ч. 16) його відозву про дальший набір до легії. У цій відозві, між іншим, було сказано: «Наше положення в Росії є тяжке, але проте ми мусимо збільшити своє зусилля і продовжувати революцію проти Австро-Угорщини, як її провадять у нас дома та наші брати на інших фронтах. Зміцнення нашої революційної діяльності здійсниться передусім шляхом дальнього і збільшеного вступу до війська».³⁾

У своїй київській промові з цього часу Масарик з'ясовував становище чехословацьких самостійників до більшевицької влади. «Ми будемо до більшевиків — казав він — цілком лояльними і чесними; ми не будемо обіцювати співдіяльності, яка практично є неможлива».⁴⁾

Ми знаємо вже з його лютневого звіту у Москві, що опанування України більшевиками він не вважав виключно московською червоною окупацією і що під цим оглядом не погоджувався з урядом УНР. Навпаки, він констатував факт співучасті у цій події українських більшевиків, або, конкретно, кріаву боротьбу на вулицях Києва не тільки між національною Україною і московськими червоними наїздниками, але і жовто-блакитних українців з українськими адептами комуністичної віри Леніна. Ось чому він відмовив з чеського боку у військовій допомозі урядові УНР в цей критичний момент, з натиском відстоюючи дотримання чехами абсолютної невтіральності у цій лютій боротьбі.

Звичайно, у цьому відношенню для нього міродайними були як побоювання пангерманської небезпеки, так і великі симпатії до Росії, ослаблення великодержавної позиції і значіння якої він не бажав власне з огляду на загрозу Східній Європі з боку німецького «Дранг нах Остен». Ще за першого свого побуту в Києві (у вересні 1917 р.), Масарик, мотивуючи зasadу невтручання з боку чехословаків до внутрішньо-російської політичної партійної і національної боротьби, казав: «Ми не сміємо встриявати до російських відносин... Ми мусимо бути абсолютно лояльними до Росії... Росія сьогодні є в селюдською проблемою... Зі становища наших чехословацьких інтересів треба, щоб Росія була сильна... Якщо Росія не перечекає щасливо цієї кризи, то це буде величезний мінус для всієї Славянщини...⁵⁾

Що Масарик у цей час дивився політично на українську справу крізь призму російської великодержавності, ясно видно з цих його

²⁾ J. Kudela: «Prof. Masaryk a čsl. vojsko na Rusi». Розд. 18 і 19, зокрема стор. 175—176.

³⁾ Idem, 167—168. ⁴⁾ Idem, 171. ⁵⁾ Idem, 112.

слів, з'ясовуючих його становище до більшевицької влади на Україні. «Як тільки почався бій тут, у Києві, я одверто сказав кожному, а зокрема також представникам Союзників: я не боюсь перемоги більшевиків. Чому? Тому що дальшу поведінку українського уряду я вважав шкідливою для нашої і славянської справи. З України стала б німецько-австрійська провінція. Більшевики через те, що знову приєднали Україну до Росії під цим оглядом є близчими до нашої мети. Цим я не висловлююсь за систему російського більшевизму; він є для нас так само чужий, як був для нас чужий царизм»...»⁶)

Докладніше Масарик з'ясував цю фазу чесько-українських відносин у згаданій своїй московській промові, подаючи своїм землякам звіт про свій побут на Україні.

3. Слід тут хочаб загально згадати про деякі важніші деталі з цих чесько-совітських стосунків і переговорів на Україні. Адже вони також творять органічну складову частину відношення Масарика до українського питання взагалі.

Масарик у Києві перебував перший наступ і здобуття Києва більшевиками. Це вже вчетверте (перед тим у Петрограді і Москві) він опинився у вогні більшевицької революції.

Для чехословацького революційно-національного проводу це був дуже гарячий час.⁷) Отже, не дивлячись на вуличні бої, Масарик все мусів ходити по місті на засідання київської «Odbočky», часто під обстрілом з обох боків. Марно відраджували його від цього близькі співробітники, слушно побоюючись за життя свого незамінного політичного лоцмана. Головно на початку лютого 1918, коли у Києві точилися люті бої — це відвідування зборів було для Масарика небезпечне.

Маємо цікавий спогад Цісаржа — пізніше особистого секретаря Масарика — про одну із таких небезпечних пригод з цих днів.

«Масарик згадує зокрема один день: день більшевицького ультиматуму Києву з домаганням капітуляції. Масарик вийшов з Гузю (що був свого роду його джурою. Б.) на збори «Odbočky» (куди від Червоних було досить далеко), коли нараз почалося бомбардування. Один набій вибухнув у будинкові недалеко перед ними. Масарик... пішов подивитися на руїни. Так вони дійшли до Володи-

⁶) *Масарікову роботу* а т. д. II, р. 199.

⁷) До цього часу відноситься складення Масариком і прийняття ним від близьких співробітників національної присяги (30. I. 1918), про що тут вже згадувалося. Цікава вона (саме Масарікова вступна промова до неї) для характеристики його погляду на московсько-український стосунок у державнім аспекті. «Київ — колиска російського народу і держави — казав Масарик у своєму вступному слові до цієї присяги — розбився на два ворожі тaborи; я пережив вже дві революції у Петрограді, одну у Москві, а тепер отут четверту, гадаю, що останню. Поважна хвилина для Росії є теж поважною для нас і тому ми зійшлися, щоб скласти нашому народові урочисту присягу... (J. Kudela: I. c. p. 165). !

мирської; там набої падали, немов град. Прибіг якийсь український старшина і остерігав, щоб не йшли далі. Масарик подивився на Гузу. Гуза здигнув плечима і посміхнувся, а Масарик каже: «Коли під демо назад, може в нас попасті, так само, як коли під демо вперед. Так якось вже туди добіжимо». І добігли. «Як бачите — додав президент — не трапило в нас».⁸⁾

4. Переговори з большевиками — новими панами Києва — проходили досить гладко. 8 лютого Muравйов зайняв Київ. 10 лютого він прийняв офіційно Масарика і Максу, як представників Чехословацької Національної Ради. У цій делегації були також дипломатичні представники Союзників. Розмова велася про відношення чехословацьких самостійників до України. «Професор Масарик — пише з цього приводу Куделя — пояснив, що ми визнали Україну III Універсалу, але що ми не могли погодитися з IV Універсалом і що це своє непогодження ми офіційно довели до відома українського уряду. У цім дусі дали також пояснення присутні представники Союзників».⁹⁾

Радянський комісар для справ військових Коцюбинський, як реферує далі цитований чеський історіограф, — «запевнив, що (совоїти. *B.*) вповні визнають озброєну нейтральність чехословацького війська і що видадуть розпорядження про те, щоб нашій армії постачалося все потрібне з амуніції, одягу, грошей і харчів. Він висловив лише побажання, щоб наше військо забезпечувало порядок там, де перебуває, як це воно досі робило».

Командуючий Muравйов — читаємо у Čsl. deník'у — виявляв спеціальну увагу до нашого провідника проф. Масарика, якого нібито дуже поважає і його твори вже читав у своїх молодих роках, пізнаючи з них доктрину Маркса.¹⁰⁾

Дальші переговори з Muравйовим більше технічного характеру (в справі дозволу совітської влади на одержування чехами у Київському банку грошей на французькі і англійські чеки, а головно, щоб не робилося перешкод евакуації чеського війська з України) — проходили теж гладко, якщо не рахувати явної підтримки чеських большевизанів із «Свободи» совітськими урядами і навіть радянським комісаром для військових справ, що дав «Svobodářům» дозвіл на соціалістичну пропаганду у чеській армії.

Наступ німецької армії прискорив евакуацію чеських військових відділів з України. Чехи покидали Україну і Росію, бо тут не було вже противіменецького фронту, а після Берестейського миру Москви з німцями, як могли чехословаки вірити «її експонентам в Києві, т. зв. совітській українській владі, що вона буде продовжувати противіменецьку боротьбу аж до останньої краплинини крові (як дехто з них присягав), коли ми бачили, що вона не має зброї, не має амуніції, що у неї зовсім розвалений ар'єргард і що вона не має організованої лікарської опіки та постачання; коли

⁸⁾ J. Kudela: I. c. p. 163—164. ⁹⁾ Idem, 167. ¹⁰⁾ Idem, 167.

ми бачили, що населення є рішуче за мир? Ми не могли просто кинути своє військо у безодню, де його чекало певне знищення без будь-якої користі для висліду війни, для нашого визволення».¹¹⁾

5. 18 лютого Масарик одержав урядове повідомлення від ген. Табуї про те, що французький штаб вирішив негайно розпочати евакуацію чеських легіонів до Франції.

Зі свого боку совіти наразі теж не робили перешкод у цій справі. Навпаки, шеф штабу червоної армії на Україні офіційно від імені головного команданта східного фронту сповіщав Масарика про те, що з його боку «немає заперечень проти відходу Ваших частин до Франції, як і проти того, щоб вони і надалі утримувались іншими урядами».¹²⁾

22 лютого Масарик покинув Київ, а 7 березня — у день своїх народин та іменин — виїхав з Москви на Далекий Схід, щоби через Японію дістатися до Америки, куди у зв'язку з дипломатичною акцією президента Вільсона переносився центр ваги чехословацької політично-визвольної акції.¹³⁾

Перед цим від'їздом він звернувся до своїх земляків і чехословацького війська на теренах Росії із закликом програмового та інструктивного характеру.

Перший заклик, що датується 6 березня, — отже на передодні його від'їзду з Москви, — був адресований до чехословацької колонії у Росії; він торкається також відношення Масарика до Росії у той час.

«Війна — говориться там — зблизила і об'єднала всіх нас: наша російська колонія стала для нас батьківщиною і домівкою. Розвиток подій в Росії здивував також Вас; ми пережили всі тяжкі і навіть сумні хвилини, але проте надіймося, що Ваша нова батьківщина об'єднається, окріпне і відродиться. Ви певно з терпеливістю і любов'ю будете допомагати удосконаленню демократичної Росії...»

Після побідної війни визволена Чехословацька країна буде самостійно витворювати своє відношення до Росії і до всіх інших країн; наша стара програма славянських взаємин здійсниться, хоча і в іншій формі»...¹⁴⁾

Другий заклик був адресований до військових і полонених; оголошений він був у день від'їзду Масарика з Москви. Цікава у ньому є одна програмова директива. «Доки ви будете у Росії, заховуйте, як досі, повну невтіральність у внутрішньопартійній її боротьбі; тільки той славянський народ і та партія є нашим ворогом, що явно стає на бік ворога».¹⁵⁾ У цій директиві є також психологічний ключ до зрозуміння негативного став-

¹¹⁾ Idem, 175. ¹²⁾ Idem, 174. ¹³⁾ Idem, розд. 19 і 20. ¹⁴⁾ Masarykovу проjevу a t. d. II., 207. ¹⁵⁾ Idem, 208.

лення Масарика до України після IV Універсалу і головно після Берестейського миру.

6. Справа українська виринула ще раз на тлі чесько-sovітських стосунків, коли Масарик вже був в Америці, звідки він мусів реагувати на неї кабелограмою, адресованою совітсько-московському комісарові для закордонних справ Чичерину.

Під час переправи чеських військових частин на Далекий Схід, доходило, як відомо, до непорозумінь зsovітськими урядами, що врешті, не без впливу дуже рішучих протичеських заходів Троцького і Сталіна, загострилися майже до озброєного конфлікту.

Чехословацьким легіонам закидувався зв'язок з місцевою контрреволюцією та інтервенційні плани на користь реставрації. Чичерин в інтерв'ю з кореспондентом американської «Associated Press» доводив, що чеське військо «було контрреволюційним вже від часів Української Центральної Ради і що воно снувало змови проти владиsovітів, про що він нібіто має у руках документи». ¹⁶⁾

Масарик, прочитавши це в Америці, негайно послав кабелограмою Чичерину довше фактичне і річеве спростовання. Тому, що у першу чергу воно торкається його зносин з Україною, я наводжу тут цей документ іn extentio.

«В інтерв'ю з кореспондентом американської «Associated Press» — говориться в цій кабелограмі — Ви пояснюєте свою ворожу поведінку відносно чехословацького війська у Росії тим, що воно є протиреволюційним вже від часів Української Київської Ради і що воно навіть снувало плани проти владиsovітів, як це Ви нібіто можете довести даними, що маєте у руках.

Я був у Росії від травня 1917 до березня 1918 р. Я сам організував це військо; я знаю кожну подробицю з його життя за цей час. З повним усвідомленням всіх обставин я мушу заявити, що Ваше твердження є невірне і що Ви помиляєтесь. Ви певно натякаєте на факт, що коли київські більшевики повстали проти Ради, один із наших полків був привезений до Києва. Здається, однак, що Ви не знаєте, що це було зроблено російськими військовими урядами під фальшивим претекстом. Це зневаження моєго імені було констатовано і цей полк негайно був посланий назад. Двох чи трьох наших людей, що зловилися на цей фальшивий претекст, було негайно покарано. Коли більшевицький рух почався, я негайно дав категоричний наказ всім полкам, щоб вони утрималися від втручання до внутрішніх російських справ і цей наказ був при всіх обставинах точно дотриманий. Найкращим доказом цього є, що сам головнокомандуючий більшевиків Муравйов, якому я з'ясував цей київський епізод, визнав озброєну невтіральність цілої нашої армії.

Я міг довести Муравйову, що я не визнав IV Універсалу українського, як я про це офіційно сповістив міністра Шульгина 26 січня 1918 р. У

¹⁶⁾ J. Kudela: I. c. p. 119.

Kramerius 4

Digital library

Podmínky využití

Knihovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální knihovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky využití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálu z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

Main title: **T.G. Masaryk**

Pages: **160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179**

цьому головному питанню про відношення України до Росії ми були згодні із становищем Вашого петроградського совіту.

Я можу довести незаперечними документами, що я відкинув кожний план, скерований проти Вашого уряду і запропонований мені Вашими політичними ворогами, яких не можна булоуважати контрреволюціонерами. Можу далі довести, що ще недавно я радив державним діячам Антанти, щоб вони були у добрих відносинах з Вашим урядом.¹⁷⁾

Ми, чехословаки, любимо Росію і бажаємо, щоб вона була міцною і вільною демократією. Було доведено, що наші земляки не прийняли планів старого штюрмерського режиму, хоч їм за це погрожували Сибіром. Ми були абсолютно лояльні до Росії і поводилися коректно у відношенню до Вашого уряду. В признання цієї лояльності, головнокомандуючий Muравйов дозволив нашій армії вільний від'їзд до Франції (у лютому 1918) і так само це дозволив московський совіт». ¹⁸⁾

Після свого від'їзду з України і Росії Масарик не перестав цікавитися українським питанням. Навпаки, під час його перебування в Америці йому довелося увійти в біжчі знозини з тамтешніми українцями і знову з'ясувати своє відношення до визвольної боротьби українського народу.

¹⁷⁾ Це певно натяк на спеціальний меморандум Масарика про більшевицьку владу, написаний у Токіо (10. IV. 1918) для інформації Вашингтонського уряду про положення Росії (див. його текст у «Světové revoluci», § 62, pp. 239—242). У цій доповіді Масарик радив Союзникам визнати совіти de facto, щоб мати змогу впливати на них. Він висловив сумнів в успішності протибільшевицької акції кадетів і соціалістів-революціонерів; заповів довше існування більшевиків, бо антибільшевицькі сили слабі. Він висловився проти реставрації монархічної Росії і захищав демократичну та республіканську владу у Росії. Доводив потребу на Сході Європи сильної Росії в інтересах лімітрофних малих народів. На його думку, завданням Союзників є ослаблювання німецьких і австрійських впливів у Росії. Про його зауваження в цій доповіді з приводу України — порів. розд. XIII (§ 4) — Україна і українська справа у «Světové revoluci».

¹⁸⁾ Masaryk a revoluční armáda, 210—212. Порівн. також про це Světovou revoluci p. 326—327.

XI. „НОВА ЕВРОПА“ І УКРАЇНСКЕ ПИТАННЯ.

1. Під час свого побуту у Росії і на Україні Масарик написав відомий свій трактат: «Нова Европа», в якому зі славянського становища програмово з'ясував сенс і завдання світової війни та у головних рисах накреслив контури майбутньої післявоєнної Європи.

Цей його трактат своїм походженням звязаний з Україною. Опірь цього, автор у ньому програмово з'ясовує своє відношення до українського питання. З цих причин ця публікація Масарика може бути належно узгляднена у цій праці.

2. Почнемо з її історії і характеристики, йдучи за автором, що сам знайомить читачів з цим у передмові до друкованого її видання.¹⁾ У посвяті цієї публікації, адресованої чехословацьким легіонерам і писаної у Києві (15. I. 1918), автор так оповідає повстання цього трактату: «Брошурка має свою історію. Я її написав у Петрограді після першого побуту у Києві одним махом, але не мав стільки часу, щоб уважно її прокорегувати. Вибухла перша більшевицька революція і унеможливила мені працю; за деякий час я засів до її ревізії, але вибухла друга революція. Того дня, коли я почав цю працю, під моїми вікнами гудів більшевицький броневик, а навколо моого мешкання точилися жахливі бої. На раду приятелів я від'їхав до Москви, щоб там знайти трохи спокійного часу; але саме у Москві я трапив у гущу вуличних боїв. Після Москви я опинився у Києві саме у момент, коли проголошена була Українська Республіка: новий неспокій і несподівані практичні завдання. Але тепер я вже за кожну ціну зладжу ю брошурку до друку. Мабуть згодом я зможу її доповнити»...²⁾

У цій посвяті слід звернути увагу далі на ті заяви автора, що мають програмовий, але і особистий характер. Отже про зміст цього трактату Масарик каже: «Я з'ясовую тут нашу національну програму, мое розуміння війни, її значіння і що ми чекаємо від неї: повну незалежність нашого народу і відновлення держави чеських країн зі Словаччиною. Ми домагаємося поділу Австро-Угорщини. Ця наша програма не є лише негативною; навпаки, вона є позитив-

¹⁾ T. G. Masaryk: «Nová Evropa» (Stanovisko slovanské), Praha, 1920, II. vydání. ²⁾ I. c. p. 20.

ною; наша самостійність має бути частиною політичної і соціальної організації цілої Європи і людства. Питання Чехії і Словаччини є світовим питанням».³⁾

У цьому вступі до «Нової Європи» Масарик пояснює також своє відношення до габсбурзької монархії, так мовити, ретроспективно. «Досить довго нам учився я — пише він — зі старшою програмою Палацького: помирити Австрію з нами і перетворити її в демократичну державну спілку; проголошення війни з цієї політичної проблеми зробило проблему сумління».⁴⁾

Він згадує далі, як сумлінно старався він з'ясувати і пізнати загально-політичну ситуацію, великану проголошенням війни, щоб потім зробити з цього висновок для себе і для свого народу. «Я не приймав рішення — додає він — під впливом зворушення і наслідо».⁵⁾

До цього слід пригадати, що Масарик говорить про те, як вплинув на нього факт проголошення світової війни. Він констатує, що війна заскочила всіх несподівано. Європейську війну він передбачав, але пізніше; в кожнім разі не у 1914 р., коли він ще робив заходи до знайдення *modus vivendi* між сербами і болгарами^{6)a}), що було дуже важно з огляду на можливість всеєвропейського озброєного конфлікту. Навіть коли війна була вже проголошена, Масарик все ще не вірив в її можливість: «Я гадав — пише він, — що цісар Вільгельм задовольниться погрозою і що державні діячі ворожих великорічних порозуміються. Цю мою сподіванку я базував на передбаченню, що ця війна буде значити, як глибоко доторкнеться долі всіх народів і людства; я був досить наївний, щоб повірити, що монархи та їхні міністри схаменуться перед тією жахливою відповідальністю, яка впаде на кожного, хто мав би спричинитися до випровокування, або зупинення війни».⁶⁾

Тут знову ми бачимо це почуття громадської відповідальності, цей свого роду лейтмотив політичної діяльності Масарика.

2а. Рукопис «Нової Європи» пройшов також романтичну Одисею, а її публікування має свою історію. Манускрипт цього трактату

³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Idem, 19. ⁵⁾ Ibidem.

^{6)a}) Доречі: відношення Масарика до Болгарії, на мою думку дуже нагадує його відношення до України. Як болгарським, так і українським питанням він живо цікавився, але жадне з них не було для нього справою серця, як російське чи польське, або югославянське. Перед війною Масарик робив заходи в напрямі сербсько-болгарського порозуміння (пор. «Svetová revoluce», p. 9). В його програмі «Нової Європи» болгарське питання вирішувалося таким чином: «Болгарія буде визнана у своїх межах зперед війни; вона може одержати ще частину турецької території». («Nová Evropa», p. 218). Болгари реагували на сьогоднішній ювілей Масарика спеціальною публікацією: «Юбилеенъ Сборникъ въ честь на Т. Г. Масарикъ по случаи 80 години отъ неговотъ рожденіе. (Подъ редакціята на проф. Михальчевъ). Софія. 1930. ⁶⁾ Nová Evropa, 18.

лишився у Києві в друкарні. Після австро-німецької окупації столиці України, здавалося, що він вже назавжди страчений. Але щастливо через військовий кордон Центральних держав перевіз його до своїх один чеський розвідчик. Так «Нова Европа» почала друкуватися на сторінках органу легіонерів «Čsl. deník», де (у ч. 52) вийшла попереду тут цитована його посвята (Věnování) її чехословацькому війську.⁷⁾

По дорозі до Америки Масарик, гадаючи, як він сам про це каже у передмові до англійського і французького видання цієї публікації, що у Росії вона не зможе вийти друком, переробив частину її манускрипту в «оцю книжку, яку тепер даю до диспозиції політичного загалу. Я писав її — пояснюю він, — не маючи під рукою майже жадної літератури; тільки при останній ревізії рукопису я міг де-не-де вжити американської літератури. Повторюю, однак, що мені йшло про з'ясування зasadничих питань, поставлених війною».⁸⁾

Згадане французьке і англійське видання «Нової Европи» вийшло на правах рукопису і «не було пущено на книжний ринок».⁹⁾ Офіційне друковане її видання вийшло вже у Празі після перевороту (у 1920 р.) з передмовою автора, як президента Чехословацької республіки. Передмова ця заслуговує уваги, бо вона з'ясовує становище автора до цього трактату, мовляв, в історичному аспекті.

«У мене були сумніви, — пише він, — чи слід цю книжку опублікувати, коли я займаю таке відповідальне становище. Я рішив її опублікувати, бо так чи інакше вона стала вже прилюдною; а крім цього вона має значення, як історичний документ. Вона є більш систематичним опрацюванням тих політичних зasad, що творили програму нашої закордонної пропаганди.

Сьогодні я формулював би деякі подrobiці інакше, але у зasadничих справах сказав би те саме. Я бачу, що ця публікація зраджує неспокій війни і революційної пропаганди, але проте лише у невеликій мірі; назагал я не загубив свого наукового спокою і також певний у тому, що відносно своїх політичних противників і ворогів я, помимо всіх хвилюючих жахів емігрантства, залишився членом і справедливим опонентом та ворогом».¹⁰⁾

Це все безсумнівне, але проте власне у «Новій Европі» Масарик виступає перед читачем у першу чергу, як політичний активіст і пропагатор. Хто з живих людей міг у ці бурхливі часи залишитися на нейтрально байдужих позиціях чистої науки, мовляв, *sine ira et studio*? Неможливість цього визнає сам Масарик у «Новій Европі», коли каже: «При всій науковій

⁷⁾ J. Kudela: I. c. p. 188—189. (Пор. також стор. 111).

⁸⁾ Nová Evropa, 7. (Цитата з вінчингтонської передмови 13 жовтня 1918 р.). ⁹⁾ Idem, 5. ¹⁰⁾ Ibidem.

сумлінності філософська спроба зрозуміння війни не буде позбавлена особистого моменту, особистих симпатій і антипатій».¹¹⁾

3. В трактаті, про який тут мова, Масарик висловлюється з приводу українського питання як принагідно при ріжних обставинах, так і спеціально, щоб зазначити щодо нього своє програмове і принципове становище. Загально у цій публікації Україна і українське питання згадується 17 разів. Залишаючи до слідуочого параграфу цього розділу спеціальні заяви Масарика у «Новій Европі» з приводу українського питання, я тут зазначу його принагідні вислови на цю тему за порядком, як вони йдуть у цій книзі.

Отже, уперше Україна згадується на її сторінках у реестрі країн окупованих Німеччиною під час війни.¹²⁾ Потім, говорячи про відповідь Союзників (10. I. 1917) на мирову пропозицію Вільсона, Масарик наводить їх прелімінарні умови, між іншим також їхній постулат що до визволення австро-угорських поневолених народів, серед яких він згадує теж русинів.¹³⁾

Далі, торкаючись зданої вже нам «зони малих і поневолених народів» між Німеччиною і Росією та перераховуючи народи, що творять цю зону, Масарик умовно включає туди українців (попри кашубів та інш.) «як що вони будуть уважатися... окремим народом».¹⁴⁾

У другій частині цього трактату про національний принцип, демонструючи ролю цього останнього у новітній добі і зв'язаний з ним процес новочасної національної диференціяції, Масарик каже: «Цей процес національної індивідуалізації є так сильний, що виникають спроби осамостійнення словацького, малоруського, провансальського та ін. діялектів і мов, досі не плеканих літературно (ірляндської тощо). Повстають питання флямандське, норвезьке, ірляндське і т. ін.».¹⁵⁾ У слідуочому параграфі (13 в) він повертається до цієї справи і пише: «Немає і не може бути спору про те, чи німецька і французька, російська і німецька мова суть самостійні; натомісъ є спір про те, чи провансальська мова є самостійною, чи діялектом; чи малоруська (українська) мова є самостійною, а отже малоруси (українці) — окремим народом і т. д.».¹⁶⁾

З'ясовуючи австро-угорську проблему з політичного боку, Масарик знайомить читача з національною структурою Австро-Угорщини і серед дев'ятьох народів покійної чорно-жовтої монархії згадує також малорусів.¹⁷⁾

У третій частині «Нової Европи», що спеціально призначена з'ясуванню східно-європейської проблеми, — звичайно, є мова кілька разів і про українську справу. Напр., говорячи про невирішені національні питання у цій частині Європи, Масарик зга-

¹¹⁾ Idem, 146. ¹²⁾ Idem, 37. ¹³⁾ Idem, 44. ¹⁴⁾ Idem, 58. ¹⁵⁾ Idem, 64. ¹⁶⁾ Idem, 66. ¹⁷⁾ Idem, 87.

дує серед інших теж «справу малоруську у Галичині»...¹⁸⁾ Констатаючи далі актуальність польської і фінляндської справи у Росії, він звертає увагу на те, що під впливом «війни збільшилась національна боротьба на Україні, у Литві, серед латишів, естонців, на Кавказі та на Сході. Навіть спеціальним питанням є питання жидівське (у всіх країнах)».¹⁹⁾

Мотивуючи потребу політичного поділу Австро-Угорщини у зв'язку з національно-визвольними прямуваннями поневолених її народів, автор «Нової Європи» так висловлюється з цього приводу: «Справжній стан річей виявився під час цієї війни: чехословаки, югославяне, румуни, італійці, швидко і малоруси та поляки виповіли слухняність та виступили проти Австрії; 60.000 страчені і допомога Німеччини на час врятували Габсбургів».²⁰⁾ Критикуючи безоглядну політику мадьярів проти власних поневолених народів і в першу чергу проти славян, особливо проти словаків, яких вони не визнавали навіть за людей взагалі. (Тот нем Ember = Словак це не людина), Масарик, як другу жертву цього мадьярського шовінізму згадує угорських малорусів.²¹⁾

4. Є незаперечною заслugoю Масарика, що під час війни він звертав увагу західно-європейського політичного світу на своєрідний характер національної справи на Сході Європи, себто, *in concreto*, в Росії. І хоч він політично трактував її переважно під кутом московської великої державності, проте він завжди річево і об'єктивно з'ясовував складну національну мозаїку колишньої царської імперії.

Спеціально це питання порушує він у § 17 (Реорганізація Східної Європи і Росія) свого програмового трактату про майбутню Європу. Покликаючись на свої попередні зауваження з приводу ріжниці між Західною і Східною Європою під національним оглядом, Масарик формулює її так: «На Заході є багато народів і держав; Росія має багато народів, але творить одну державу. На території не більшій, хоч і густіше заселеній, Захід є політичною організацією численних, культурних і старих народів; він політично, економічно і культурно взагалі представляє інтенсивнішу організацію, більш інтенсивне використання всіх культурних сил — тоді, коли Росія під культурним оглядом перебуває ще у стадії екстенсивності. Захід — це організація автономних і державних суцільностей, Росія ж була централістичною і абсолютистичною організацією; через брак автономізації завалився саме царизм»...²²⁾

Масарик згадує про те, як східно-європейська революція проголосила відразу гасло самоозначення народів і як вона дуже радикально, бо в напрямі повної самостійності, — інтерпретує цю політичну формулу. Це природна автономістична реакція на попередній задушливий централізм. «На Заході — продовжує він — яка ріжно-

¹⁸⁾ Idem, 109. ¹⁹⁾ Ibidem. ²⁰⁾ Idem, 118. ²¹⁾ Idem, 125. ²²⁾ Idem, 136.

манітність і строкатість самостійних мов, націй і держав, хоч він не має ані двічі стільки людності, як Росія, а в царській Росії яка одноманітність адміністрації».²³⁾

А проте і Західня Європа не є ще належно автономізована; і вона має свої неполагоджені національні справи, виявом чого є самостійницькі прямування у ній, що, між іншим, спричинили цю світову війну.

«Росія теж має природну та історичну ріжноманітність культурних сил і частин; але царизм не зумів розбудити та організувати ці сили і тому так жалюгідно сам завалився та щез; через це також революція є досі так негативна і мало конструктивна. Царизм не підготував москалів до адміністративної праці».²⁴⁾

Для психологічного зрозуміння дотеперішньої відсутності будь-якого порозуміння між іншо-національними «окраїнами» колишньої Росії та московським центром, ці спостереження Масарика дуже цінні і цікаві.

Автор констатує далі своєрідність Росії під національним оглядом. Одночасно він звертає увагу на те, що самі росіяне «не стоять ще на національних позиціях; народні маси, каже він, тримаються релігійно-церковного погляду, а інтелігенція, оскільки є соціалістична, також не має національних почувань. Гасло самоозначення народів росіяне поширюють і на власний народ та ріжні його частини; звідки повстання ріжних республік (власне комун). Тому рішення національних і язикових питань у Росії є відмінне від європейського».²⁵⁾

У звязку з цими націологічними увагами, Масарик конкретно серед російських «інородців» згадує також українців.

«При такій великій кількості народів — каже він — зглядно незначна частина переходить через кордон до інших держав, зокрема європейських; це стосується до культурних народів на заході Росії (поляків, малорусів, румун, частини литовців, і латишів); величезна частина російських народів є скупчена на території російської імперії»...²⁶⁾

Потім автор з'ясовує характер і географічний напрям націоміграційних процесів на території Росії, отже, московський натиск на небезпечну зону поневолених народів, де він антагоністично зустрівся з німецько-австрійським Drang'om nach Osten; а далі московський свого роду Drang nach Osten, себто до Азії. З політичного боку Масарик підкреслює у Росії значіння головно двох національних питань: польського і фінляндського. Тут отже він іде традиційними шляхами західно-європейської науки (Леруа-Бол'є і Гетнера, або Кірхгофа). Правда, Масарик не нехтує політичного значіння і українського питання в часі війни, але зв'язує його з пангерманізмом, як про це він пише у § 40 свого трак-

²³⁾ Ibidem. ²⁴⁾ Idem, 137. ²⁵⁾ Idem, 137—138. ²⁶⁾ Ibidem.

тату, спеціально присвяченому українській справі, чому я і на-
воджу тут далі його без скорочень.

5. «У зв'язку з пангерманізмом — каже Масарик у згаданім па-
раграфі — серйозною стала малоруська (українська) про-
блема. Тут треба розріжняти питання про
мову і питання національне від політичного. Бо
розходитьсья про те, чи є українці окремим народом, або тільки ро-
сійським плем'ям; чи є малоруська (українська) мова окремою мо-
вою, чи діялектом російської. Навіть фахові мовознавці (і славян-
ські) щодо цього неоднакової думки. По аналогії з іншими на-
родами можна сказати, що українці і в тому випадку,
колиб їхня мова була тільки діялектом, можуть
від росіян відокремитися з інших причин: гос-
подарських, суспільних й політичних. Політич-
на самостійність не керується тільки мовою, як
найкраще це доводять самостійні німецькі дер-
жави. Що має силу на Заході, має силу і на Сході.
Правда, західня історія показує, що діялектичні відрубності підпо-
рядковувалися культурній користі, що випливало із злук з біль-
шим культурним народом; у Франції, наприклад, провансальська
мова більш ріжниться від французької, ніж малоруська від росій-
ської,²⁷⁾ і німецький діялект *plattdeutsch* та інші більш відхиляються
від літературної мови, ніж малоруська від російської. Очевидно,
що французька і німецька література і культура дають значно більші
значення ніж російська; крім цього Франція і Німеччина не ставилися до діялектич-
них індивідуальностей так немудро, як москов-
ський царизм.

Політично Україна сама у III Універсалі (1917) визнала цен-
тральну російську державу, а себе проголосила частиною російської
федерації; зрозуміло, що неготовий український витвір відчував по-
требу спертися на російську цілість. Доперва пізніше (IV Універсал)
Українська Рада проголосила Україну самостійною державою, від

²⁷⁾ Це безсумнівно, але безсумнівно і те, що французький державний цен-
тралізм, заінавтурований великою французькою революцією, оголосивши хресто-
вий похід проти т.зв. «*ratois*», накоїв безліч лиха і задушив до щенту куль-
турний розвиток французьких провінцій та іншо-національних окраїн, (головно
Провансу, Бретані). Природним протестом проти цього є т.зв. південно-фран-
цузьке відродження, а передовсім неопровансальське і автономістично-національні
примування бретонців після війни. З цим зв'язаний сильний режіоналі-
стичний рух, що домагається політично-адміністративної реорганізації Фран-
ції в антицентралістичному дусі та який енергійно пропагується вже навіть
французами і то з економічних причин (одним із ідеологів його є відо-
мий французький соціаліст Полль Бонжур). Взагалі пор. про це: I. A u-
gouze: *Histoire critique de la renaissance méridionale au XIX siècle*. I. Avignon,
1907. E. Rippert: *La renaissance provençale (1800—1860)*. Aix en Provence,
1917. F. Jean-Desthiex: *L'évolution régionaliste*, 1918. Duhamel: *La
question bretonne dans le cadre européen* 1929. M. C. Poinsot: *Esthétique ré-
gionaliste*, 1911. E. Rippert: *Le Félibrige*, 1924.

Росії незалежною. У цьому її підтримували, звичайно, німці і австрійці. Пангерманісти німецькі і австрійські пам'ятали про Україну і доручали українцям протиросійське завдання.²⁸⁾

Австрійська політика вживала галицьких і буковинських малорусів (русинів) не тільки проти Росії, але і проти поляків: на Україну вона дивилася лише, як на засіб для свого клерикального імперіялізму (меморандум Шептицького).²⁹⁾

6. У дальншому 41 § свого трактату Масарик зупиняється на відношенню Німеччини до Росії, трактуючи його під кутом пангерманської небезпеки і доводячи потребу міцної Росії для лімітрофних народів колишньої царської імперії. «Не тільки Україна — каже він з цього приводу, — але і Польща та інші малі народи на Сході потребують опертя на сильну Росію, бо інакше вони під покришкою господарської і політичної самостійності будуть під кермою Німеччини. Є справою великого значіння, як і до якої міри народи на Сході зможуть порозумітися між собою (відносини малорусів і поляків, поляків і литовців, литовців і латишів»).³⁰⁾

Масарик зокрема з'ясовує відношення Німеччини до Росії у новітній добі у зв'язку з пангерманським Drang nach Osten. «Росія — пише він — у новій світовій ситуації набула для Німеччини нового світового значіння. Ослаблення Росії і забрання південно-західної її частини (родюча земля, вугілля, Чорне море) стало метою німецької політики і теперішньої війни. Забрання західних російських губерній, політика у Балтійському краю та щодо Польщі і України є вислідом цієї політики, що прямує до організації Середньої Європи³¹⁾ і панування в Азії та в Африці. Берлін-Багдад доповнюється через Берлін-Варшава-Київ-Одеса».³²⁾

На думку Масарика, ці периферійні країни колишньої царської імперії для німців під час війни були цікавішими і принаднішими, ніж евентуальні територіяльні придбання на західному фронті (у Бельгії, Ельзас-Лотарингії, Східній Франції).

Автор «Нової Європи» заперечує пророцтво Наполеона, що Росія має скозачитися; навпаки, вона «на довший час військово не може бути активною»,³³⁾ і тому Союзники мусять допомогти їй адмі-

²⁸⁾ Напр., «Постійна московська небезпека будь-як-будь може бути усунена тільки через утворення української держави, а таким чином відпаде для нас і сумнів щодо польського питання». Проф. Яффе, 1917. «Хто хоче знищити Росію, або зробити її велику шкоду, той мусить забрати від неї Україну». Carriere, 1917. (Примітка оригіналу. Б.).

²⁹⁾ Наприкінці цього параграфу Масарик у примітці з'ясовує термінологічний бік в українських справах. Ця примітка була наведена вже у VI розд. (§ 3) цієї праці; тому не має потреби цитувати її тут знову. Б.

³⁰⁾ Nová Evropa, 141.

³¹⁾ Масарик тут натякає на відомий проект німців під час війни витворити центрально-європейський політично-державний блок, ідеологом якого був відомий німецький політик Фр. Навман, автор програмової у цім напрямі праці: — Mittel europa (Берлін, 1915). ³²⁾ Nová Evropa, 143. ³³⁾ Ibidem.

ністративно перебудуватися. Масарик підкреслює літературно-культурні впливи Росії на Європу від Пушкіна до Горького і гадає, що вона матиме також «великий політичний вплив, коли переведе революцію по слідовно, але революцію у головах і серцях. З російським царизмом падає царизм віденський і берлінський: царизм небезпечніший тому, що він спирається на науку і розвинений капіталізм. Романовський царизм був неосвічений і грубий, і саме тому для світу менш шкідливий; гіршим є тепер царизм російської маси і революціонерів. Вони усунули царя, але не перемогли царизму».³⁴⁾

7. На дальших сторінках «Нової Європи» про українців є пару згадок *en passant* у зв'язку зі з'ясуванням чехословацької проблеми (у розд. 19). Визначаючи географічні кордони майбутньої Чехословацької держави, Масарик відмічає, що на сході вона буде межувати з поляками і малорусами...³⁵⁾

Один із параграфів (48 в) цього (19) розділу зокрема присвячений Підкарпаттю.

«Нешодавно — каже Масарик — малоруси, що живуть в Угорщині, запропонували новий план. Їхні представники у Сполучених Штатах бажають злуки свого народу з Чехословацькою державою, дебохи творили автономну, федеративну частину. Ця пропозиція мусить бути, звичайно, ухвалена населенням Угорщини. Ці угрорусини, як вони (в Америці) себе називають, грубо утискувались мадьярами; є їх щось з $\frac{1}{2}$ мільйона»³⁶⁾

8. Лишається тепер ще зупинитися на тім, як Масарик трактує українське питання у своїй конкретній програмі політичної перебудови Нової Європи.³⁷⁾

Попереду, однак, слід пригадати тут із цієї програми деякі націологічні засади загального характеру і зокрема щодо Сходу Європи.

Масарик уявляє собі майбутній мир під кутом демократичних принципів і основ. Тому важне є його визначення істоти демократії у цьому ідеологічному, так мовити, прелімінарі миру.

«Демократія, як і народність та соціалізм — каже він про це — спочивають на гуманітарній засаді: жадна людина не сміє послуговуватися іншою людиною, як засобом для своїх цілей; жадний нарід не сміє послуговуватися іншим народом,

³⁴⁾ Idem, 144. ³⁵⁾ Idem, 150.

³⁶⁾ Між угорськими і галицькими малорусами (в Америці) є партія, що називає себе Карпаторуською; вона також запропонувала Чехословацький Народний Раді злуку з Чехословацькою державою. (Примітка оригіналу. Б.) Див. I. c. p. 166—167.

³⁷⁾ Пор. V. частину цього його трактату, затитулованого символічно «Нова Европа» і де у формі resumé говориться про «демократичний мир та його умовини» (I. c. p., 205 і далі).

як засобом для своїх цілей, — це є моральний зміст політичного принципу рівності і рівноправності»...³⁸⁾

Масарик слушно передбачав, що найтруднішим завданням мирової конференції буде вирішення територіальних питань, які дуже ускладнюються національними моментами, зокрема на Сході Європи. «У зв'язку з німецькою агресивністю — пише він — і пангерманським натиском на Сході — національні питання були найбільш актуальними у Східній Європі: Прусія, Австро-Угорщина, Балкани та Росія мусять бути політично реорганізовані. Реконструкція Сходу є найголовнішим завданням війни і миру»...³⁹⁾

На його думку, Західна Європа під національним оглядом не має гострих питань, а, зрештою, старі політичні традиції дають їй змогу полагодити евентуальні конфлікти на цьому ґрунті. Інакше виглядає справа щодо цього на Сході Європи, де «треба буде витворити нові держави, нові форми влади і слід покласти основи для цивілізованого життя».⁴⁰⁾

Масарик дає навіть принципіальні директиви у цьому напрямі, қажучи: «Територіально організація Східної Європи буде керуватися національним принципом, але в кожнім разі треба буде належно узгляднути теперішні господарські відносини та історичні окремішності. Велика складність національних питань надає кожному з них характер окремої політичної проблеми».

Цікаво тепер побачити, як конкретно пропонує Масарик вирішити українське питання, що політично уявлялося йому у кількох аспектах.

Отже передовсім і з оглядом на Чехословаччину у підкарапатському варіанті. Масарик згадує його у § 13 своєї програми, де говориться про чехословацьку проблему. «Я вже сказав — пише він з цього приводу, — що угорські малоруси бажають стати автономною частиною Чехословацької держави».⁴¹⁾

Точка 14 цієї програми спеціально присвячена б. австрійським українцям. Текст її такий: «Малоруси у Галичині, Буковині вирішать свою майбутність і зокрема своє відношення до Польщі і України».⁴²⁾

Тут цікаві два моменти: згадка про Україну поруч з Польщею, як претендентів на українські землі колишньої Австрії. Це значить, що теоретично Масарик не виключає альтінеп української держави: а далі свого роду соборницьке розуміння української національної проблеми, коли галицьким і буковинським українцям давалася можливість висловитися за злуку з Великою Україною.

Правда, мое перше припущення корегується далі тим, що Маса-

³⁸⁾ Idem, 210. ³⁹⁾ Idem, 213—214. ⁴⁰⁾ Idem, 214. ⁴¹⁾ Idem, 217. ⁴²⁾ Ibidem.

рик говорить (т. 24) à propos полагодження українського питання на теренах кол. Росії. «Росія — пише він з цього приводу — зорганізується у федерацію народів. У цій федерації були б на заході: естонці, латиші, литовці; Україна буде автономною частиною Росії; спроба українців бути самостійними довела, що їхне відокремлення від Росії кидає їх під керму німців. Пруська частина литовців (і відламок латишів) злучається з Литвою; румунська частина Бесарабії припаде Румунії. Фінляндія може бути самостійною і порозуміється про це з Росією.⁴³⁾ Народи Кавказу та інших частин Росії і російської Азії будуть користуватися національною автономією відповідно до ступеня культури, національної свідомості і числа населення».⁴⁴⁾

Цим вичерpuється все, що на сторінках «Нової Європи» так чи інакше торкається українського питання. Зазначаючи тут, що з українського становища неможливо пристати на таку інтерпретацію української справи, що з українського боку доводиться уважати її спірною і навіть суперечною з провідними засадами націологічної ідеології Масарика,⁴⁵⁾ я критику її залишаю до кінцевих уваг цієї праці, де буде зроблено гезумé відношення Масарика до української проблеми взагалі.

⁴³⁾ «Повна незалежність прибалтійських народів була проголошена після німецької окупації і російської революції; але представники литовців, напр., недавно ще були за федеративну злуку з Росією. Пропонується також близька сполучка литовців і латишів, щоб таким чином, краще була уможливлена самостійність обох народів. Вірмени проголосили вільну республіку і пристали до Союзників у боротьбі проти турків і німців; подібні спроби зробили і деякі інші народи Росії». (Примітка оригіналу. Б.).

Крім Фінляндії, Масарик безумовно висловився за самостійність Польщі (l. с. р., 216, точка 12), проектуючи майбутню польську державу у соборницьких межах. ⁴⁴⁾ Nová Evropa, 219—220.

⁴⁵⁾ Напр., з його засадою: «Жадний народ не сміє вживати іншого народу, як засобу для своїх цілей» (l. с. р. 210). Зрозуміло, що Масарик виступає проти використовування України і східно-європейських поневолених народів німецьким лангерманізмом; але незрозуміло, чому він хоче за кожну ціну примусити їх до федерації з Росією, коли національний утиск Росії не тільки був, але після всіх реальних передбачень і буде куди гіршим за той австрійський, який Масарик так безкомпромісово і зовсім слушно поборував.

XII. ВІДНОШЕННЯ МАСАРИКА ДО УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ ПІДЧАС ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В АМЕРИЦІ.

1. Цікаво, що під час перебування Масарика в Америці (від початку травня до 20 листопаду 1918 р.) йому доводилося не раз мати діло і висловлювати свої погляди з приводу українського питання взагалі, а окрема з приводу підкарпатської справи.

Було б на шкоду повноті цієї праці та її завданням, коли б я поминув тут ці знозини Масарика з американськими українцями, як і зацікавлення його українською справою по той бік океану.

2. Вже по дорозі до Америки, як ми вже це знаємо, Масарик, складаючи свою доповідь на бажання американського уряду про стан Росії під большевиками для інформації Союзників, торкається теж спеціально українського питання; його становище до цієї справи у цім меморандумі те саме, що і у «Новій Европі». На його думку, здібна московська влада змогла б заспокоїти Україну політично, давши їй відповідну автономну республіку. Масарик звертає увагу далі на велике господарське значення України для Росії і висловлює побоювання з приводу того, що Україна політично опиниться під німецько-австрійським проводом.¹⁾

В Америці Масарик незабаром став порадником майже всіх поневолених народів Європи та ініціатором їхнього демократичного об'єднання, продовжуючи, таким чином, ту визвольно-самостійницьку акцію, яку він був розпочав ще під час свого побуту у Києві.

Згадує про це був особистий його секретар Я. Цісарж: «Після свого приїзду до Америки — пише він — Масарик часто мав побачення з представниками інших малих європейських народів: югославяне, русини, литовці, фіни, румуни, навіть і поляки бачили в ньому свого помічника і приятеля, майже провідника, та ходили до нього за порадою у багатьох нагодах»...²⁾

Зустрічався він у цей час і з провідниками українських самостійників в Америці, головно з М. Січинським і Щеглинським.³⁾ З

¹⁾ Svetová revoluce, p. 240.

²⁾ I. Císař: «Masarykova Amerika», у збірнику «Masaryk Osvoboditel», p. 253.

³⁾ Цікавий матеріал про це можна знайти в статті: «Професор Масарик і українська політика» на шпальтах нью-йоркського часопису — «Українська Громада» (1925, ч. 34).

ними Масарикові доводилося говорити також на тему польсько-українського спору у Галичині і взагалі. Полякам це було неприємно і навіть їх дратували ці зносини Масарика з убивцею гр. Потоцького. Польська самостійницька пропаганда в Америці свідомо замовчувала все, що торкалося цієї спірної справи. Поляки багато говорили про те, хто і як утискував їх, але не хотіли припустити, щоб прилюдно говорилося про те, кого і як вони самі утискували і утискують. Розуміється, українські самостійники при кожній нагоді демаскували облудність цієї польської політики. Підтримували їх у цьому американські знавці європейських політичних і національних відносин. Як приклад можна навести такий випадок.

В Америці працював між іншим для польської пропаганди др. К. Журавський. На конференції поневолених середньо-європейських народів у Вашингтоні (10-11. XII. 1916) він, спекулюючи на те, що американське громадянство непоінформоване зовсім про Європу, дуже яскраво змальовував утиск поляків під чужими заборами. Під Москвою, на його думку, цей гніт досягав аж 100° барометричного тиснення, а під Прусією — 40°. Присутній на цій конференції професор чикагського університету Томас «нараз дав йому іронічне запитання в скільки градусів окреслює він утиск русинів в Галичині? Цим він випровокував ще Мирослава Січинського, що розбив Журавського лявиною чисел і фактів»...⁴⁾

Масарик підтримував домагання американських українців щодо прилюдного обговорювання польсько-української справи, хоч наражав себе через це на прикрості з боку поляків. Масарик визнав виправданим домагання українських самостійників в Америці, щоб мирова конференція зарядила переведення пленбісциту для вирішення східно-галіцького питання. Поляки реагували на це виходом із центрально-європейського об'єднання. З приводу цього факту пише цитована «Українська Громада»: «Масарик висловив свій жаль і одночасно прилюдно заявив, що «правда не була за тими, що пішли»...

Про українську справу Масарик інформував також американські політичні кола. У своїй розмові з американським сенатором Гічкоком (Hitchcock G. M.), він з'ясував, напр., тяжке положення українського народу у чужій неволі. Масарика втішила звістка про український переворот у Львові і він зауважив з цього приводу: «Я і не думав, що вони (українці. Б.) на це спроможуться».⁵⁾

Попередній побут на Україні і особисте знайомство з українським рухом та національними провідниками не могли не лишитися, звичайно, без впливу на Масарика. Як соціолог і політик, він мусів визнати масовий і народній характер цього руху і не міг не бачити його героїчної жертвеності у визвольній боротьбі і головно під час революції.

⁴⁾ І. Негвеп: «T. G. Masaryk», III, p. 792.

⁵⁾ «Українська Громада», 1925, ч. 34. Цитована попереду стаття про Масарика. Пор. теж І. Сісаř: «Masarykova Amerika», I. c. p., 255.

Я чув це віднього на авдієнції (в січні 1919 р.). Прилюдно він висловився з цього приводу в Америці до тамтешніх українців, так формулюючи свою думку про це: «І після того, як стільки крови пролилося, ніхто не повинен заперечувати волі народу (українського. Б.) на основі граматики, історії чи економічних інтересів».⁶⁾

У цій заявлі ми зновучуємо той самий знайомий голос, що у травні 1908 лунав з трибуни віденського парламенту до цілого світу.

Тут знову бренить масариківський, так мовити, націологічний лейтмотив: право народу на самоозначення вирішує життя і він сам, а не абстрактні засади та мертві теорії.

3. Відношення Масарика до української справи в Америці виявлялося головно на ґрунті діяльності т.зв. «Демократичної Унії Середньої Європи» (Mit-European Democratic Union), що була спробою об'єднання поневолених середньо-європейських народів і до якої згодом пристали також інші народи-кріпаки (напр., вірмени, греки, жиди-сіоністи).⁷⁾

Це об'єднання заклалося на великому мітинзі у Нью-Йорці (15. IX. 1918), де між іншими промовляли Масарик і Падеревський.

В резолюції, що ухвалили ці величезні збори (присутніх було зверх 4000 людей) і яка домагалася поділу Австро-Угорщини та здійснення права на самоозначення для всіх поневолених народів, згідно з їхніми бажаннями, констатується передусім моральне зобов'язання для них «лояльної і братньої співпраці» у спільній діяльності з метою «примусити династичних і політичних насильників до безумовного зречення гегемонії, яку вони силоміць і несправедливо утримують над народами».⁸⁾

На протязі двох тижнів це об'єднання під проводом із ініціативи Масарика остаточно уконститувалося в спілку: «Mid-European Democratic Union».

В листі (29. IX. 1918) до відомого американського націолога проф. Міллера, Масарик так характеризував завдання і програму цього об'єднання: «Організацію такого товариства я вважав би з політичного боку дуже цінною, навіть колиби це товариство не робило нічого іншого, крім того, що постачало політичному громадянству і тим, хто цікавиться національними проблемами Середньої Європи, — систематичні інформації. Я сподіваюсь, однак, що нове це товариство зможе зробити щось більше: що воно спричиниться до більшого зрозуміння відносин серед ріжних національних гуртів та їхніх програм, а отже зробить частину підготовчої праці для мирової конференції. Є незвичайно важко для всіх народів, щоб ворог не зміг використати на конгресі непереможності труднощів у територіяльних аспіраціях. Було б вершком політичної мудrosti, колиби ми могли мировому конгресові запропонувати готову угоду»...⁹⁾

⁶⁾ «Укр. Громада», idem. ⁷⁾ Císař: I. c. p. 254. ⁸⁾ Idem, 253. ⁹⁾ Ibidem.

До цього об'єднання вступили від самого початку також у країнці і були представлені там М. Січинським і Цеглинським. Головою його обрано проф. Масарика, хоч сам він волів мати на чолі цієї унії американця. У Вашингтоні ця «M. E. D. U.» закладає свою інформаційну канцелярію з американським націологом проф. Х. А. Міллером на чолі. Діяльність цієї установи була подвійного характеру: з одного боку робилися заходи для політичного порозуміння і угоди між народами — членами цієї унії, а з другого — американське громадянство інформувалося про національні справи Центральної Європи.

Вершком діяльності цього об'єднання була конференція в історичній філадельфійській «Independence Hall» (23.—26. X. 1918), в якій були представлені 12 поневолених народів з 76 делегатами. Слід пригадати, що «M. E. D. U.» загалом презентувала 10 мільйонів емігрантів цих об'єднаних народів в Америці та 65 мільйонів питомого населення в Європі.¹⁰⁾

Ця філадельфійська конференція поневолених європейських народів безперечно була подією великого історичного значення. Ухвалене і опубліковане нею «Проголошення спільних інтересів незалежних держав Середньої Європи» — це програмовий і зasadничий акт, належну оцінку якого зробить доперва майбутність. Це один з перших ініціативних кроків на шляху до Сполучених Штатів Європи, що у наш час приходять на дений порядок європейської реальної політики.

Проголошення філадельфійської конференції починається таким вступом: «У конвенції, що зібралася в Салі Незалежності у Філадельфії, в Пенсильванській державі Сполучених Американських Штатів дня 26 жовтня 1918 р., ми представники більш, ніж 50 мільйонів душ, що немов один ретязь лежать між Балтійським і Чорним морем: чехословаки, поляки, югославяне, українці, угорусини, литовці, румуни, італійські іредентисти, поневолені греки, албанці, сіоністи, вірмени і т. п.»...¹¹⁾

У самому проголошенні передовсім зазначалося, що ці об'єднані народи стали на бік Антанти «для боротьби зі спільним ворогом...», а потім у шести точках з'ясовуються провідні засади ідеологічної програми цієї унії, а саме:

1. Всі влади мають свою силу з волі і за згодою півладників.
2. Незайманим правом кожного народу є організовання своєї власної влади на таких засадах і в такій формі, які, на його думку, найкраще сприятимуть його добробуту, безпечності і щастю.
3. Вільний і природний ідейний розвиток будь-якої держави має бути уможливлений і в жаднім разі вона не має бути гальмована і зупинена у нормальному розвитку, хібащо це загрожувало б і шкодило загальним інтересам всіх.
4. Не буде таємної дипломатії і всі проєктовані умови та угоди

¹⁰⁾ J. Herben, l. c. p. 787. ¹¹⁾ Ibidem.

між народами будуть опубліковані скорше, ніж будуть прийняті та ратифіковані.

5. Віримо у свої народи, які мають настільки подібні цілі і ідеали, що вони будуть співпрацювати для забезпечення свободи серед себе і для скріплення спільногого успіху та що вони утворять унію, яка буде допомагати добру і миру цілого світу.

6. Повстане Ліга Народів Світу на основі загальної і зобов'язуючої умови для справжньої кооперації і забезпечення права та миру серед народів».¹²⁾

Історичним актом було підписання цього проголошення. Цитований тут біограф Масарика Я. Гербен так описує цю подію: «Проф. Масарик сів до припам'ятного крісла, до якого у цій салі 4 липня 1776 р. сідали провідники американської революції Хенкок, Франклін і Джейферсон, підписуючи історичне проголошення незалежності американського народу. Коли перо Масарика зашелестіло на папері, серед зборів у глибокій тиші почулися зітхання чоловіків і непереможний плач жінок. Тут були зібрані 12 народів; поодинокі представники їх, чуючи слова про свою майбутність, духом повірили вже у неї... У місті загудів історичний дзвін свободи»...¹³⁾

Цей історичний документ за українців підписав Цеглинський, за Підкарпаття — др. Жаткович, пізніше перший губернатор цієї країни після її приолучення до Чехословаччини.

Філадельфійська Конвенція справді була вершком діяльності «М. Е. Д. У.». Незабаром вона почала занепадати у зв'язку з кінцем світової війни і революційними подіями у Європі.

Але першими спричинилися до розвалу цього об'єднання поляки, що демонстративно вийшли з нього на ґрунті конфлікту з українцями з приводу Східної Галичини. Вони мотивували свій вихід з нього тим, що «не можуть сидіти в одній організації поруч своїх національних ворогів».¹⁴⁾

Незабаром Масарик, обраний президентом Чехославацької республіки, повертається до визволеної своєї батьківщини. «М. Е. Д. У.» осиротіла, стративши свого голову та ідейного керовника. Незважаючи на коротке її існування, вона виконала чимало позитивної пропаганди на користь поневолених народів. Наслідками її роботи користувалася також міжнародна конференція.¹⁵⁾

4. З філадельфійською конференцією і взагалі з побутом Масарика в Америці зв'язана ще одна справа, що національно і культурно може цікавити український загал.

Маю на думці підкарпатське питання. Конкретно, історію приолучення Підкарпаття до Чехославацької держави.

Підкарпатська еміграція в Америці вже влітку 1918 вирішувала цю справу. На з'їзді в Хоумстиді (Homestead) 23 липня розглядалося питання політичної майбутності Підкарпаття. В перспективі уявлялися три можливості: 1) повна самостійність Підкарпаття,

¹²⁾ Idem, 787—788. ¹³⁾ Idem, 789. ¹⁴⁾ Cisař, I. c. p. 225. ¹⁵⁾ Ibidem.

2) злуга із власними земляками у Галичині та Буковині, 3) автономія цієї країни у зв'язку з якоюсь державою; з якою саме, питання про це не конкретизувалося на згаданому з'їзді. Воно вирішилося практично, коли вінсінгтонською декларацією (18. X. 1918) була проголошена самостійність Чехословацької Республіки.

Американські підкарпатяне на другому своєму з'їзді 19 листопаду 1918 р. у Скрантоні (Scranton) вирішили, що «прилучатися до Чехословацької Республіки з автономним устроєм, як федеративна держава».¹⁶⁾

Відповідний меморандум про це д.р. Жаткович подав Масарикові, тоді вже президентові Чехословацької держави.

У «Světové revoluci» Масарик докладно описує цей епізод. За цими спогадами він буде переказаний у дальшому розділі. Слід констатувати тут, однак, що Масарик відразу ж звернув увагу офіційного представника американських підкарпатян на політичні і економічні ускладнення для ЧСР у зв'язку власне з таким положженням підкарпатського питання. Він передбачав, що з цього можуть виникнути непорозуміння з Галицькою Україною, Польщею і Угорщиною.¹⁷⁾

Проте, представники підкарпатської еміграції в Америці обстоювали це своє рішення. Місцеве населення в краю висловилося за приолучення Підкарпаття до Чехословаччини 8 травня 1919 року.

Як відомо, таке вирішення підкарпатської справи було ухвалено мировою конференцією.

Коли я тут на початку згадав про зв'язок цієї справи з філадельфійською конвенцією поневолених народів, то мав на думці не тільки той факт, що Підкарпаття було формально представлено власними делегатами на цьому конгресі, але і головно, що перший меморандум з приводу Підкарпаття Масарик одержав у Філадельфії під час цих зборів.

Є це дуже цікавий історичний документ під багатьома оглядами і навіть щодо мови, якою він був написаний. Тому я далі цитую в оригіналі його заголовок і той уступ з нього, де мотивується бажання американських підкарпатян, щоб їхня європейська батьківщина була прилучена до нової Чехословацької держави. Зрештою, цей акт з'ясовує ретроспективно утиск і тяжке положення питомого підкарпатського населення країни під мадьярським яром та габсбурзьким пануванням.

Заголовок цього документу згучить так:

«Memorandum Amerikanskoy Russkoj Narodnoj
Obrazu posvjaščajemyj Jeho Vysokoblahorodiu Profesoru T. G. Ma-
saryk, slavnemu i nepohnutelnemu truženiku za osvobožděnje Sla-
vjanskich Narodov».¹⁸⁾

¹⁶⁾ J. Herben, I. c. p. 791. ¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ Гербен, з монографії якого я цитую ці уривки — каже, що меморандум цей був поданий на англійській і руській мові. Сам він наводить його, звичайно, у латинській транскрипції, якої я дотримуюсь тут, не беручись транскрибувати його кирилицею з огляду на неусталеність підкарпатського давнішого правопису і не мавши змоги бачити оригіналу цього документу. (I. c. p. III. 790).

А ось уступ, що мотивує подання цього меморандуму:

«Našoju dorohoju jest prisojedineniye vseho Prikarpatskoho Russkoho Naroda na autonomičnoj osnovi s Čecho-Slovenskoju Deržavoju. My ubiždennyi, čto timi časami odino liš pod pokrovitelstvom Čehsko-Slovenskoj Deržavy možet Prikarpatskaja Rusj osvoboditsja s jarma i nevoli Austro-Uhorščiny».¹⁹⁾

Цей меморандум підписали: Николай Пачута, як голова (предсѣдатель); Іоанн Дриман, як секретер (писмо в одитель); Іоанн Сандор, як заступник голови (под предсѣдатель) і крім цього Георгий Кондор та Емиліян В. Сарадій.

Пертрактації з цього приводу велися потім аж до самого від'їзду Масарика з Америки. Я не зупиняюсь тут на них тому, що ця справа докладно буде з'ясована за спогадами Масарика у далішому розділі.²⁰⁾

¹⁹⁾ Ibidem. ²⁰⁾ Див. Světová revoluce § 72. Пор. також: J. Císař, l. c. p. 255.

ХІІІ. ПРЕЗИДЕНТ МАСАРИК І УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА.

1. До цього розділу покищо є мало матеріялу, бодай опублікованого. На протязі цих дванадцяти років, що Масарик є головою Чехословацької держави, у нього на авдієнціях перебувало чимало українських національних і громадських діячів. На цих побаченнях, звичайно, говорилося про українську справу взагалі, в недавньому минулому та в сучасному. Цей матеріял, без сумніву, дуже цікавий для характеристики становища Масарика до українського визвольного року, покищо неопублікований і зі зрозумілих причин *in toto* не може бути опублікований. Бо не все, що говориться у таких випадках, може йти до друку. Масарик, як президент держави, у своїх проявах з приводу актуальних політичних питань (а до того ще такого для чехів дискусійного, як українське), звичайно, часто і не може сказати всього, як не все, що він скаже — може бути оголошено. Проте, є деякі заяви президента Масарика з приводу України прилюдного характеру. Я хочу тут на них зупинитися і передусім звернути увагу на його зглядно недавню публікацію: «Славяне після війни» (1922).

2. Про те, як Масарик ставився до України і українського руху після 1918 р. деякі інформації прилюдного характеру я маю особисто від нього з авдієнції 18 січня 1919 року, отже незабаром після того, коли він, як президент ЧСР повернувся до Праги.¹⁾

Під час цієї авдієнції президент Масарик згадував про своє перебування на Україні, про фактичне ознайомлення з українським національним рухом і його провідниками (проф. М. Грушевським, С. Петлюрою, В. Винниченком). Для Масарика, як соціолога і націолога це пізнання живої і реальної України в стадії національного здвигу, — було цінним і не могло лишитися без впливу на його погляди на цю справу.

Цікавила його також політична ситуація у той час на Україні. Прихильником гетьманського уряду в Києві він не був і не міг бути. Натомісъ до нового уряду Директорії ставився позитивно. На його думку, до вирішення українського питання на мировій конференції,

¹⁾ Докладніше про це я пишу у своїх нарисах: «Із спогадів про Т. Г. Масарика». Пор. «Тризуб». 1930, ч. 29/30 і даліші числа.

Чехословаччина могла б визнати цю владу *de facto*. По аналогії він згадував, як у свій час молода українська держава визнала революційний уряд майбутньої незалежної Чехословаччини. Дійсно, швидко потім були нав'язані фактичні дипломатичні зносини між УНР і ЧСР.

3. Ставлення президента Масарика до українського народу вимовно характеризує його відношення до численної української національної еміграції, що примусово опинилась на теренах Чехословацької держави.

Коли для Масарика українська проблема, як політична, могла іноді викликати ті, або інші сумніви і навіть заперечування (напр., його заява з приводу IV Універсалу), вона, як питання культурно-національне, завжди була для нього поза всікими сумнівами. Він завжди визнавав право українського народу на власний культурний розвиток і не поділяв поглядів тих, що пропагували антиукраїнський своєрідний *Kulturkampf*.

В. Харват, автор ювілейної статті «Масарик і українці» так правильно поширює синтетичну формулу нації автора «Світової революції» і на українців. «Література і мистецтво — з'яєвую він цю формулу — філософія і наука, політика і адміністрація, моральний, релігійний і взагалі духовний характер кожного народу, а отже і українського (підкреслення оригіналу. Б.) мусить бути національний».²⁾

Зрозуміло, що українська еміграція знайшла у нього живу підтримку в своїх національно-культурних прямуваннях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці. Не дивно тому, що чеські русофіли докоряють йому за це, добачаючи у цій підтримці української культурної роботи в ЧСР шкідливу для славянства (а передусім для Росії) руйницею працю.³⁾

Своє відношення до української еміграції президент Масарик зазначив під час свого приїзду до Подебрад (1923) у відповіді на привітання Сенату Української Господарської Академії.

«Я вам, панове, сердечно дякую, — казав він. Я досить добре поінформований про вашу школу і ваші успіхи. Недавно я отримав звіт про це. Тішить мене, що ви у нас знайшли, хоч не батьківщину, — зрештою, ви її і не можете знайти тут, — але добре сусідство братнього народу з якого ви можете бути задоволені. Ви і самікажете, що ви тут задоволені і щасливі. Я сам тішуся тим, що при всьому нещасті, яке впало на Росію і Україну, ми тепер можемо практично здійснювати наші славянські програми, які ми мали перед війною. Славянська програма ще не загинула і не загине. Ми хочемо, щоб ми були сьогодні, я б сказав, більш практи

²⁾ «Slovanský pěsniček», 1930, ч. 2, р. 124; пор. *Světová revoluce*, р. 531.

³⁾ Пор., напр., цитовану вже тут статтю Fr. Schwarze: «Dvě koncepte» у тижневику «Fronta», 1930, ч. 21, р. 323.

тичні, ніж давніше, аби ті ідеали, більш менш абстрактні, — під Австрією вони і не могли бути інші — сьогодні ми засвідчили чином. Оскільки це буде залежати від мене, я радо буду підтримувати вас і ваших слухачів».⁴⁾

4. Як президент Чехословацької держави, Масарик прилюдно висловився з приводу славянських питань у спеціальній розвідці: «The Slavs after the War», написаній для першого числа англійського періодичного збірника: «The Slavonic Review», що є органом «The School of Slavonic Studies» (отже свого роду славістичний відділ при лондонському університеті).⁵⁾

У цій публікації автор на кількох місцях згадує Україну і торкається української справи взагалі.

Вже у першому її параграфі, де говориться про ті політичні зміни, які світова війна спричинила серед славян і конкретно згадується повстання двох нових держав — Чехословацької та Польської, автор далі робить зауваження, яке стосується до українського питання *in toto*. «Попри цього — пише він — деякі славянські частини стали напівнезалежними: Україна стала автономною частиною Росії; Підкарпатська Русь — Чехословаччини; про Східну Галичину не є ще остаточно вирішено»...⁶⁾

Характеризуючи далі післявоєнну Європу під кутом її національно-політичної організації, Масарик зазначає: «Положення України, Білорусі, а власне і Литви не є єще дефінітивне».⁷⁾

Змальовуючи нову Чехословаччину, автор звертає увагу на значіння для цієї молодої держави проблеми національних меншин і серед них згадує «більше число малорусів (русинів) на Словаччині (попри малорусів в автономній Підкарпатській Русі)».⁸⁾ Згадує він їх далі, як національну меншість, що є частиною народу, який живе поза кордонами ЧСР і з яким отже ця держава межує.⁹⁾

З приводу сучасної Польщі та національної справи у цій державі Масарик каже: «Певні труднощі з польськими меншинами полягають у тім, що питання України, а також Литви і Білорусі не є ще зафіковані і вирішені».¹⁰⁾

5. Спеціально Україні у цій публікації присвячений § 9. Я наведу тут його *in extenso* для характеристики погляду Масарика на українське питання після війни.

«Про Україну (підкреслення оригіналу. Б.) — згадується

⁴⁾ Пор. брошуру: *Ukrajinská Hospodářská Akademie v ČSR. Lázně Poděbrady*, 1926, p. 5. В брошурі «Slované po válce», говорячи про чехословацьку еміграційну акцію, як вияв славянських взаємин, президент Масарик згадує також про Укрainsький Університет у Празі. (l. c. p., 30).

⁵⁾ Ця розвідка в Лондоні вийшла у 1922 р. В перекладі на чеську мову — брошурою під заголовком «Slované po válce» у 1923. Тут я цитую її за чеським перекладом. ⁶⁾ l. c. p. 5. ⁷⁾ Idem, 8. ⁸⁾ Idem, 9. ⁹⁾ Idem, 10. ¹⁰⁾ Idem, 17.

тут кілька разів; її політичне положення, зосібна відношення доsovітської Росії є неокреслене. В українській проблеміходить про те, як і до якої міри визначиться ріжниця між Україною і Росією. Економічно Україна ріжниться від північної Росії: вона має кращу землю (значна більшість збіжжя експортуваного Росією перед війною продукувалась на Україні); має вугілля, залізо і нафту (нафта у Галичині є на території, заселеній малорусами); вона має море. Саме тому росіяне з півночі тиснули на український південний. Між росіянами і українцями є також ріжниці щодо вдачі, аналогічні до тих, які існують між північним і південним населенням інших народів.

Досі серед славістів і мовознавців ведеться спір про те, чи малоруська мова є відрізнома від російської, чи вона є лише російським діялектом. Такий спір не вирішується, звичайно, граматично; майже у всіх народів літературна мова і його літературна перевага почали у зв'язку з політичною перевагою. Сьогодні українська література, коли її порівняти з російською — є ще квола. Київ — найбільше місто України — є російське і було колискою російської держави взагалі.

Малоруський народ поширюється до сусідніх країв — до Росії, до Польщі, до Підкарпатської Русі і до Румунії; його численність визначається до 40 мільйонів. Звідси політичні проблеми між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Територія, заселена малорусами, не менша від Німеччини; населення вона має більше ніж Франція». ¹¹⁾

6. Врешті остання згадка про Україну у брошурі «Славяне після війни» є у зв'язку з увагами автора про перспективи політичного панславізму після війни. (§ 11).

Масарик скептично задивляється на майбутність панславізму, як політичного чинника. Фактичне положення славянських народів є мало сприятливим для цього. Також не знати ще, як виявиться після війни пангерманізм і німецький Drang nach Osten, що під цим оглядом перед війною мали вплив на активізацію славянської взаємності. Зрештою, немає зараз славянського народу, що міг би перебрати провід над усією Славянчиною.

Росія є розбита. Російська поступова і ліва інтелігенція «анадціональна, або просто антинаціональна...» ¹²⁾, вона не буде мати охоти встравати у панславістичну політику. «Панславізм консервативної партії, власне реакційної, не буде нікому бажаний, Після росіян малоруси і поляки є найбільшими славянськими народами; але Україна до проводу є цілком непідготована, а внутрішнє положення Польщі засадничо виключає панславянську політику». ¹³⁾

Висновки Масарика з цих уваг такі, що «на довший час пан-

¹¹⁾ Idem, 25—26. ¹²⁾ I. c. p. 31. ¹³⁾ Ibidem.

славізм може бути тільки культурною і етичною силою, якою він був перед війною».¹⁴⁾

7. Цікаво порівняти уваги Масарика з приводу української проблеми у цій публікації з тими поглядами, які він висловив про це у «Новій Европі».

Коли у цій останній дуже відчувається його політичний активізм і коли він там промовляє як політична сторона і репрезентант певної політичної орієнтації, тут у брошури «Славяне після війни» знову переважає соціолог і філософ. Складається враження, що це говорить Масарик 1908 р. В цій праці найбільш синтетично висловлені його погляди на українське питання. Дещо особливо характерного слід відмітити. Отже насамперед констатування що українське питання не є ще остаточно полагоджене. Потім, піднесення геополітичного його значіння і врешті загалом соборницьке його трактування навіть під економічним оглядом (згадка про українську нафту). Не знати лише, чи хронологічно мусимо ці його погляди на Україну вважати останніми, чи скоріше слід такими визнати ті, які він висловив у своїх мемуарах («Світова революція»), що друком появилися пізніше (1925 р.), і які взагалі більші до його думок на цю тему у «Новій Европі»; зрештою, у передмові до своїх спогадів Масарик сам зазначає, що політично «Nová Evropa» і «Světová revoluce» творять «одну цільність».

¹⁴⁾ Ibidem.

XIV. УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ У „SVĚTOVÉ REVOLUCI“.

1. В 1925 році вийшли друком спогади Масарика про війну і революцію. Автор у дусі власної концепції і розуміння великих подій, що відбулися стихійним темпом на протязі 1914—1918 років, назвав їх: «Світова революція в часі війни і у війні».¹⁾

Як вже видно з підзаголовку автора до цієї книги, що він «згадує і міркує», — це не тільки особисті мемуари, яких так багато вже було видано після війни; це одночасно майстерна соціологічна аналіза, так би мовити, *sub specia eternitatis* — найбільшого суспільного катаклізму, який знає історія людства. Безпereчно, це найцікавіший твір про світову війну і революцію. Щодо свого змісту — це, безсумнівно, праджерело для філософсько-історичного зображення її сенсу. Український загал ці спогади, звичайно, мусять ще особливо цікавити тому, що в них автор не раз торкається і української проблеми. Це зацікавлення мусить бути тим більше, що хронологічно це останній прилюдний його вислів з цього при-воду, отже свого роду рекапітуляція і, так би мовити, підсумок його поглядів щодо України.

Користуючись методою, якої я дотримувався досі у цій праці, наведу тут із «Світової революції», по можливості *in extenso*, — все найголовніше, що стосується до української справи.

2. Спеціально про українське питання Масарик пише у § 57 своїх спогадів, отже у V відділі, де говориться про пансловізм у зв'язку з організацією чехословацького революційного війська. У § 54 цього відділу говориться про большевицький переворот, захоплення большевиками Києва та чесько-большевицькі переговори на території України. В слідуючому VI відділі (§ 62) (під заголовком «На Далекому Сході») у згадуванім тут вже меморандумі Масарика про большевизм, є мова і про українську справу.

¹⁾ *Světová revoluce za války a ve válce (1914—1918).* Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk. Praha, 1925. Саме вийшов авторизований український переклад цих незвичайно цікавих спогадів: «Світова революція», I. Львів, 1930 (Червона Калина).

Тема цього розділу була вже опрацьована мною в статті: «Всесвітня революція» Т. Г. Масарика й українська справа», в ювілейнім числі львівського «Діла» (№ 9/12375) з 14. I. 1930.

Також в дальшім VII відділі «Світової революції», присвяченім опису перебування Масарика в Америці (затитулований він: Американська демократія (*Finis Austriae*), автор згадує свою співпрацю з трансокеанськими українцями (§ 70) і довше зупиняється на з'ясуванню свого відношення і погляду на підкарпатське питання (§ 72).

Принаїдно торкається він української проблеми ще в IX і X відділах своїх мемуарів, з яких перший з'ясовує ретроспективно повстання Чехословацької республіки, а другий єного роду програмовим викладом демократичного і гуманітарного *credo* Масарика.

Поза тим у «Світовій революції» є вже тільки випадкові згадки про Україну, мовляв, *en passant*.

3. У першу чергу я наведу тут такі, власне принаїдні, вислови Масарика про українців і українську справу на сторінках «Світової революції».

Ось, напр., перша з них з часу, коли Масарик був у Парижі (зимою 1916 р.). На бажання славетного французького чехофіла проф. Е. Дені (*Denis*) він мав у Сорбоні свій виклад про славянську проблему, як про це тут вже попереду писалося.

«22 лютого — каже він з цього приводу — я мав у Сорбоні свій виклад про славян і панславізм, де згідно з правдою показав, що у славян і росіян немає такого імперіалізму, який німці проповідують у своєму пангерманізмі. Я не висловився за царизм, але це не означувало ще, що я зрікаюсь славянськості. Адже я робив заходи у справі заснування інституту для славянських досвідів при Сорбоні;²⁾ ми заклали науковий журнал для славянських справ (*Le monde slave*); скрізь я прилюдно працював з югославянами і поляками; пізніше також з українцями. Моє відношення до росіян скрізь на Заході було дуже добре. Ми є славяне і хочемо ними бути, але славянами європейськими, світовими».³⁾

Далі, на сторінках цих спогадів Масарика маємо кілька згадок, які торкаються його перебування на Україні та коментують чехословацьку самостійницьку політичну акцію у той час.

Загально Масарик так характеризує, напр., перебіг чехословацької військової справи у цій добі: «Первісно і спочатку ми були залежні від російських військових урядів, але коли ми почали зосереджуватися на Україні, російські уряди спріявали уступали перед українськими урядами в міру того, як саме Україна осамостійнова-

²⁾ Пор. про це програмовий нарис проф. Е. Дені: *Ústav pro studium Slovanských vlastností*, Praha, 1921. У зв'язку з моєю темою одна річ з цієї первісної програми Паризького Славістичного Інституту заслуговує на увагу. Проф. Е. Дені, згадуючи про стала співпрацю у цій установі з боку славян: сербохорватів, поляків, чехів і росіян, додає: «Цим звичайно список не вичерpuється; річ певна, що ми не забудемо про малорусів, лужицьких сербів, а згодом і болгар, коли ці останні визнають свої хиби і перестануть уважати себе монголами» (l. с. р., 30). ³⁾ *Svetová revoluce*, 115—116.

лася. Рівночасно ми не могли уникнути того, щоб не переговорювати з новоповстаючим більшевицьким авторитетом, який став пануєм».⁴)

З приводу заняття більшевиками Києва і зв'язаних з цим для чехословаків політичних наслідків, автор пише: «Коли отже більшевики під проводом Муравйова впали на Україну проти буржуазної Ради з ціллю здобути Київ, ми заключили з ними угоду: вони забезпечили нам озброєний нейтралітет і вільний від'їзд з Росії до Франції. Через визнання озброєного нейтралітету ми (Національна Рада) були признані правильною самостійною армією та урядом».⁵)

Хронологічно Масарик фіксує ці події трохи нижче, коли графічно з'ясовує перебіг чехословацької політично-самостійницької акції.

Мимохід згадує він ще про Україну, коли мотиває своє скептичне відношення до проекту переведення чеського війська на румунський фронт. Масарик слушно не вірив у те, що Румунія витримає німецький натиск після замирення Німеччини з більшевиками. «Що б ми робили — запитує він — на румунській території після заключення миру? Мій досвід був незабаром підтверджений. З переговорами росіян про мир почалося і перетрактування румунів. 9 грудня 1917 року почалися переговори про перемир'я; 5 березня 1918 р. заключений був тимчасовий мир, а 7 травня — остаточний. Щікаво — пише Масарик — порівняти Румунію з Україною і Росією; перетрактації румунські протяглися півроку. З Україною і Росією справа пішла швидче».⁶)

Автор «S v ě t o v ē r e v o l u c i ī» ще раз порівнює Румунію і Україну по дорозі в Америку (квітень 1918 р.), коли робить загальний огляд світової політичної ситуації у той час.

«Україна — пише він — заключила мир, — в дійсності підлягаючи тисненню дужого партнера. Так само Румунія».⁷)

У тому хаосі, який запанував в Росії та на Україні з появою більшевизму, а головно у зв'язку з їхнім замиренням з Центральними державами, положення чехословацького політичного і військового проводу було дуже складне і скрутне. Масарик згадує про це у своїй «Світовій революції», констатуючи, напр., що для антибільшевицьких чинників не було бажаним, щоб чехословаки залишили Україну і Росію.

«Проти нашого відходу з Росії — пише він — були політики і військові команданти царської і до-більшевицької Росії. На мене налягали Корнілов, Алексєєв, також Милюков та інші, щоб я приєднався до них і виступив проти більшевиків. Також більшевики і українці були проти нашого відходу, оскільки намагалися придбати нашу армію для себе»...⁸)

При таких обставинах дотримання абсолютноного нейтралітету щодо внутрішньо-політичної боротьби із-за державної спадщини

⁴⁾ Idem, 201. ⁵⁾ Idem, 307. ⁶⁾ Idem, 221. ⁷⁾ Idem, 248. ⁸⁾ Idem, 223.

царської Росії було *conditio sine qua non* самозахисту чехословаків.

Масарик констатує це, коли пише: «Відносини у Росії імперативно встановлювали правило невтручання до них з нашого боку. Ці відносини революція ускладнила ще тим, що не лише окремі народи, але і області та поодинокі міста почали бути до певної міри самостійними. Нам доводилося мати діло вже не з центральною Росією та її урядом, але з Україною та іншими автономними формациями (напр., з козаками), з якими ми входили в зносини».⁹⁾

Масарик з'ясовує потім випадкове і без його відома порушення нейтралітету у т.зв. київському інциденті (29 жовтня 1917 р.), коли частина чеського 2. полку активно виступила проти більшевиків на підступний розказ полк. Мамонтова.¹⁰⁾ Він згадує далі ще про те, як українські більшевики під Бахмачем билися з чехами проти німців: «Їхня незначна участь в цім бої не була вислідом продуманої антинімецької акції, але випадкової констеляції».¹¹⁾

Цікаве *resumé* Масарика про цю дуже критичну і рішачу добу для чехословацької самостійницької акції. «Я поводився відносно Росії у всіх фазах її розвитку — каже він — керуючись своїм знанням відносин і нашою національною програмою; не було мені приємно, коли дехто з боку Антанти не розумів мене відразу. Остаточний вислід і успіх виправдали мене...

Коли я роблю огляд цілого перебігу справи після поразки царської армії, мені здається, що російська революція була для нас і для нашого визволення скоріше плюс, ніж мінус. При цьому я маю на увазі не тільки наші легіони у Росії, але і вплив російської революції на нас дома, на Австрію і Европу взагалі. Навіть більшевицька революція нам не накоїла лиха».¹²⁾

За. Питання про роля Росії взагалі (а передовсім царської), у чехословацькій визвольній і самостійницькій боротьбі належить все ще до полемічних справ чеської публіцистики і новітньої політичної історії. Іде спір про те, хто мав рацію: чи русофільська програма і концепція д-ра Крамаржа, що головну заслугу приписує славянській політиці Росії, чи критична концепція Масарика (Бенеша), як вона докладно була з'ясована на сторінках цієї праці.

Знайомий вже нам чеський історіограф повстання чехословацької республіки — Я. Папоушек присвячує спеціальну працю цьому спорові. Маю на думці його джерельну розвідку «Carské Rusko

⁹⁾ Idem, 224. ¹⁰⁾ Idem, 227. ¹⁰⁾ Idem, 228.

¹²⁾ Idem, 229—231. Три хронологічні згадки у зв'язку з перебуванням Масарика на Україні торкаються таких подій: 1) Перша дата 15. I. 1918 — «умова про військо з українським урядом». 2) 10. II. 1918 — «угода з більшевицьким командуючим Муравйовим, що забезпечувала озброєний нейтралітет», 3) 11—14. III. 1918 — «переговори з українцями і німцями у Бахмачі». (л. с. — § 77 хронологічно-графічний огляд чехословацької політичної самостійницької акції під час війни, стор. 345).

а naše osvobození» (Прага 1927), де у вступній статті: «Carské Rusko a československá otázka», автор докладно аналізує ці дві концепції славянської проблеми у чеській політиці і приходить у кінці до висновку, що зовсім стверджує правильність славянської ідеології і політики Масарика.

«Результати аналізи царської військової політики — пише він — та її відносин до поокремих славянських народів, зокрема ж до нашого, вирішує по суті спір про славянську політику у нас. Історичний досвід стверджує, отже, не тільки правильність Масарикової тактики, що рахувалася з Росією, як і з іншими Союзниками, але і основну його тезу (оба підкреслення у тексті оригіналу. Б.), що царській Росії була чужа славянська ідея». Це твердження цитованого автора тим цінніше, що воно оперте на історичних документах з царських урядових архівів.^{12*})

4. Окремо слід тут згадати ті точки меморандуму про большевизм, який Масарик склав у Токіо (10. IV. 1918) по дорозі до Америки на бажання вінсінгтонського уряду і для інформації Антанти загалом. Про цей меморандум взагалі була вже тут мова. Лишається навести ті пункти, де Масарик спеціально висловлюється з приводу українського питання. Це передусім точка 7, а потім 8 і нарешті точка 13, пункт f. Зміст їх такий:

т. 7. «Здібний уряд зміг би примусити українців до того, щоб вони заспокоїлися автономною республікою, яка творила б частину Росії.

^{12*}) Доречі: серед документів, які наведені у цитованій монографії Я. Папоушка — є також матеріал що закидає Масарикові українофільство, як про це вже була мова спеціально у II розділі цієї праці. (Пор. стор. 50). Слід навести тут бодай один дуже характерний уступ з «Додатку до довірочного меморандуму про чехословацьке питання» царського міністерства закордонних справ з 3-го жовтня (20 вересня) 1916 р. (див. акт. ч. 45 у цитованій книзі Папоушка), де з приводу майбутньої української небезпеки говориться між іншим таке: «Однією з найближчих причин тертя між Росією і Чехословачкою державою на випадок, що у ній перемогла б несимпатизуюча з нами група діячів масариківського напрямку, могла б бути підтримка українського руху, бо він і після розвалу головної його інспіраторки, — австроугорської монархії — ледви чи занепаде; як і у нас, де при допомозі довголітньої таємної підтримки німецької імперії він вже широко розвинувся, так і за кордоном, він може бути сильною зброєю у руках наших політичних ворогів, теперішніх і евентуально майбутніх.

Одним із осідків (kolebek) української пропаганди могла бути також Чехословаччина, якщо до проводу у ній були б допущені масариківці, що у нас вже виявили свої українські симпатії.

При цім Масарик і його прихильники могли б відограти некорисну для Росії роль вже у першій фазі формування чехословацької держави, як що в їхніх руках був би зосереджений вплив при встановленню кордонів, яких вони домагаються. Як видно з етнографічних мал та писаних заяв, вони посuvаютъ ці кордони далеко за межу етнографічного поширення словаків на шкоду російському племені, з більшуючи, таким чином, неприступну для нас сферу можливої української пропаганди». (І. с. р. 139—140. Пор. там же акт ч. 44, р. 124 і 127).

Це був первісний план самих українців; доперва пізніше вони проголосили свою незалежність; але незалежна Україна в дійсності буде німецькою, або австрійською провінцією; німці і австрійці ведуть щодо України ту саму політику, як і відносно Польщі».

т. 8. «Слід пригадати, що південь Росії є багатою частиною краю (родюча земля, донецький басейн, Чорне море і т. д.); північ є бідна; російська політика буде тяжити на південь».

Врешті пункт f. т. 13 торкається військової організації українських полонених в Німеччині. Ось він. «Відомо, що німці впливають на військових полонених, підготувавши, напр., полонених з України для української армії і т. д.; Союзники могли б впливати на німецьких полонених, як довго ці залишаться у Росії (друком, через спеціальних агітаторів і т. д.)».¹⁸⁾

Наводжу зміст цих точок, покищо без коментарів, і переходжу до § 57 «Світової революції», який спеціально присвячений Україні.

5. Доцільно зацитувати тут його повно, без скорочень. Аджеж Масарик в ньому ретроспективно робить огляд свого відношення до української справи за час його перебування на Україні.

«Рівночасно з ускладненнями з большевиками — пише він — скупчувалися ускладнення з українцями. Наш корпус був розміщений довкола Києва на українській території. Доки там панувала Росія, наш стосунок до Росії був простий; Росія давала можливість нам організувати корпус, його озброїти та мати потрібне постачання для його утримання. За це ми оберігали на зайнятій нами території і головно у Києві ріжного роду військове майно і утримували порядок.

Але незабаром після большевицького перевороту Україна почала осамостійнюватися. 20 листопаду 1917 року був проголошений III Універсал, згідно з яким Україна стала республікою і автономною складовою частиною російської федерації. Через це виникла потреба переговорювати з українським урядом: ми порозумілися на тих самих умовах, які мали з Росією (15 січня 1918 р.). Звичайно, і особливо у першій фазі української самостійності, відносини між Україною і Росією, а зокрема між українським і російським військом не були ясні; через це також затемнюювалося наше відношення до України. Але загалом ми не мали приких ускладнень; деякі непорозуміння виникали в наслідок непогодження у внутрішніх українських відносинах і особливо через міжпартийні суперечки.

Вже в січні підготовлялося відірвання України від Росії; 12-го січня Центральні держави визнали Україну. Про те, що діялося, я був добре поінформований і відповідно до цього підготовлявся.

¹⁸⁾ Idem, 240—241.

Я вважав неможливим залишатися на Україні, від Росії цілком відірваній; і це не тільки з огляду на давніші зобов'язання та обіцянки щодо Росії, але і з огляду на наших земляків у більшевицькій Росії, а особливо з огляду на наших полонених (щоб вони не були переслідувані): без Росії ми не могли дістатися на Сибір по дорозі до Франції. Тому, отже, коли 25 січня був проголошений IV Універсал, по якому Україна стала цілком самостійною державою, я 26 січня заявив міністру закордонних справ О. Я. Шульгинові (О. Я. Шульгин власне Шульгин український, якого треба відріжняти від В. В. Шульгіна російського у Києві), що IV Універсалом наша умова є розв'язана і що тому ми якнайвидче виведемо своє військо з України; це військо було формовано у згоді з Росією; Росії наші вояки присягали на вірність; Росії ми були віддані; таким чином, ми не можемо переворінтуватися, хоча проти України та її політики ми не хочемо виступати; українське питання також буде вирішувати Росія; ми засадничо не втручаємося до внутрішніх справ Росії.

Я сказав міністру Шульгинові, що у цій ситуації відокремлення від Росії уважаю помилкою, зокрема тому, що розбурхана і адміністративно непідготовлена Україна попаде під надмірно міцний австрійський і німецький вплив. Я мав серйозні підстави так думати. Врешті формальним аргументом було те, що ми не могли залишатися на території держави, яка заключила мир з німцями і австрійцями. Це однаково мало силу і для нашого відношення до більшевиків. Україна договорилася про мир з німцями і австрійцями 9 лютого (у Берестю Литовському), отже на другий день після забрання Києва більшевиками.

Варто згадати, що це невизнання IV Універсалу дуже швидко уможливило нам переговори з Муравйовим. Лише коротко слід зауважити, що у Києві не припинялася наша пропагаційна праця і що ми використали кожну нагоду, щоб з'ясувати свою програму спочатку російському, а потім українському громадянству. Я мав виклади також у Києві; там же влаштували ми також великі сходини поневолених народів (12 грудня); перед тим (29 серпня) ми послали Д-ра Гірсу на московський з'їзд і т. д.».¹⁴⁾

6. У § 70 своїх спогадів Масарик пише про свої знозини з ріжними, головно славянськими, народами під час свого перебування в Америці.

Один уступ цього параграфу присвячений згадці про його знозини з тамтешніми українцями. «Ми мали знозини — каже він —

¹⁴⁾ I. c. p. 218—219.

також з українськими, галицькими і угорськими малорусами. З галицьких малорусів був в Америці між іншим Січинський, що свого часу застрілив галицького намісника. Людина — поза сподіванкою — мила і розумна. Я мусів бути дуже обережним, щоб своїми зносинами з малорусами взагалі не роздратувати поляків. По відношенню до Січинського поляки в Америці трималися стримано, але коректно».¹⁵⁾

У далішому 71 § Масарик згадує про «Демократичну Унію Середньої Європи», історія і діяльність якої були вже тут з'ясовані. Ale один уривок з цього параграфу треба проте зачитувати, бо він торкається виходу поляків із згаданої «Mid European Democratic Union» на ґрунті конфлікту з українцями з приводу східно-галицької справи.

Згадуючи про внутрішні міжнаціональні непорозуміння у лоні цієї спілки, Масарик каже: «Так, напр., поляки виступили з Унії, мотивуючи це тим, що вони не можуть в Унії сидіти поруч з малорусами, коли ці у Східній Галичині виступили озброєно проти поляків. Декотрі поляки казали, що властива причина відходу (їх) була інша».¹⁶⁾

Як вже було зазначено, розходилося про те, що М. Е. Д. У. мала визнати слушним домагання українців, щоб східно-галицьке питання було полагоджено шляхом переведення плебісциту у цій країні.

7. Я переходжу тепер до тої частини спогадів Масарика (§ 72), де мова йде про підкарпатське питання. Уваги автора з цього приводу цікаві не тільки історично; вони все ще мають великий актуальний інтерес. «Особливої згадки — пише Масарик — потребує Підкарпатська Русь, а зокрема представництво цієї країни у Сполучених Штатах.

Числячись від самого початку з поділом Австрії і Угорщини, я не забував про цю малоруську країну в Угорщині і про те, яка буде її доля після розпаду Угорщини. Значіння цього краю для кожного ясне у зв'язку з його сусідством з рештою території малоруського народу, з румунами, мадьярами і нами та словаками; словацькі письменники віддавна вже звернули пильну увагу на малоруські частини Словаччини. Доки Росія військово перемагала, треба було рахуватись з тим, чи вона не претендуватиме на Підкарпатську Русь, зокрема, коли вона відразу ж окупувала Східну Галичину; але Росія тоді брала під увагу те, що мадьяри можуть виступити проти Австрії і тому не мала окресленого плану. На це, як особливо на мадьярофільство офіційної Росії, я звернув увагу. Союзники не бажали, щоб росіянин дісталися на південний бік Карпат; про це зможе дати цікаві звідомлення

¹⁵⁾ Idem, 297. ¹⁶⁾ Idem, 300.

д - р Бенеш ще з часів переговорів на мировій конференції. Та обставина, що Росія програла, уможливила приолучення Підкарпатської Руси до нашої республіки. На початку це було лише *rīum desiderium*; але в Росії, і особливо на Україні, я мусів мати до діла з цим планом, бо українські провідники не раз з імою переговорювали з приводу всіх частин поза Росією. Проти приолучення Підкарпатської Руси до нас вони не мали заперечень.

У Сполучених Штатах є значна частина угорських малорусів емігрантів. Також з ними я швидко мав зносини, бо вони зналися з тамтешніми словаками. Вони пристали до Середньо-Європейської Унії і були в ній представлені д-ром Жатковичем. Пан Пачута перший зробив мені пропозицію від русинів; він мав зносини з нашими словаками і представляв русофільський напрям, до певної міри православний. Д - р Жаткович представляв велику більшість малорусів; ці були організовані церковно і були відданими католиками-уніятами. Політично мало хто з них був докладніше орієнтований. Інтелігенція, що прибувала з краю, була освічена по-мадьярському. Небагато з тих, що зголосувалися до свого народу, вміли правильно говорити своєю мовою; кожний балакав своїм місцевим діялектом і на більш освічених з них було видно, що вони доперва під час розмови витворювали деякі граматичні форми і слова. Це зрозуміло, бо під мадьярською владою вони не мали жадних школ. Самі себе вони називали «угорськими русинами» (по-англійському: Uhro-Rusins, Rusin Greek Catholic Churches-Rusinia; напрям Пачути — Carpatho-Russians); як католики, вони гостро стояли проти великоруського і православного напряму і з цих самих причин відкидали українців, в яких також вбачали православних. Але були теж і проти галицьких малорусів. Щодо мови, як було сказано і як видно з їхніх часописів, вони були у самих початках літературної мови; вони дотримувалися свого наріччя (власне своїх наріччів) з правописом більш історичним, ніж фонетичним, відріжняючись через це від українців.

Під час дискусій в Центрально-Європейській Унії вони довідувалися про політичну ситуацію і про можливе відношення до сусідніх народів. Вони мали зносини з поляками, румунами; щодо мадьярів вони, звичайно, були краще поінформовані і ці також серед них провадили впливову агітацію. Врешті русини самі вирішили пристати до нас.

Вони рішали уперше про свою політичну майбутність на своєму з'їзді 25 липня 1918 р. у Хоумстиді; тут свої домагання вони висловили ще умовно: якщо неможлива повна самостійність, тоді русини мають злучитися зі своїми братами в Галичині і Буковині; коли і це неможливе, тоді вони мають одержати автономію. Не сказано, в якій державі.

Але 19 листопаду вони мали другий з'їзд у Скрентоні (Пенсильванія). На ньому було вирішено, що русини на основі найширшої державної автономії, на федераційній підставі прилучаться до Чехословачкої республіки. Як видно вже з термінології, це рішення було прийнято по американському зразку, що, звичайно, не мав багато спільногого з відносинами в Угорщині і в Австрії. Вони жадали також, щоб до цієї Русинії були прилучені всі «пітомі» русинські підкарпатські жупи (комітати, округи. Б.), бувшої Угорщини. Після цього русинські організації перевели голосування у своїх парохіях і великою більшістю висловилися за прилучення до Чехословаччини. Я одержав від Д-ра Жатковича меморандум у цій справі. Я сам звертав його увагу на головні проблеми Русинії, особливо на господарську і культурну справу. Я звертав далі увагу на фінансові труднощі, які повстануть для визволеної Русинії і на брак урядовців, учителів, а також священиків, що могли б служити людові його мовою. Я спостерігав також певну напруженість між уніяцькими русинами і словаками; чехи були для них більш до прийняття, ніж словаки.

Що торкається мови, я апробував заведення малоруської мови у школах і урядах. І якщо малоруська мова уважається російським наріччям, я з педагогічних міркувань уважав більш відповідним уживання цього наріччя. Тут я приймав думку самих великорусів, як вона була формулювана Петроградською Академією Наук і визначними російськими педагогами.¹⁷⁾ Я звичайно звертав також увагу на те, що малоруська мова має бути на основі місцевого діалекту попереду виплекана письменниками із самого народу.

Я побоювався язикової мішанини, штучного язикового синкретизму і передбачав язикові нісенітниці, що могли б повстati в наслідок писанини бюрократів. Оскільки б розходилося про русофільський напрямок, що зголосується до великоруської мови, я б не бачив причини, щоб йому, як меншості, однаково як і іншим меншостям, робилися перепони.

Адже ж ми маємо у власнім народі аналогію (аналогія —

¹⁷⁾ Чеська Академія Наук в Празі в 1920 р. також висловилася за українську мову на Підкарпаттю. З підкарпатського становища питання мови в його історичнім розвитку розглядає відомий місцевий діяч А. Волошин у брошурі: — О письменном языке подкарпатских русинов. Ужгород, 1921, — рішуче висловлюючись проти москофільського язикового напрямку у своїй батьківщині (л. с. р. 42).

це не тож самість) в уживанню словацької мови як літературної.

Врешті пригадую, що я докладно звертав увагу д-ра Жатковича на політичне значіння його батьківщини і труднощі, які повстануть через сусідство з Польщею, галицькими і румунськими українцями та з мадьярами. Але д-р Жаткович, однаково, як і інші провідники русинів, обміркувавши всі обставини, певно вирішили, що прилучення до нас є для них найбільш бажане.

Як про Підкарпатську Русь пер特рактувалося в Парижі і як поводилися русини у себе дома — це вже належить до доби мирівих переговорів. Я пригадую тільки те, що виступили три Національні Ради (пряшівська, ужгородська і густьська), які за деякий час об'єдналися і 8 травня 1919 р. остаточно проголосили прилучення до Чехословацької республіки». ¹⁸⁾

7а. Як президент Чехословацької республіки, Масарик відвідав Підкарпаття у вересні 1921 року. На привітання ужгородського жупана п. Желтвая, він відповів довшою промовою. Вона цікава, бо з'ясовує відношення Масарика до підкарпатської справи, як голови держави, тому я наводжу її тут, як органічне доповнення відносного параграфу про Підкарпаття з його «Світової революції» разом із кінцевим додатком з його новорічного еxpose у 1922 р. «Я дякую Вам пане жупане, — казав президент ЧСР — за Ваше привітання на землі Підкарпатської Руси. Я щасливий, що міг врешті приїхати сюди, щоб на власні очі побачити цю гарну країну. Ви пригадуєте собі початки нашого визволення і мою участь в ньому. Так, я вжив в Америці свого впливу для того, щоб вона пізнала вас, але можу засвідчити, що ваші земляки зовсім самостійно висловилися за нашу республіку. Під цим оглядом я ніколи не використував свого впливу.

¹⁸⁾ Цікаво згадати, що Канцелярія Президента ЧСР листується з підкарпатськими культурними організаціями українською мовою, вживаючи фонетичного правопису. Спеціально звертає на це увагу ужгородська «Свобода» (ч. 26, 1930), наводячи текстуально — «письмо з Канцелярії п. Президента Республіки» з подякою ужгородській «Пресвіті» за ювілейне привітання та дарунок п. Президентові Масарикові. З цього приводу «Свобода» додає від себе: «таким самим письмом і такою саме правописю одержали подяки многі наші читальні по селах».

Підкарпаття реагувало на сьогорічний ювілей Президента ЧСР між іншим кількома спеціальними публікаціями. Ужгородське товариство «Пресвіті» видало збірник: «Т. Г. Масарик» (з нагоди 80 літ життя 1850—1930), де є стаття А. Волошина: «Масарик и Русини», що загально порушує цю саму тему, як і ця праця. З ювілейних цих видань слід ще згадати брошуру Д-ра М. Бращайка: «Т. Г. Масарик як учитель» і переклад на місцеву мову та етимологічним правописом популлярної біографії президента ЧСР д-ра Яроміра Долежала: «80 літ Т. Г. Масарика». Москофільська орієнтація випустила спеціальне число свого «літературно-общественного журнала» — «Карпатський світъ» (1930. ч. 1—2).

Я хотів, щоб ваш люд в Америці вирішив це сам; і це власне є так цінне для республіки. Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами. Ваші керманичі можуть вам сказати, що я своє знання вашої країни використовував перед повстанням республіки в інтересах Підкарпатської Руси та її люду. Люд Підкарпатської Руси був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і т. зв. інтелігенцією повстала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного звязку з людом, без національних корінів легко роспадеться на численні, між собою ворогуючі партії і фракції, з яких кожна має цілі, зовсім не зрозумілі для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це так нагальним завданням. Відчувається тут потреба інтенсивної праці шкільної, виховавчої, гігієнічної і народогосподарської. Політична автономія Підкарпатської Руси є забезпечена мировою умовою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви, як найшвидче могли приймати участь в адміністрації. Уряд ані на одну хвилину не буде у цьому заважати. Автономія цілої країни не сміє бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно вхопилася свого тяжкого і чесного завдання для добра люду. Будьте ж всі переконані, що я маю найщиріше зацікавлення в добробуті Підкарпатської Руси та її люду.

Підкарпатська Русь є країною найбільш занедбаною. Наслідки довоєнного мадярського абсолютизму і мадяризації відчуваємо власне на Підкарпатській Русі. Тут куди більше ніж у Словаччині. Громадянство Підкарпатської Руси має бути виховане для адміністрування і мусить бути освічене. Під цим оглядом наша адміністрація зробила вже заслужну частину праці.

Але на Підкарпатській Русі з великим смаком плекається т. зв. висока політика. Особливо значна частина інтелігенції, відчуженої від люду, провадить неплідну, партійну політику за рахунок аполітичного люду.

На Підкарпатській Русі, подібно, як і на Словаччині, мусить бути переведена земельна реформа. Але одночасно треба привчити люд до хліборобства; досі він є занадто призвичаєний до дуже екстенсивного господарювання, зокрема на пасовиськах. Звичайно, що успішні адміністративні реформи вимагають освіти населення і через це школи і просвітня діяльність є так невідкладним домаганням. Під цим оглядом також вже де що зробилося; за три роки звичайно не можна надолужити того, що занедбали століття».^{18a)})

^{18a)} Цитую за збірником: T. G. M a s a g u k (P. Maxa): Program presidentův, Praha 1930. p. 121—122. Останні три уступи є із новорічного exposé. (Пор. також стор. 196, де подано джерела звідки наведена ця стаття: Podkarpatská Rus).

8. Лишається ще тут зазначити деякі зауваження Масарика у зв'язку з українською справою більш епізодичного характеру у двох останніх відділах його спогадів.

В § 110 «Світової революції» автор характеризує ролю Росії і Славян загалом у чехословацькій визвольній боротьбі та констатує чималі перепони для русо-славянської політики Москви: «Не тільки Болгарія була проти Росії і Союзників, — каже він, — але також поляки йшли проти Росії, так само українці і навіть білоруси»...¹⁹⁾

Говорячи (у § 115) про потребу порозуміння між народами взагалі, а зокрема між сусідами, Масарик пригадує чеську співпрацю за часів Австрії з іншими народами цієї монархії, напр., з поляками, українцями, румунами... «З поляками — пише він — ми мали вже за Австрії приятельські політичні і культурні зносини; також з малорусами і румунами»...²⁰⁾ У зв'язку з цим він підносить значіння зносин з українцями для чехословацької держави. «Відношення до малорусів є для нас важливим внаслідок прилучення Підкарпатської Русі і малоруської меншості (на Словаччині)».²¹⁾

Звичайно, у цих кінцевих увагах і висновках його спогадів, Масарика особливо цікавить підкарпатська проблема. В § 108 своїх мемуарів, торкаючись національних питань у ЧСР, він в останнім уступі каже: «А врешті ми маємо державно-правну проблему Підкарпатської Русі і впорядкування тої автономної території, що була нам признана Мировою Конференцією на основі бажань, висловлених представниками населення в Америці і дома. Від початку і тут спеціальною проблемою було визначення кордонів».²²⁾

З'ясовуючи завдання славянської політики для молодої Чехословацької республіки (у § 119), Масарик між іншим пише: «З визволенням ми одержали нові славянські завдання у себе: об'єднання Словаччини та історичних провінцій; вірне вирішення питання Підкарпатської Русі і славянських меншостей — польської та малоруської (на Словаччині). Це є проблема політична, адміністративна і культурна».²³⁾

Ще раз вертається автор «Світової революції» до підкарпатського питання в останньому (137) параграфі своїх спогадів, де характеризує церковні і релігійні відносини в ЧСР. Він згадує старе (за часів мадьярів) переслідування православної віри у цій країні і в сучасному православному рухові на Підкарпаттю вбачає явище аналогічне до гуситських і реформаційних прямувань серед чеського народу.²⁴⁾

Здається, що цим вичерpuється весь матеріял, який у «Світовій революції» безпосередньо торкається українського питання.

¹⁹⁾ S v ě t o v á r e v o l u c e , 489. ²⁰⁾ Idem, 509. ²¹⁾ Ibidem. ²²⁾ Idem, 487.

²³⁾ Idem, 520. ²⁴⁾ Idem, 606.

Тому, що спогади Масарика є останнім джерелом для цієї праці, опрацювання її з фактичного боку також цим вичерpuється. Лишаються отже критичні зауваження і остаточні висновки з приводу того, як Масарик трактує українську справу і як він ставиться до України.

XV. ЧЕХО-СЛОВАЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СПР.

1. Є ще одна справа, яка мусить бути тут з'ясована. Це припущення аналогії між чехо-словацькими відносинами — з одного і російсько-українськими — з другого боку.

Цю аналогію припускає передусім сам Масарик. Зрештою, трактування українського питання рег analogiam зі словацьким після війни є взагалі поширене у чехословацькій громадській думці.

Ось чому конче необхідно з'ясувати цю справу у зв'язку з темою моєї праці. Без цього неможливо обґрунтувати її остаточних висновків.

2. Ми бачили, що Масарик кілька разів зазначав цю аналогію. Так, напр., в часі війни, коли він уперше був на Україні, на зборах представників від чехословацьких організацій Києва (30. VI. 1917) Масарика запитував дехто із слухачів про те, який його погляд на українське питання. Він, відповідаючи на це, пригадав аналогію зі Словаччиною.¹⁾

Так само у «Світовій революції», припускаючи можливість витворення на Підкарпаттю літературної мови, Масарик також покликається на аналогію з існуванням словацької літературної мови, правда, додаючи, що «аналогія не є тотожністю».²⁾

Властиво такий підхід до української справи по аналогії зі словацькою у Масарика не є новий і в кожнім разі він не датується тільки від війни. Вже у 1910 р. під час свого побуту у Петрограді проф. Масарик обґрунтовував його у розмові з представниками тамтешньої української колонії. Якщо не помилляюсь, цей факт досі не був ще зафіксований. Я наводжу його тут зі слів п. М. Славінського, одного із учасників цього побачення петроградських українців з проф. Масариком. Воно відбулося у готелі «Дагма́ра», де зупинився проф. Масарик; з українського боку були: п. п. М. Славінський, О. Лотоцький і покійний вже П. Стебницький, що передав при цій нагоді проф. Масарикові петроградське

¹⁾ Dr. J. Ku d e l a: I. c. p. 79.

²⁾ S v ě t o v ā r e v o l u c e, 303.

видання «Кобзаря» з присятою, в якій було сказано: «даємо найкраще, що маємо».

Проф. Масарик виявив зацікавлення до українського руху і інформувався про нього від закликаних до себе згаданих трьох українських діячів. Зі свого боку, з'ясовуючи своє становище до українського питання, він весь час звертав їхню увагу на аналогію між Словаччиною та Україною.

Під час свого перебування на Україні, Масарик цю саму думку розвивав знову в разом з чільними представниками українського національного руху, серед яких були покійний Є. Чикаленко і С. Єфремов.

І якщо Масарик віддавна вже вирішував чехо- словацьку проблему в напрямі культури - національного об'єдання, зрозуміло, що аналогічним шляхом він уявляв собі і полагодження російсько-українського спору. Дійсно, в його відношенні до України ця думка московсько-українського порозуміння та угоди є провідною.

3. Масарик, як і кілька інших видатних чеських національних «*buditelů*» (наприклад Колляр, Шафаржик) є словацького походження, що він не раз сам зазначав і підкреслював. Напр., у своїх словацьких автобіографічних спогадах — «*Spomienky*» — в Петрограді (1917). Там він писав: «Як своїм родинним, так і родовим походженням — я словак... без мадьярських чи німецьких домішок, хоч моя мати за молодих років краще вміла говорити по-німецькому, ніж по-чеському. Незабаром вона цілком зчехизувалася і ми у себе вдома завжди розмовляли по-чеському»...³⁾)

Вже як президент ЧСР у своїх автобіографічних розмовах з відомим чеським письменником К. Чапком, Масарик також згадує про своє словацьке походження, кажучи: «Я почував себе словаком»...⁴⁾)

Але це своє словацьке походження Масарик завжди, мовляв, синтетично зв'язував з чеськістю, як про це він згадує у своїй «Світовій революції», де з цього приводу пише: «Від дитячих років я почував свою чеськість конкретно втямленню вдачі, поглядів і життя своїх земляків там на Словаччині..., а згодом і на Мораві та в Чехах»⁵⁾) У своїх петроградських «*Spomienkach*» він констатує, що від початку політичної діяльності, отже з приїздом до Праги, його «програма відразу ж була чехословакською».⁶⁾)

Масарик завжди живо цікавився долею Словаччини і мав чималий ідеологічний вплив на молоду словацьку генерацію.⁷⁾)

³⁾ Masarykovy projekty at d., Spomienky, p. 14, 15.

⁴⁾ K. Č. Hovory s T. G. Masarykem, Praha, 1928, p. 30.

⁵⁾ Světová revoluce, 395. ⁶⁾ I. c. p. 22.

⁷⁾ Цікаві спогади про це написав видатний словацький провідник — В. Шробар до ювілейного збірника з нагоди 60 роковин народження Масарика — *Vliv Masaryka na Slovakov*. Особливо пор. II розділ: (Masaryk a mláda generácia).

Чехословаччина могла б визнати цю владу *de facto*. По аналогії він згадував, як у свій час молода українська держава визнала революційний уряд майбутньої незалежної Чехословаччини. Дійсно, швидко потім були нав'язані фактичні дипломатичні зносини між УНР і ЧСР.

3. Ставлення президента Масарика до українського народу вимовно характеризує його відношення до численної української національної еміграції, що примусово опинилась на теренах Чехословацької держави.

Коли для Масарика українська проблема, як політична, могла іноді викликати ті, або інші сумніви і навіть заперечування (напр., його заява з приводу IV Універсалу), вона, як питання культурно-національне, завжди була для нього поза всікими сумнівами. Він завжди визнавав право українського народу на власний культурний розвиток і не поділяв поглядів тих, що пропагували антиукраїнський своєрідний *Kulturkampf*.

В. Харват, автор ювілейної статті «Масарик і українці» так правильно поширює синтетичну формулу нації автора «Світової революції» і на українців. «Література і мистецтво — з'яєвую він цю формулу — філософія і наука, політика і адміністрація, моральний, релігійний і взагалі духовний характер кожного народу, а отже і українського (підкреслення оригіналу. Б.) мусить бути національний».²⁾

Зрозуміло, що українська еміграція знайшла у нього живу підтримку в своїх національно-культурних прямуваннях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці. Не дивно тому, що чеські русофіли докоряють йому за це, добачаючи у цій підтримці української культурної роботи в ЧСР шкідливу для славянства (а передусім для Росії) руйницею працю.³⁾

Своє відношення до української еміграції президент Масарик зазначив під час свого приїзду до Подебрад (1923) у відповіді на привітання Сенату Української Господарської Академії.

«Я вам, панове, сердечно дякую, — казав він. Я досить добре поінформований про вашу школу і ваші успіхи. Недавно я отримав звіт про це. Тішить мене, що ви у нас знайшли, хоч не батьківщину, — зрештою, ви її і не можете знайти тут, — але добре сусідство братнього народу з якого ви можете бути задоволені. Ви і самікажете, що ви тут задоволені і щасливі. Я сам тішуся тим, що при всьому нещасті, яке впало на Росію і Україну, ми тепер можемо практично здійснювати наші славянські програми, які ми мали перед війною. Славянська програма ще не загинула і не загине. Ми хочемо, щоб ми були сьогодні, я б сказав, більш практи

²⁾ «Slovanský pěsniček», 1930, ч. 2, р. 124; пор. *Světová revoluce*, р. 531.

³⁾ Пор., напр., цитовану вже тут статтю Fr. Schwarze: «Dvě koncepte» у тижневику «Fronta», 1930, ч. 21, р. 323.

тичні, ніж давніше, аби ті ідеали, більш менш абстрактні, — під Австрією вони і не могли бути інші — сьогодні ми засвідчили чином. Оскільки це буде залежати від мене, я радо буду підтримувати вас і ваших слухачів».⁴⁾

4. Як президент Чехословацької держави, Масарик прилюдно висловився з приводу славянських питань у спеціальній розвідці: «The Slavs after the War», написаній для першого числа англійського періодичного збірника: «The Slavonic Review», що є органом «The School of Slavonic Studies» (отже свого роду славістичний відділ при лондонському університеті).⁵⁾

У цій публікації автор на кількох місцях згадує Україну і торкається української справи взагалі.

Вже у першому її параграфі, де говориться про ті політичні зміни, які світова війна спричинила серед славян і конкретно згадується повстання двох нових держав — Чехословацької та Польської, автор далі робить зауваження, яке стосується до українського питання *in toto*. «Попри цього — пише він — деякі славянські частини стали напівнезалежними: Україна стала автономною частиною Росії; Підкарпатська Русь — Чехословаччини; про Східну Галичину не є ще остаточно вирішено»...⁶⁾

Характеризуючи далі післявоєнну Європу під кутом її національно-політичної організації, Масарик зазначає: «Положення України, Білорусі, а власне і Литви не є єще дефінітивне».⁷⁾

Змальовуючи нову Чехословаччину, автор звертає увагу на значіння для цієї молодої держави проблеми національних меншин і серед них згадує «більше число малорусів (русинів) на Словаччині (попри малорусів в автономній Підкарпатській Русі)».⁸⁾ Згадує він їх далі, як національну меншість, що є частиною народу, який живе поза кордонами ЧСР і з яким отже ця держава межує.⁹⁾

З приводу сучасної Польщі та національної справи у цій державі Масарик каже: «Певні труднощі з польськими меншинами полягають у тім, що питання України, а також Литви і Білорусі не є ще зафіковані і вирішені».¹⁰⁾

5. Спеціально Україні у цій публікації присвячений § 9. Я наведу тут його *in extenso* для характеристики погляду Масарика на українське питання після війни.

«Про Україну (підкреслення оригіналу. Б.) — згадується

⁴⁾ Пор. брошуру: *Ukrajinská Hospodářská Akademie v ČSR. Lázně Poděbrady*, 1926, p. 5. В брошурі «Slované po válce», говорячи про чехословацьку еміграційну акцію, як вияв славянських взаємин, президент Масарик згадує також про Укрainsький Університет у Празі. (l. c. p., 30).

⁵⁾ Ця розвідка в Лондоні вийшла у 1922 р. В перекладі на чеську мову — брошурою під заголовком «Slované po válce» у 1923. Тут я цитую її за чеським перекладом. ⁶⁾ l. c. p. 5. ⁷⁾ Idem, 8. ⁸⁾ Idem, 9. ⁹⁾ Idem, 10. ¹⁰⁾ Idem, 17.

тут кілька разів; її політичне положення, зосібна відношення доsovітської Росії є неокреслене. В українській проблеміходить про те, як і до якої міри визначиться ріжниця між Україною і Росією. Економічно Україна ріжниться від північної Росії: вона має кращу землю (значна більшість збіжжя експортуваного Росією перед війною продукувалась на Україні); має вугілля, залізо і нафту (нафта у Галичині є на території, заселеній малорусами); вона має море. Саме тому росіяне з півночі тиснули на український південний. Між росіянами і українцями є також ріжниці щодо вдачі, аналогічні до тих, які існують між північним і південним населенням інших народів.

Досі серед славістів і мовознавців ведеться спір про те, чи малоруська мова є відрізнома від російської, чи вона є лише російським діялектом. Такий спір не вирішується, звичайно, граматично; майже у всіх народів літературна мова і його літературна перевага почали у зв'язку з політичною перевагою. Сьогодні українська література, коли її порівняти з російською — є ще квола. Київ — найбільше місто України — є російське і було колискою російської держави взагалі.

Малоруський народ поширюється до сусідніх країв — до Росії, до Польщі, до Підкарпатської Русі і до Румунії; його численність визначається до 40 мільйонів. Звідси політичні проблеми між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Територія, заселена малорусами, не менша від Німеччини; населення вона має більше ніж Франція». ¹¹⁾

6. Врешті остання згадка про Україну у брошурі «Славяне після війни» є у зв'язку з увагами автора про перспективи політичного панславізму після війни. (§ 11).

Масарик скептично задивляється на майбутність панславізму, як політичного чинника. Фактичне положення славянських народів є мало сприятливим для цього. Також не знати ще, як виявиться після війни пангерманізм і німецький Drang nach Osten, що під цим оглядом перед війною мали вплив на активізацію славянської взаємності. Зрештою, немає зараз славянського народу, що міг би перебрати провід над усією Славянчиною.

Росія є розбита. Російська поступова і ліва інтелігенція «анадціональна, або просто антинаціональна...» ¹²⁾, вона не буде мати охоти встравати у панславістичну політику. «Панславізм консервативної партії, власне реакційної, не буде нікому бажаний, Після росіян малоруси і поляки є найбільшими славянськими народами; але Україна до проводу є цілком непідготована, а внутрішнє положення Польщі засадничо виключає панславянську політику». ¹³⁾

Висновки Масарика з цих уваг такі, що «на довший час пан-

¹¹⁾ Idem, 25—26. ¹²⁾ I. c. p. 31. ¹³⁾ Ibidem.

славізм може бути тільки культурною і етичною силою, якою він був перед війною».¹⁴⁾

7. Цікаво порівняти уваги Масарика з приводу української проблеми у цій публікації з тими поглядами, які він висловив про це у «Новій Европі».

Коли у цій останній дуже відчувається його політичний активізм і коли він там промовляє як політична сторона і репрезентант певної політичної орієнтації, тут у брошури «Славяне після війни» знову переважає соціолог і філософ. Складається враження, що це говорить Масарик 1908 р. В цій праці найбільш синтетично висловлені його погляди на українське питання. Дещо особливо характерного слід відмітити. Отже насамперед констатування що українське питання не є ще остаточно полагоджене. Потім, піднесення геополітичного його значіння і врешті загалом соборницьке його трактування навіть під економічним оглядом (згадка про українську нафту). Не знати лише, чи хронологічно мусимо ці його погляди на Україну вважати останніми, чи скоріше слід такими визнати ті, які він висловив у своїх мемуарах («Світова революція»), що друком появилися пізніше (1925 р.), і які взагалі більші до його думок на цю тему у «Новій Европі»; зрештою, у передмові до своїх спогадів Масарик сам зазначає, що політично «Nová Evropa» і «Světová revoluce» творять «одну цільність».

¹⁴⁾ Ibidem.

XIV. УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ У „SVĚTOVÉ REVOLUCI“.

1. В 1925 році вийшли друком спогади Масарика про війну і революцію. Автор у дусі власної концепції і розуміння великих подій, що відбулися стихійним темпом на протязі 1914—1918 років, назвав їх: «Світова революція в часі війни і у війні».¹⁾

Як вже видно з підзаголовку автора до цієї книги, що він «згадує і міркує», — це не тільки особисті мемуари, яких так багато вже було видано після війни; це одночасно майстерна соціологічна аналіза, так би мовити, *sub specia eternitatis* — найбільшого суспільного катаклізму, який знає історія людства. Безпereчно, це найцікавіший твір про світову війну і революцію. Щодо свого змісту — це, безсумнівно, праджерело для філософсько-історичного зображення її сенсу. Український загал ці спогади, звичайно, мусять ще особливо цікавити тому, що в них автор не раз торкається і української проблеми. Це зацікавлення мусить бути тим більше, що хронологічно це останній прилюдний його вислів з цього при-воду, отже свого роду рекапітуляція і, так би мовити, підсумок його поглядів щодо України.

Користуючись методою, якої я дотримувався досі у цій праці, наведу тут із «Світової революції», по можливості *in extenso*, — все найголовніше, що стосується до української справи.

2. Спеціально про українське питання Масарик пише у § 57 своїх спогадів, отже у V відділі, де говориться про пансловізм у зв'язку з організацією чехословацького революційного війська. У § 54 цього відділу говориться про большевицький переворот, захоплення большевиками Києва та чесько-большевицькі переговори на території України. В слідуючому VI відділі (§ 62) (під заголовком «На Далекому Сході») у згадуванім тут вже меморандумі Масарика про большевизм, є мова і про українську справу.

¹⁾ *Světová revoluce za války a ve válce (1914—1918).* Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk. Praha, 1925. Саме вийшов авторизований український переклад цих незвичайно цікавих спогадів: «Світова революція», I. Львів, 1930 (Червона Калина).

Тема цього розділу була вже опрацьована мною в статті: «Всесвітня революція» Т. Г. Масарика й українська справа», в ювілейнім числі львівського «Діла» (№ 9/12375) з 14. I. 1930.

Також в дальшім VII відділі «Світової революції», присвяченім опису перебування Масарика в Америці (затитулований він: Американська демократія (*Finis Austriae*), автор згадує свою співпрацю з трансокеанськими українцями (§ 70) і довше зупиняється на з'ясуванню свого відношення і погляду на підкарпатське питання (§ 72).

Принаїдно торкається він української проблеми ще в IX і X відділах своїх мемуарів, з яких перший з'ясовує ретроспективно повстання Чехословацької республіки, а другий єного роду програмовим викладом демократичного і гуманітарного *credo* Масарика.

Поза тим у «Світовій революції» є вже тільки випадкові згадки про Україну, мовляв, *en passant*.

3. У першу чергу я наведу тут такі, власне принаїдні, вислови Масарика про українців і українську справу на сторінках «Світової революції».

Ось, напр., перша з них з часу, коли Масарик був у Парижі (зимою 1916 р.). На бажання славетного французького чехофіла проф. Е. Дені (*Denis*) він мав у Сорбоні свій виклад про славянську проблему, як про це тут вже попереду писалося.

«22 лютого — каже він з цього приводу — я мав у Сорбоні свій виклад про славян і панславізм, де згідно з правдою показав, що у славян і росіян немає такого імперіалізму, який німці проповідують у своєму пангерманізмі. Я не висловився за царизм, але це не означувало ще, що я зрікаюсь славянськості. Адже я робив заходи у справі заснування інституту для славянських досвідів при Сорбоні;²⁾ ми заклали науковий журнал для славянських справ (*Le monde slave*); скрізь я прилюдно працював з югославянами і поляками; пізніше також з українцями. Моє відношення до росіян скрізь на Заході було дуже добре. Ми є славяне і хочемо ними бути, але славянами європейськими, світовими».³⁾

Далі, на сторінках цих спогадів Масарика маємо кілька згадок, які торкаються його перебування на Україні та коментують чехословацьку самостійницьку політичну акцію у той час.

Загально Масарик так характеризує, напр., перебіг чехословацької військової справи у цій добі: «Первісно і спочатку ми були залежні від російських військових урядів, але коли ми почали зосереджуватися на Україні, російські уряди спріявали уступали перед українськими урядами в міру того, як саме Україна осамостійнова-

²⁾ Пор. про це програмовий нарис проф. Е. Дені: *Ústav pro studium Slovanských vlastností*, Praha, 1921. У зв'язку з моєю темою одна річ з цієї первісної програми Паризького Славістичного Інституту заслуговує на увагу. Проф. Е. Дені, згадуючи про стала співпрацю у цій установі з боку славян: сербохорватів, поляків, чехів і росіян, додає: «Цим звичайно список не вичерpuється; річ певна, що ми не забудемо про малорусів, лужицьких сербів, а згодом і болгар, коли ці останні визнають свої хиби і перестануть уважати себе монголами» (l. с. р., 30). ³⁾ *Svetová revoluce*, 115—116.

лася. Рівночасно ми не могли уникнути того, щоб не переговорювати з новоповстаючим більшевицьким авторитетом, який став пануєм».⁴)

З приводу заняття більшевиками Києва і зв'язаних з цим для чехословаків політичних наслідків, автор пише: «Коли отже більшевики під проводом Муравйова впали на Україну проти буржуазної Ради з ціллю здобути Київ, ми заключили з ними умову: вони забезпечили нам озброєний нейтралітет і вільний від'їзд з Росії до Франції. Через визнання озброєного нейтралітету ми (Національна Рада) були признані правильною самостійною армією та урядом».⁵)

Хронологічно Масарик фіксує ці події трохи нижче, коли графічно з'ясовує перебіг чехословацької політично-самостійницької акції.

Мимохід згадує він ще про Україну, коли мотивує своє скептичне відношення до проекту переведення чеського війська на румунський фронт. Масарик слушно не вірив у те, що Румунія витримає німецький натиск після замирення Німеччини з більшевиками. «Що б ми робили — запитує він — на румунській території після заключення миру? Мій досвід був незабаром підтверджений. З переговорами росіян про мир почалося і перетрактування румунів. 9 грудня 1917 року почалися переговори про перемир'я; 5 березня 1918 р. заключений був тимчасовий мир, а 7 травня — остаточний. Щікаво — пише Масарик — порівняти Румунію з Україною і Росією; перетрактації румунські протяглися півроку. З Україною і Росією справа пішла швидче».⁶)

Автор «S v ě t o v ē r e v o l u c i ī» ще раз порівнює Румунію і Україну по дорозі в Америку (квітень 1918 р.), коли робить загальний огляд світової політичної ситуації у той час.

«Україна — пише він — заключила мир, — в дійсності підлягаючи тисненню дужого партнера. Так само Румунія».⁷)

У тому хаосі, який запанував в Росії та на Україні з появою більшевизму, а головно у зв'язку з їхнім замиренням з Центральними державами, положення чехословацького політичного і військового проводу було дуже складне і скрутне. Масарик згадує про це у своїй «Світовій революції», констатуючи, напр., що для антибільшевицьких чинників не було бажаним, щоб чехословаки залишили Україну і Росію.

«Проти нашого відходу з Росії — пише він — були політики і військові команданти царської і до-більшевицької Росії. На мене налягали Корнілов, Алексєєв, також Милюков та інші, щоб я приєднався до них і виступив проти більшевиків. Також більшевики і українці були проти нашого відходу, оскільки намагалися придбати нашу армію для себе»...⁸)

При таких обставинах дотримання абсолютноного нейтралітету щодо внутрішньо-політичної боротьби із-за державної спадщини

⁴⁾ Idem, 201. ⁵⁾ Idem, 307. ⁶⁾ Idem, 221. ⁷⁾ Idem, 248. ⁸⁾ Idem, 223.

царської Росії було *conditio sine qua non* самозахисту чехословаків.

Масарик констатує це, коли пише: «Відносини у Росії імперативно встановлювали правило невтручання до них з нашого боку. Ці відносини революція ускладнила ще тим, що не лише окремі народи, але і області та поодинокі міста почали бути до певної міри самостійними. Нам доводилося мати діло вже не з центральною Росією та її урядом, але з Україною та іншими автономними формациями (напр., з козаками), з якими ми входили в зносини».⁹⁾

Масарик з'ясовує потім випадкове і без його відома порушення нейтралітету у т.зв. київському інциденті (29 жовтня 1917 р.), коли частина чеського 2. полку активно виступила проти більшевиків на підступний розказ полк. Мамонтова.¹⁰⁾ Він згадує далі ще про те, як українські більшевики під Бахмачем билися з чехами проти німців: «Їхня незначна участь в цім бої не була вислідом продуманої антинімецької акції, але випадкової констеляції».¹¹⁾

Цікаве *resumé* Масарика про цю дуже критичну і рішачу добу для чехословацької самостійницької акції. «Я поводився відносно Росії у всіх фазах її розвитку — каже він — керуючись своїм знанням відносин і нашою національною програмою; не було мені приємно, коли дехто з боку Антанти не розумів мене відразу. Остаточний вислід і успіх виправдали мене...

Коли я роблю огляд цілого перебігу справи після поразки царської армії, мені здається, що російська революція була для нас і для нашого визволення скоріше плюс, ніж мінус. При цьому я маю на увазі не тільки наші легіони у Росії, але і вплив російської революції на нас дома, на Австрію і Европу взагалі. Навіть більшевицька революція нам не накоїла лиха».¹²⁾

За. Питання про роля Росії взагалі (а передовсім царської), у чехословацькій визвольній і самостійницькій боротьбі належить все ще до полемічних справ чеської публіцистики і новітньої політичної історії. Іде спір про те, хто мав рацію: чи русофільська програма і концепція д-ра Крамаржа, що головну заслугу приписує славянській політиці Росії, чи критична концепція Масарика (Бенеша), як вона докладно була з'ясована на сторінках цієї праці.

Знайомий вже нам чеський історіограф повстання чехословацької республіки — Я. Папоушек присвячує спеціальну працю цьому спорові. Маю на думці його джерельну розвідку «Carské Rusko

⁹⁾ Idem, 224. ¹⁰⁾ Idem, 227. ¹⁰⁾ Idem, 228.

¹²⁾ Idem, 229—231. Три хронологічні згадки у зв'язку з перебуванням Масарика на Україні торкаються таких подій: 1) Перша дата 15. I. 1918 — «умова про військо з українським урядом». 2) 10. II. 1918 — «угода з більшевицьким командуючим Муравйовим, що забезпечувала озброєний нейтралітет», 3) 11—14. III. 1918 — «переговори з українцями і німцями у Бахмачі». (л. с. — § 77 хронологічно-графічний огляд чехословацької політичної самостійницької акції під час війни, стор. 345).

а naše osvobození» (Прага 1927), де у вступній статті: «Carské Rusko a československá otázka», автор докладно аналізує ці дві концепції славянської проблеми у чеській політиці і приходить у кінці до висновку, що зовсім стверджує правильність славянської ідеології і політики Масарика.

«Результати аналізи царської військової політики — пише він — та її відносин до поокремих славянських народів, зокрема ж до нашого, вирішує по суті спір про славянську політику у нас. Історичний досвід стверджує, отже, не тільки правильність Масарикової тактики, що рахувалася з Росією, як і з іншими Союзниками, але і основну його тезу (оба підкреслення у тексті оригіналу. Б.), що царській Росії була чужа славянська ідея». Це твердження цитованого автора тим цінніше, що воно оперте на історичних документах з царських урядових архівів.^{12*})

4. Окремо слід тут згадати ті точки меморандуму про большевизм, який Масарик склав у Токіо (10. IV. 1918) по дорозі до Америки на бажання вінсінгтонського уряду і для інформації Антанти загалом. Про цей меморандум взагалі була вже тут мова. Лишається навести ті пункти, де Масарик спеціально висловлюється з приводу українського питання. Це передусім точка 7, а потім 8 і нарешті точка 13, пункт f. Зміст їх такий:

т. 7. «Здібний уряд зміг би примусити українців до того, щоб вони заспокоїлися автономною республікою, яка творила б частину Росії.

^{12*}) Доречі: серед документів, які наведені у цитованій монографії Я. Папоушка — є також матеріал що закидає Масарикові українофільство, як про це вже була мова спеціально у II розділі цієї праці. (Пор. стор. 50). Слід навести тут бодай один дуже характерний уступ з «Додатку до довірочного меморандуму про чехословацьке питання» царського міністерства закордонних справ з 3-го жовтня (20 вересня) 1916 р. (див. акт. ч. 45 у цитованій книзі Папоушка), де з приводу майбутньої української небезпеки говориться між іншим таке: «Однією з найближчих причин тертя між Росією і Чехословачкою державою на випадок, що у ній перемогла б несимпатизуюча з нами група діячів масариківського напрямку, могла б бути підтримка українського руху, бо він і після розвалу головної його інспіраторки, — австроугорської монархії — ледви чи занепаде; як і у нас, де при допомозі довголітньої таємної підтримки німецької імперії він вже широко розвинувся, так і за кордоном, він може бути сильною зброєю у руках наших політичних ворогів, теперішніх і евентуально майбутніх.

Одним із осідків (kolebek) української пропаганди могла бути також Чехословаччина, якщо до проводу у ній були б допущені масариківці, що у нас вже виявили свої українські симпатії.

При цім Масарик і його прихильники могли б відограти некорисну для Росії роль вже у першій фазі формування чехословацької держави, як що в їхніх руках був би зосереджений вплив при встановленню кордонів, яких вони домагаються. Як видно з етнографічних мал та писаних заяв, вони посuvаютъ ці кордони далеко за межу етнографічного поширення словаків на шкоду російському племені, з більшуючи, таким чином, неприступну для нас сферу можливої української пропаганди». (І. с. р. 139—140. Пор. там же акт ч. 44, р. 124 і 127).

Це був первісний план самих українців; доперва пізніше вони проголосили свою незалежність; але незалежна Україна в дійсності буде німецькою, або австрійською провінцією; німці і австрійці ведуть щодо України ту саму політику, як і відносно Польщі».

т. 8. «Слід пригадати, що південь Росії є багатою частиною краю (родюча земля, донецький басейн, Чорне море і т. д.); північ є бідна; російська політика буде тяжити на південь».

Врешті пункт f. т. 13 торкається військової організації українських полонених в Німеччині. Ось він. «Відомо, що німці впливають на військових полонених, підготувавши, напр., полонених з України для української армії і т. д.; Союзники могли б впливати на німецьких полонених, як довго ці залишаться у Росії (друком, через спеціальних агітаторів і т. д.)».¹⁸⁾

Наводжу зміст цих точок, покищо без коментарів, і переходжу до § 57 «Світової революції», який спеціально присвячений Україні.

5. Доцільно зацитувати тут його повно, без скорочень. Аджеж Масарик в ньому ретроспективно робить огляд свого відношення до української справи за час його перебування на Україні.

«Рівночасно з ускладненнями з большевиками — пише він — скупчувалися ускладнення з українцями. Наш корпус був розміщений довкола Києва на українській території. Доки там панувала Росія, наш стосунок до Росії був простий; Росія давала можливість нам організувати корпус, його озброїти та мати потрібне постачання для його утримання. За це ми оберігали на зайнятій нами території і головно у Києві ріжного роду військове майно і утримували порядок.

Але незабаром після большевицького перевороту Україна почала осамостійнюватися. 20 листопаду 1917 року був проголошений III Універсал, згідно з яким Україна стала республікою і автономною складовою частиною російської федерації. Через це виникла потреба переговорювати з українським урядом: ми порозумілися на тих самих умовах, які мали з Росією (15 січня 1918 р.). Звичайно, і особливо у першій фазі української самостійності, відносини між Україною і Росією, а зокрема між українським і російським військом не були ясні; через це також затемнюювалося наше відношення до України. Але загалом ми не мали приких ускладнень; деякі непорозуміння виникали в наслідок непогодження у внутрішніх українських відносинах і особливо через міжпартийні суперечки.

Вже в січні підготовлялося відірвання України від Росії; 12-го січня Центральні держави визнали Україну. Про те, що діялося, я був добре поінформований і відповідно до цього підготовлявся.

¹⁸⁾ Idem, 240—241.

Я вважав неможливим залишатися на Україні, від Росії цілком відірваній; і це не тільки з огляду на давніші зобов'язання та обіцянки щодо Росії, але і з огляду на наших земляків у більшевицькій Росії, а особливо з огляду на наших полонених (щоб вони не були переслідувані): без Росії ми не могли дістатися на Сибір по дорозі до Франції. Тому, отже, коли 25 січня був проголошений IV Універсал, по якому Україна стала цілком самостійною державою, я 26 січня заявив міністру закордонних справ О. Я. Шульгинові (О. Я. Шульгин власне Шульгин український, якого треба відріжняти від В. В. Шульгіна російського у Києві), що IV Універсалом наша умова є розв'язана і що тому ми якнайвидче виведемо своє військо з України; це військо було формовано у згоді з Росією; Росії наші вояки присягали на вірність; Росії ми були віддані; таким чином, ми не можемо переворінтуватися, хоча проти України та її політики ми не хочемо виступати; українське питання також буде вирішувати Росія; ми засадничо не втручаємося до внутрішніх справ Росії.

Я сказав міністру Шульгинові, що у цій ситуації відокремлення від Росії уважаю помилкою, зокрема тому, що розбурхана і адміністративно непідготовлена Україна попаде під надмірно міцний австрійський і німецький вплив. Я мав серйозні підстави так думати. Врешті формальним аргументом було те, що ми не могли залишатися на території держави, яка заключила мир з німцями і австрійцями. Це однаково мало силу і для нашого відношення до більшевиків. Україна договорилася про мир з німцями і австрійцями 9 лютого (у Берестю Литовському), отже на другий день після забрання Києва більшевиками.

Варто згадати, що це невизнання IV Універсалу дуже швидко уможливило нам переговори з Муравйовим. Лише коротко слід зауважити, що у Києві не припинялася наша пропагаційна праця і що ми використали кожну нагоду, щоб з'ясувати свою програму спочатку російському, а потім українському громадянству. Я мав виклади також у Києві; там же влаштували ми також великі сходини поневолених народів (12 грудня); перед тим (29 серпня) ми послали Д-ра Гірсу на московський з'їзд і т. д.».¹⁴⁾

6. У § 70 своїх спогадів Масарик пише про свої знозини з ріжними, головно славянськими, народами під час свого перебування в Америці.

Один уступ цього параграфу присвячений згадці про його знозини з тамтешніми українцями. «Ми мали знозини — каже він —

¹⁴⁾ I. c. p. 218—219.

також з українськими, галицькими і угорськими малорусами. З галицьких малорусів був в Америці між іншим Січинський, що свого часу застрілив галицького намісника. Людина — поза сподіванкою — мила і розумна. Я мусів бути дуже обережним, щоб своїми зносинами з малорусами взагалі не роздратувати поляків. По відношенню до Січинського поляки в Америці трималися стримано, але коректно».¹⁵⁾

У далішому 71 § Масарик згадує про «Демократичну Унію Середньої Європи», історія і діяльність якої були вже тут з'ясовані. Ale один уривок з цього параграфу треба проте зачитувати, бо він торкається виходу поляків із згаданої «Mid European Democratic Union» на ґрунті конфлікту з українцями з приводу східно-галицької справи.

Згадуючи про внутрішні міжнаціональні непорозуміння у лоні цієї спілки, Масарик каже: «Так, напр., поляки виступили з Унії, мотивуючи це тим, що вони не можуть в Унії сидіти поруч з малорусами, коли ці у Східній Галичині виступили озброєно проти поляків. Декотрі поляки казали, що властива причина відходу (їх) була інша».¹⁶⁾

Як вже було зазначено, розходилося про те, що М. Е. Д. У. мала визнати слушним домагання українців, щоб східно-галицьке питання було полагоджено шляхом переведення плебісциту у цій країні.

7. Я переходжу тепер до тої частини спогадів Масарика (§ 72), де мова йде про підкарпатське питання. Уваги автора з цього приводу цікаві не тільки історично; вони все ще мають великий актуальний інтерес. «Особливої згадки — пише Масарик — потребує Підкарпатська Русь, а зокрема представництво цієї країни у Сполучених Штатах.

Числячись від самого початку з поділом Австрії і Угорщини, я не забував про цю малоруську країну в Угорщині і про те, яка буде її доля після розпаду Угорщини. Значіння цього краю для кожного ясне у зв'язку з його сусідством з рештою території малоруського народу, з румунами, мадьярами і нами та словаками; словацькі письменники віддавна вже звернули пильну увагу на малоруські частини Словаччини. Доки Росія військово перемагала, треба було рахуватись з тим, чи вона не претендуватиме на Підкарпатську Русь, зокрема, коли вона відразу ж окупувала Східню Галичину; але Росія тоді брала під увагу те, що мадьяри можуть виступити проти Австрії і тому не мала окресленого плану. На це, як особливо на мадьярофільство офіційної Росії, я звернув увагу. Союзники не бажали, щоб росіянин дісталися на південний бік Карпат; про це зможе дати цікаві звідомлення

¹⁵⁾ Idem, 297. ¹⁶⁾ Idem, 300.

д - р Бенеш ще з часів переговорів на мировій конференції. Та обставина, що Росія програла, уможливила приолучення Підкарпатської Руси до нашої республіки. На початку це було лише *rīum desiderium*; але в Росії, і особливо на Україні, я мусів мати до діла з цим планом, бо українські провідники не раз з імою переговорювали з приводу всіх частин поза Росією. Проти приолучення Підкарпатської Руси до нас вони не мали заперечень.

У Сполучених Штатах є значна частина угорських малорусів емігрантів. Також з ними я швидко мав зносини, бо вони зналися з тамтешніми словаками. Вони пристали до Середньо-Європейської Унії і були в ній представлені д-ром Жатковичем. Пан Пачута перший зробив мені пропозицію від русинів; він мав зносини з нашими словаками і представляв русофільський напрям, до певної міри православний. Д - р Жаткович представляв велику більшість малорусів; ці були організовані церковно і були відданими католиками-уніятами. Політично мало хто з них був докладніше орієнтований. Інтелігенція, що прибувала з краю, була освічена по-мадьярському. Небагато з тих, що зголосувалися до свого народу, вміли правильно говорити своєю мовою; кожний балакав своїм місцевим діялектом і на більш освічених з них було видно, що вони доперва під час розмови витворювали деякі граматичні форми і слова. Це зрозуміло, бо під мадьярською владою вони не мали жадних школ. Самі себе вони називали «угорськими русинами» (по-англійському: Uhro-Rusins, Rusin Greek Catholic Churches-Rusinia; напрям Пачути — Carpatho-Russians); як католики, вони гостро стояли проти великоруського і православного напряму і з цих самих причин відкидали українців, в яких також вбачали православних. Але були теж і проти галицьких малорусів. Щодо мови, як було сказано і як видно з їхніх часописів, вони були у самих початках літературної мови; вони дотримувалися свого наріччя (власне своїх наріччів) з правописом більш історичним, ніж фонетичним, відріжняючись через це від українців.

Під час дискусій в Центрально-Європейській Унії вони довідувалися про політичну ситуацію і про можливе відношення до сусідніх народів. Вони мали зносини з поляками, румунами; щодо мадьярів вони, звичайно, були краще поінформовані і ці також серед них провадили впливову агітацію. Врешті русини самі вирішили пристати до нас.

Вони рішали уперше про свою політичну майбутність на своєму з'їзді 25 липня 1918 р. у Хоумстиді; тут свої домагання вони висловили ще умовно: якщо неможлива повна самостійність, тоді русини мають злучитися зі своїми братами в Галичині і Буковині; коли і це неможливе, тоді вони мають одержати автономію. Не сказано, в якій державі.

Але 19 листопаду вони мали другий з'їзд у Скрентоні (Пенсильванія). На ньому було вирішено, що русини на основі найширшої державної автономії, на федераційній підставі прилучаться до Чехословачкої республіки. Як видно вже з термінології, це рішення було прийнято по американському зразку, що, звичайно, не мав багато спільногого з відносинами в Угорщині і в Австрії. Вони жадали також, щоб до цієї Русинії були прилучені всі «пітомі» русинські підкарпатські жупи (комітати, округи. Б.), бувшої Угорщини. Після цього русинські організації перевели голосування у своїх парохіях і великою більшістю висловилися за прилучення до Чехословаччини. Я одержав від Д-ра Жатковича меморандум у цій справі. Я сам звертав його увагу на головні проблеми Русинії, особливо на господарську і культурну справу. Я звертав далі увагу на фінансові труднощі, які повстануть для визволеної Русинії і на брак урядовців, учителів, а також священиків, що могли б служити людові його мовою. Я спостерігав також певну напруженість між уніяцькими русинами і словаками; чехи були для них більш до прийняття, ніж словаки.

Що торкається мови, я апробував заведення малоруської мови у школах і урядах. І якщо малоруська мова уважається російським наріччям, я з педагогічних міркувань уважав більш відповідним уживання цього наріччя. Тут я приймав думку самих великорусів, як вона була формулювана Петроградською Академією Наук і визначними російськими педагогами.¹⁷⁾ Я звичайно звертав також увагу на те, що малоруська мова має бути на основі місцевого діалекту попереду виплекана письменниками із самого народу.

Я побоювався язикової мішанини, штучного язикового синкретизму і передбачав язикові нісенітниці, що могли б повстati в наслідок писанини бюрократів. Оскільки б розходилося про русофільський напрямок, що зголосується до великоруської мови, я б не бачив причини, щоб йому, як меншості, однаково як і іншим меншостям, робилися перепони.

Адже ж ми маємо у власнім народі аналогію (аналогія —

¹⁷⁾ Чеська Академія Наук в Празі в 1920 р. також висловилася за українську мову на Підкарпаттю. З підкарпатського становища питання мови в його історичнім розвитку розглядає відомий місцевий діяч А. Волошин у брошурі: — О письменном языке подкарпатских русинов. Ужгород, 1921, — рішуче висловлюючись проти москофільського язикового напрямку у своїй батьківщині (л. с. р. 42).

це не тож самість) в уживанню словацької мови як літературної.

Врешті пригадую, що я докладно звертав увагу д-ра Жатковича на політичне значіння його батьківщини і труднощі, які повстануть через сусідство з Польщею, галицькими і румунськими українцями та з мадьярами. Але д-р Жаткович, однаково, як і інші провідники русинів, обміркувавши всі обставини, певно вирішили, що прилучення до нас є для них найбільш бажане.

Як про Підкарпатську Русь пер特рактувалося в Парижі і як поводилися русини у себе дома — це вже належить до доби мирівих переговорів. Я пригадую тільки те, що виступили три Національні Ради (пряшівська, ужгородська і густьська), які за деякий час об'єдналися і 8 травня 1919 р. остаточно проголосили прилучення до Чехословацької республіки». ¹⁸⁾

7а. Як президент Чехословацької республіки, Масарик відвідав Підкарпаття у вересні 1921 року. На привітання ужгородського жупана п. Желтвая, він відповів довшою промовою. Вона цікава, бо з'ясовує відношення Масарика до підкарпатської справи, як голови держави, тому я наводжу її тут, як органічне доповнення відносного параграфу про Підкарпаття з його «Світової революції» разом із кінцевим додатком з його новорічного еxpose у 1922 р. «Я дякую Вам пане жупане, — казав президент ЧСР — за Ваше привітання на землі Підкарпатської Руси. Я щасливий, що міг врешті приїхати сюди, щоб на власні очі побачити цю гарну країну. Ви пригадуєте собі початки нашого визволення і мою участь в ньому. Так, я вжив в Америці свого впливу для того, щоб вона пізнала вас, але можу засвідчити, що ваші земляки зовсім самостійно висловилися за нашу республіку. Під цим оглядом я ніколи не використував свого впливу.

¹⁸⁾ Цікаво згадати, що Канцелярія Президента ЧСР листується з підкарпатськими культурними організаціями українською мовою, вживаючи фонетичного правопису. Спеціально звертає на це увагу ужгородська «Свобода» (ч. 26, 1930), наводячи текстуально — «письмо з Канцелярії п. Президента Республіки» з подякою ужгородській «Пресвіті» за ювілейне привітання та дарунок п. Президентові Масарикові. З цього приводу «Свобода» додає від себе: «таким самим письмом і такою саме правописю одержали подяки многі наші читальні по селах».

Підкарпаття реагувало на сьогорічний ювілей Президента ЧСР між іншим кількома спеціальними публікаціями. Ужгородське товариство «Пресвіті» видало збірник: «Т. Г. Масарик» (з нагоди 80 літ життя 1850—1930), де є стаття А. Волошина: «Масарик и Русини», що загально порушує цю саму тему, як і ця праця. З ювілейних цих видань слід ще згадати брошуру Д-ра М. Бращайка: «Т. Г. Масарик як учитель» і переклад на місцеву мову та етимологічним правописом популлярної біографії президента ЧСР д-ра Яроміра Долежала: «80 літ Т. Г. Масарика». Москофільська орієнтація випустила спеціальне число свого «літературно-общественного журнала» — «Карпатський світъ» (1930. ч. 1—2).

Я хотів, щоб ваш люд в Америці вирішив це сам; і це власне є так цінне для республіки. Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами. Ваші керманичі можуть вам сказати, що я своє знання вашої країни використовував перед повстанням республіки в інтересах Підкарпатської Руси та її люду. Люд Підкарпатської Руси був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і т. зв. інтелігенцією повстала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного звязку з людом, без національних корінів легко роспадеться на численні, між собою ворогуючі партії і фракції, з яких кожна має цілі, зовсім не зрозумілі для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це так нагальним завданням. Відчувається тут потреба інтенсивної праці шкільної, виховавчої, гігієнічної і народогосподарської. Політична автономія Підкарпатської Руси є забезпечена мировою умовою і конституцією. Я бажаю, щоб найширі верстви, як найшвидче могли приймати участь в адміністрації. Уряд ані на одну хвилину не буде у цьому заважати. Автономія цілої країни не сміє бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно вхопилася свого тяжкого і чесного завдання для добра люду. Будьте ж всі переконані, що я маю найщиріше зацікавлення в добробуті Підкарпатської Руси та її люду.

Підкарпатська Русь є країною найбільш занедбаною. Наслідки довоєнного мадярського абсолютизму і мадяризації відчуваємо власне на Підкарпатській Русі. Тут куди більше ніж у Словаччині. Громадянство Підкарпатської Руси має бути виховане для адміністрування і мусить бути освічене. Під цим оглядом наша адміністрація зробила вже заслужну частину праці.

Але на Підкарпатській Русі з великим смаком плекається т. зв. висока політика. Особливо значна частина інтелігенції, відчуженої від люду, провадить неплідну, партійну політику за рахунок аполітичного люду.

На Підкарпатській Русі, подібно, як і на Словаччині, мусить бути переведена земельна реформа. Але одночасно треба привчити люд до хліборобства; досі він є занадто призвичаєний до дуже екстенсивного господарювання, зокрема на пасовиськах. Звичайно, що успішні адміністративні реформи вимагають освіти населення і через це школи і просвітня діяльність є так невідкладним домаганням. Під цим оглядом також вже де що зробилося; за три роки звичайно не можна надолужити того, що занедбали століття».^{18a)})

^{18a)} Цитую за збірником: T. G. M a s a g u k (P. Maxa): Program presidentův, Praha 1930. p. 121—122. Останні три уступи є із новорічного exposé. (Пор. також стор. 196, де подано джерела звідки наведена ця стаття: Podkarpatská Rus).

8. Лишається ще тут зазначити деякі зауваження Масарика у зв'язку з українською справою більш епізодичного характеру у двох останніх відділах його спогадів.

В § 110 «Світової революції» автор характеризує ролю Росії і Славян загалом у чехословацькій визвольній боротьбі та констатує чималі перепони для русо-славянської політики Москви: «Не тільки Болгарія була проти Росії і Союзників, — каже він, — але також поляки йшли проти Росії, так само українці і навіть білоруси»...¹⁹⁾

Говорячи (у § 115) про потребу порозуміння між народами взагалі, а зокрема між сусідами, Масарик пригадує чеську співпрацю за часів Австрії з іншими народами цієї монархії, напр., з поляками, українцями, румунами... «З поляками — пише він — ми мали вже за Австрії приятельські політичні і культурні зносини; також з малорусами і румунами»...²⁰⁾ У зв'язку з цим він підносить значіння зносин з українцями для чехословацької держави. «Відношення до малорусів є для нас важливим внаслідок прилучення Підкарпатської Русі і малоруської меншості (на Словаччині)».²¹⁾

Звичайно, у цих кінцевих увагах і висновках його спогадів, Масарика особливо цікавить підкарпатська проблема. В § 108 своїх мемуарів, торкаючись національних питань у ЧСР, він в останнім уступі каже: «А врешті ми маємо державно-правну проблему Підкарпатської Русі і впорядкування тої автономної території, що була нам признана Мировою Конференцією на основі бажань, висловлених представниками населення в Америці і дома. Від початку і тут спеціальною проблемою було визначення кордонів».²²⁾

З'ясовуючи завдання славянської політики для молодої Чехословацької республіки (у § 119), Масарик між іншим пише: «З визволенням ми одержали нові славянські завдання у себе: об'єднання Словаччини та історичних провінцій; вірне вирішення питання Підкарпатської Русі і славянських меншостей — польської та малоруської (на Словаччині). Це є проблема політична, адміністративна і культурна».²³⁾

Ще раз вертається автор «Світової революції» до підкарпатського питання в останньому (137) параграфі своїх спогадів, де характеризує церковні і релігійні відносини в ЧСР. Він згадує старе (за часів мадьярів) переслідування православної віри у цій країні і в сучасному православному рухові на Підкарпаттю вбачає явище аналогічне до гуситських і реформаційних прямувань серед чеського народу.²⁴⁾

Здається, що цим вичерpuється весь матеріял, який у «Світовій революції» безпосередньо торкається українського питання.

¹⁹⁾ S v ě t o v á r e v o l u c e , 489. ²⁰⁾ Idem, 509. ²¹⁾ Ibidem. ²²⁾ Idem, 487.

²³⁾ Idem, 520. ²⁴⁾ Idem, 606.

Тому, що спогади Масарика є останнім джерелом для цієї праці, опрацювання її з фактичного боку також цим вичерpuється. Лишаються отже критичні зауваження і остаточні висновки з приводу того, як Масарик трактує українську справу і як він ставиться до України.

XV. ЧЕХО-СЛОВАЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СПР.

1. Є ще одна справа, яка мусить бути тут з'ясована. Це припущення аналогії між чехо-словацькими відносинами — з одного і російсько-українськими — з другого боку.

Цю аналогію припускає передусім сам Масарик. Зрештою, трактування українського питання рег analogiam зі словацьким після війни є взагалі поширене у чехословацькій громадській думці.

Ось чому конче необхідно з'ясувати цю справу у зв'язку з темою моєї праці. Без цього неможливо обґрунтувати її остаточних висновків.

2. Ми бачили, що Масарик кілька разів зазначав цю аналогію. Так, напр., в часі війни, коли він уперше був на Україні, на зборах представників від чехословацьких організацій Києва (30. VI. 1917) Масарика запитував дехто із слухачів про те, який його погляд на українське питання. Він, відповідаючи на це, пригадав аналогію зі Словаччиною.¹⁾

Так само у «Світовій революції», припускаючи можливість витворення на Підкарпаттю літературної мови, Масарик також покликається на аналогію з існуванням словацької літературної мови, правда, додаючи, що «аналогія не є тотожністю».²⁾

Властиво такий підхід до української справи по аналогії зі словацькою у Масарика не є новий і в кожнім разі він не датується тільки від війни. Вже у 1910 р. під час свого побуту у Петрограді проф. Масарик обґрунтовував його у розмові з представниками тамтешньої української колонії. Якщо не помилляюсь, цей факт досі не був ще зафіксований. Я наводжу його тут зі слів п. М. Славінського, одного із учасників цього побачення петроградських українців з проф. Масариком. Воно відбулося у готелі «Дагма́ра», де зупинився проф. Масарик; з українського боку були: п. п. М. Славінський, О. Лотоцький і покійний вже П. Стебницький, що передав при цій нагоді проф. Масарикові петроградське

¹⁾ Dr. J. Ku d e l a: I. c. p. 79.

²⁾ S v ě t o v á r e v o l u c e, 303.

видання «Кобзаря» з присятою, в якій було сказано: «даємо найкраще, що маємо».

Проф. Масарик виявив зацікавлення до українського руху і інформувався про нього від закликаних до себе згаданих трьох українських діячів. Зі свого боку, з'ясовуючи своє становище до українського питання, він весь час звертав їхню увагу на аналогію між Словаччиною та Україною.

Під час свого перебування на Україні, Масарик цю саму думку розвивав знову в разом з чільними представниками українського національного руху, серед яких були покійний Є. Чикаленко і С. Єфремов.

І якщо Масарик віддавна вже вирішував чехо- словацьку проблему в напрямі культури - національного об'єдання, зрозуміло, що аналогічним шляхом він уявляв собі і полагодження російсько-українського спору. Дійсно, в його відношенні до України ця думка московсько-українського порозуміння та угоди є провідною.

3. Масарик, як і кілька інших видатних чеських національних «*buditelů*» (наприклад Колляр, Шафаржик) є словацького походження, що він не раз сам зазначав і підкреслював. Напр., у своїх словацьких автобіографічних спогадах — «*Spomienky*» — в Петрограді (1917). Там він писав: «Як своїм родинним, так і родовим походженням — я словак... без мадьярських чи німецьких домішок, хоч моя мати за молодих років краще вміла говорити по-німецькому, ніж по-чеському. Незабаром вона цілком зчехизувалася і ми у себе вдома завжди розмовляли по-чеському»...³⁾)

Вже як президент ЧСР у своїх автобіографічних розмовах з відомим чеським письменником К. Чапком, Масарик також згадує про своє словацьке походження, кажучи: «Я почував себе словаком»...⁴⁾)

Але це своє словацьке походження Масарик завжди, мовляв, синтетично зв'язував з чеськістю, як про це він згадує у своїй «Світовій революції», де з цього приводу пише: «Від дитячих років я почував свою чеськість конкретно втямленню вдачі, поглядів і життя своїх земляків там на Словаччині..., а згодом і на Мораві та в Чехах»⁵⁾) У своїх петроградських «*Spomienkach*» він констатує, що від початку політичної діяльності, отже з приїздом до Праги, його «програма відразу ж була чехословакською».⁶⁾)

Масарик завжди живо цікавився долею Словаччини і мав чималий ідеологічний вплив на молоду словацьку генерацію.⁷⁾)

³⁾ Masarykovy projekty at d., Spomienky, p. 14, 15.

⁴⁾ K. Č. Hovory s T. G. Masarykem, Praha, 1928, p. 30.

⁵⁾ Světová revoluce, 395. ⁶⁾ I. c. p. 22.

⁷⁾ Цікаві спогади про це написав видатний словацький провідник — В. Шробар до ювілейного збірника з нагоди 60 роковин народження Масарика — *Vliv Masaryka na Slovakov*. Особливо пор. II розділ: (Masaryk a mláda generácia).

«Під впливом Толстого — пише Шробар — ми прокинулися до життя: Масарик показував нам шляхи через це життя. Толстой навчав нас любити Бога і ближнього; Масарик учив нас шанувати і цінувати духовні підстави людини: сумління і розум»...⁸⁾ (Підкреслення оригіналу. *B.*)

З іменем Масарика на Словаччині зв'язаний є рух молоді, т. зв. «глассистів» від імені публіцистичного органу цього напрямку «Hlas». Програму цього неословацького часопису Масарик накреслив 4 серпня 1897 р. на сходинах з представниками словацької молоді, що прийшла до нього за порадою до Бистричок (на Словаччині), де він саме тоді перебував.

Ця програма цікава не лише, як історичний документ до чехословацьких взаємин, але і з націологічного боку; вона є вичерпуюча і не поминає жадного із важніших питань не тільки засадничого, але і практичного характеру.

Перша точка її присвячена з'ясуванню національної проблеми в її конкретному значенню для словаків. Масарик тут знову підкреслює свій традиційний погляд на мову, кажучи, що «мова не є метою найвищих прямувань в народі».⁹⁾ Він радить словакам звернути якнайбільшу увагу на Колляра; вони побачать, що він бажав «взаємність думкову, вселюдську, а не язикову».¹⁰⁾

Далі Масарик критикує культ держави у мадьярів залишаючи їм нехтування науки, мистецтва, релігії. «Це ідолопоклонство державі — каже він, — це ідолятрія бюрократії».¹¹⁾

Дуже цікаве його зауваження з приводу антисемітизму серед словаків (т. 9 цієї програми). «Антисемітизм — казав Масарик — є виправданий на Словаччині. Жиди є тут знаряддям уряду і кепської адміністрації. В жидах є втілений псевдолібералізм Угорщини. Жиди у нас скрізь без виїмку є проти культурних прямувань люду. Жиди використовували нас. Люд треба визволити із ярма алкоголю і жидівського капіталу».¹²⁾ У слідуючій (10) точці про церкву і релігію Масарик знову вертається до цієї теми, коли каже: «Духовенство мусить бути національне, церква антисемітична, щоби люд визволився від жидівського капіталу».¹³⁾

Звичайно, у цій програмі Масарик торкається також чехословацьких відносин і висловлюється з цього приводу (т. II) так: «Треба знайомитися з чеським духовним життям, але також і з польським та інших славян.

Чехословацьке язикове питання не є головне... мова не є перепоною для чехо-словацьких взаємин, бо ріжниці є скрізь»...¹⁴⁾

⁸⁾ I. c. p. 256. ⁹⁾ Idem, 259. ¹⁰⁾ Idem, 258. ¹¹⁾ Ibidem. ¹²⁾ Idem, 259. ¹³⁾ Ibidem.

¹⁴⁾ Idem, 260.

Словаки були ще більшими русофілами, ніж Чехи; Масарик, річ ясна, мусів зареагувати на це в проекті програми, про яку тут мова. «В Мартині¹⁵⁾ — казав він — (т. 12 про Росію) плекається славянський космополітизм, а не славянська взаємність в розумінні Колляра і Шафаржика. Це є політика розпуки і виправдання для бездіяльності. Треба пізнавати думки російських мислителів, а не вояків і поліцайїв, — тільки велетнів. Треба ясно визначити те, в чому має полягати славянська політика. На Словаччині (Масарик все казав — у нас) є панрусим; проти нього треба застерігатися як найбільш рішуче, як проти розпучливої політики і як проти ослаблювання працьовитості на користь словацького народу».¹⁶⁾

Втілювання цієї програми у життя молодою словацькою генерацією було громадським чином не абиякого значіння в національній історії Словаччини.

Оцінка значіння Масарика для словаків не була ще остаточно зроблена.^{16a)} Проте є безсумнівним і це загально визнається, що без його життєтворчого впливу на Словаччину справа чехо-словацького порозуміння і об'єднання не мала б того успіху, якого вона досягла в часі чехословацької визвольної боротьби і після війни. В. Шрабар слушно констатує, що Масарик був «батьком руху, який так благодійно впливав на пробудження словацького люду»,¹⁷⁾ а інший словацький відомий діяч А. Штефанек, оцінюючи значіння Масарика для Словаччини, з нагоди сьогорічного ювілею пише: «можна сміло казати, що без нього не було б модерної Словаччини; не було б визволеного народу і Чехословацької держави»;¹⁸⁾ трохи нижче він додає для пояснення: «...т. зв. масариківська школа виконала на Словаччині працю історичного значіння; без безпосередньої інтервенції Т. Г. Масарика розвиток подій на Словаччині перед війною і під час війни ледви чи йшов би в тім напрямі, яким він простояв».¹⁹⁾

¹⁵⁾ Себто у Турчанському Святому Мартині, невеликому словацькому містечку, що перед війною було культурно-національним центром Словаччини.

¹⁶⁾ Idem, 260.

^{16a)} Відношення Словаччини до Масарика всебічно з'ясоване в ювілейній публікації — Slovensko Masarykové — (Sestavil Dr. J. Radimský, Praha, 1930). Зокрема під цим оглядом цікаві оці статті: J. Slávík: Co by bolo bez T. G. Masaryka; M. Mičiga: Masarykova láska k Slovensku; V. Šrobář: T. G. Masaryk a Slováci; A. L. Ražák: Vliv T. G. Masaryka na Slovensko; Št. Krčmer: Masaryk a Turč. Sv. Martin; B. Haluzický: President a Slovensko.

¹⁷⁾ Idem, 263. ¹⁸⁾ Пор. A. Štefánek: «Masaryk a Slovensko», в ювілейному збірнику — Masarykova práce, p. 241.

¹⁹⁾ Ibidem. — Проф. З. Нєедлій (Zd. Nejedlý), автор новітньої джерельної критично-наукової монографії про Масарика (T. G. Masaryk, Praha, I, 1930) докладно з'ясовує і аналізує відношення його до Словаччини (пор. зокрема стор. 87, 101—111, 169—172, 204) і цікаво у зв'язку з цим пояснює традиційне русофільство автора «Rusko a Evropa». На думку проф. Нєедлого, не має двох народів більш близьких вдачею і національною психологією, ніж словаки і москали. Це твердження стосується передовсім до селянства обох цих народів. «Є

4. Під час війни і вже від самого її початку Масарик органічно включив Словаччину у політичну програму чеської визвольної боротьби. У своїй словацькій промові в Москві (15. IX. 1917) він спеціально зупинився і з'ясував чехо-словацькі відносини, нагадавши, що він увесь час працював в напрямі чехо-словацького порозуміння і об'єднання. На його думку, тепер, під час цієї війни, програма об'єднання чехів і словаків має в сенациональному значенні. Звичайно, виринає тут питання про мову, але воно — казав Масарик — «для нас не існує. Це значить, що на Словаччині — і це річ самозрозуміла — буде заведено у школі та адміністрації словацьку мову, коли словаки цього побажають»...²⁰⁾ Міродайним під цим оглядом для Масарика є факт, що чехи і словаки, не лише інтелігенти, але і народ взагалі, чудово розуміють один одного, хоч і говорять кожен на своїй рідній мові. «Тому — продовжує він — питання про мову не має і не може бути. Це є річ зрозуміла при демократичних засадах і на підставі самоврядування. Буде справою словаків, як вони впорядкують щодо мови свою країну. Політично і адміністративно йде про те, що ми творимо одну цілість»...²¹⁾

Масарик у цій промові висловлюється проти нереальних планів самостійної словацької держави і мотиває це тим, що «Словаччина, полишена сама собі, ледви чи могла б встояти проти мадьярського натиску. Зокрема тепер, коли ми бачимо, що Росія є міжнародно більш слаба, ніж як цього ми бажали і бажаємо. Я тверджу після уважного обміркування, що як для словаків, так і для нас чехів — братське об'єднання в одну державу є найвигіднішою державною формою».²²⁾

Цікава і характерна є дальша заява Масарика з приводу цього питання: «...Я на стільки славянофіл, що припускаю з Гавлічком, що на Словаччині є найпітоміша частина нашого спільногого народу, що в Словаччині є серце нашого чехословацького народу. В Чехії можливо є скорше голова, але здоровий організм мусить мати як голову, так і серце; тому я гадаю, що між нами не може бути жадних суперечок. Спори, які були, головно з приводу мови, вже вичерпані».²³⁾

загалом багато аналогії між словаками і росіянами — каже цитований автор — щодо іхньої долі та форм життя; але найближчими вони є щодо вдачі. Це є *mutatis mutandis* (зокрема під релігійним оглядом) — той самий тип. А тому, знаючи, що Масарик був чистим словаком, ми зрозуміємо і те, чому Росія так здавна... майже від хlop'ячого віку якось незвично його приваблювала і притягувала та чому згодом він розумів її, як ніхто другий серед нас і чому з огляду на культуру та цивілізацію лякається її, особливо ж тої мужицької Росії, що тільки і все захоплена була почуваннями. У всім цім у ньому виявляється той чистий словак, що знає (підкреслення оригіналу, Б.), які біси таються у такому люді, бо він сам має їх у собі і потребував чималих та сталих зусиль, щоб якщо не перемогти їх, то бодай опанувати»... (л. с. р. 103).

²⁰⁾ Masarykovу проjeву a t. d. I. p. 44. ²¹⁾ Idem, 44—45. ²²⁾ Idem, 45. ²³⁾ Ibidem.

Приблизно такі самі думки висловлює Масарик у своїх цитованих тут вже словацьких спогадах, зокрема зупиняючись на питанню про мову і трактуючи її ретроспективно. «Словаки — пише він там — від IX стол. були від нас відокремлені; вони не мають отже свого самостійного політичного розвитку і тому заховали стару форму мови і свого наріччя».²⁴⁾ Він рахується однак з фактом новословакської літературної мови: «Словакська мова — каже автор «Spomienek» — існує; отже вона не мусить і не сміє заважати»...²⁵⁾

Чехословацька угода є для Масарика фундаментом його національно-політичного схемо. «Я вірю — пише він у «Spomienkach», що в Чехії і на Словаччині програма чехословацького об'єднання є тривка. Хто тільки трохи думає політично, не може визнати дотеперішню розлуку. Об'єднання є в інтересі, як чехів, так і словаків.

Я прожив цю чехословацьку програму. Про це свідчить оця горстка спогадів; вона показує, що для мене словацька мова була істотним елементом моого духовного інтимного розвитку».²⁶⁾

В «Новій Европі» Масарик знову пригадує, що словацька мова є архаїчною серед інших чеських діалектів,²⁷⁾ заперечує одначе язиковий спір між чехами і словаками, визнаючи, звичайно, факт існування новочасної словацької літературної мови. «Словаки — пише він — вживатимуть в школах і в цілій адміністрації свою мову»...²⁸⁾

Він історично виправдує чехо-словакське об'єднання, вважаючи «це домагання легітимним»;²⁹⁾ культурно на його користь промовляє роль словацьких діячів в чеському відродженню. «Словаки — каже він — в добі відродження дали чехам великих письменників (Колляра, Шафаржика) та виховали інших (Палацького і почасти Добровського)».³⁰⁾

Зрозуміло тому, що в своєму проекті державно-політичної перебудови Європи на мировім конгресі автор «Нової Європи» Словаччину включає в одну державу з Чехією. «Чеські країни (Чехи, Морава, Шлеськ) — пише він (т. 13 згаданого прелімінарного проекту), — зі Словаччиною творитимуть самостійну державу».³¹⁾ Звичайно, що в своїх спогадах Масарик ще раз вертається до словацького питання, щоб знову констатувати, що державне чехо-словакське об'єднання є найкращим вирішенням цієї справи.

Він згадує, що в Америці, зокрема серед русофільських словацьких кругів, були бажання і проекти автономістичного, а то навіть і самостійницького полагодження цього питання. Саме для задоволення їх 30 червня 1918 р. була підписана у Пітсбурзі т. зв. «чехословацька угода» (Česko-slovenská dohoda),³²⁾ на яку все ще покликаються деякі словацькі

²⁴⁾ Masarykovy projevy a t. d. II., p. 22—23. ²⁵⁾ Idem, 23. ²⁶⁾ Ibidem. ²⁷⁾ Ibidem.

²⁸⁾ Idem, 160. ²⁹⁾ Ibidem. ³⁰⁾ Ibidem. ³¹⁾ Idem, 216. ³²⁾ Svetová revoluce, 262.

активісти і сепаратисти. Остаточно це питання могло бути, звичайно, вирішено дома конституційним способом. Празька революційна конституантa визнала зasadу чехо-словацького об'єднання. Ale ще перед тим самі словаки висловилися прилюдно за злуку з чехами, а саме: 1 травня 1918 р. у Ліптовському Святому Миколі та 30 жовтня цього ж року у Турчанському Святому Мартині.³³⁾

При цій нагоді Масарік з'ясовує, що самостійницька акція словаків була наперед безнадійною. Словаччина замала; світ її не знав і отже не підтримував би. Таким чином, державно-політичне її об'єднання з Чехією було найдоцільнішим виходом із ситуації. Для цього були історичні і ідеологічні передумовини. «Словаки і чехи — пише він — знали, що я сам був все за Словаччину; своїм походженням і традиціями я словак; мої почуття словацькі і за Словаччину я не тільки все побивався, але і працював. В Чехії завжди були живі симпатії до Словаччини. Гавлічек визнавав національну певність словаків і мораван. Я знаю Словаччину і людей на Словаччині досить добре; я мав зносини зі старшою і з молодшою генерацією; з обох я працював для відродження Словаччини».³⁴⁾

Для зрозуміння чехо-словацької угоди під психологічним оглядом таке ставлення до словаків і словацької справи з чеського боку є дуже міродайне. Воно свідчить про традиційне словакофільство серед чехів, якому зі словацького боку відповідало так само стародавнє чехофільство, навіть в ті критичні часи, коли словаки в силу зовнішніх обставин примушенні були стати на шлях витворення власної літературної мови. Таким чином, в процесі самої історії утворювалися підвалини для новочасного національно-політичного чехословакізму.

5. Є помилкою думати, що чехословакізм є новітнім явищем, мовляв, без вчорашнього дня і отже головним вислідом чехо-словацьких концентраційних змагань в часі війни. Чехословакія, як *terminus technicus* датується вже із середини XVIII стол.

³³⁾ Idem, 263. ³⁴⁾ Idem, 263—264.

³⁵⁾ Albert Pražák: «Češi a Slováci» (Literárně-dějepisné rozprávky k československému poměru), Praha, 1929. Пор. також його попередню публікацію на аналогічну тему: «Československý národ», Bratislava, 1925. З літератури до цієї теми слід ще згадати про цікаву словацьку монографію M. Hodžy: «Československý rozkol», Tur. Sv. Martin, 1920; далі, оригінальну працю N. Tucetové - Devěckové: «Louis Štúr et l'idée de l'indépendance slovaque» (1815—1856). Париж, 1913. Питання це порушує, висловлюючись за ч.-сл. об'єднання, покійний французький чехословаколог E. Denis у своїй монографії — Les slovaques, Париж, 1917. Розуміється, цінною джерельною працею під цим оглядом є спогади цитованого вже тут словацького діяча B. Шробара: «Osvobodené Slovensko», Прага, 1928. Соціологічно і власне націологічно трактує його A. Štefanek у викладі «Slovensko ako sociologický predmet», Прага, 1919; публіцистично — K. Káral: «Spisy slováko-fílské». Praha 1928.

(з 1742 р.). Проф. А л. П ражак, один з найкращих дослідників і знавців словацької справи, доводить це у новітній своїй праці: «Чехи і словаці».³⁵⁾ «Для означення словаків — каже він — чехословацьким народом є сила доказів; все це доводить свідомість чехословацької принадлежності, що назовні виявляється назвою».³⁶⁾

Аналізуючи підстави та істоту чехословацького націоналізму, цей самий автор приходить до висновку, що «на Словаччині все була чехословацька національна свідомість, що поняття чехословацького народу є доведено 125 років перед тим, як вибухла світова війна; що провідники самих словаків — католиків і евангеліків — добавали в словаках галузь чеського племени і що отже чехословакізм є вартість історично стверджена і незвичайна».³⁷⁾

Проте є фактом повстання з кінця XVIII століття і головно в середині XIX стол. окрім словацької літератури та мови, а поруч з тим і спроба в цім же часі національно-культурного самоозначення словацького народу (заходами головно Берноляка і Л. Штура); повстає отже питання: чи є суперечність між цим явищем, промовляючим за словацький національний сепаратизм, і згаданим чехословакізмом, що був виявом національно об'єднуючих прямувань між словаками і чехами?

На це питання можна відповісти, знаючи мотиви «чехословацького розколу» в царині мови і літератури. Отже самі ініціатори цього розколу (Л. Штур, І. М. Гурбан, М. Н. Годжа senior) не раз прилюдно визнавали, що на шлях до часного і умовного словацького сепаратизму вони пішли виключно з політичних причин, гадаючи, таким чином, врятувати словаків перед насильною мадьяризацією, а далі об'єднати словацьких католиків і протестантів, та словацьких поміщиків з народом, чого неможливо було у тогочасній політичній ситуації досягнути на ґрунті чеської мови; натомісъ видавалось це можливим і доцільним на основі власної словацької літературної мови.³⁸⁾

Словацький дослідник цього розколу М. Годжа junior кваліфікує національний сепаратизм Л. Штура, як «politicum huius magistratus»,³⁹⁾ і так характеризує це явище: «У сорокових роках скoilося щось по суті більше, ніж повстання книжної словацької мови: одностайнє культурне тіло розпалося на два; стався розпад на дві національні індивідуальності. І тут ми бачимо, що мотивом до цього національного розколу не була внутрішня потреба, але політичний план».⁴⁰⁾

Як чехи, так і словаці рахуються з реальним фактом існування

³⁶⁾ Češi a Slováci. p. 11. Пор. теж l. c. p. 27, 39. (Підкреслення у цім § оригіналу. Б.). ³⁷⁾ Idem, 58. ³⁸⁾ Idem, 99.

³⁹⁾ Dr. M. Hodža: «Československý rozkol» (Příspěvky k dějinám Slovenskiny). 1920, p. II. ⁴⁰⁾ Idem, 9.

словацької літературної мови, інакше кажучи, з фактом чехословацької двомовності (білінгвізму).

«Самостійна словацька мова — пише цитований автор, — як витвір чисто мовознавчий, має величезне моральне і культурне значення».⁴¹⁾ Це культурне значення словацької мови у буденному життю Словаччини, але як другорядного культурного чинника, визнає також інший словацький дослідник А. Штефанек, який трактує словацьке питання, як соціологічну проблему, гадаючи, що «каменярська (*buditelská*) її роля тут більша, ніж чеської мови».⁴²⁾

Отже поки що лишається факт двомовності чехословацького народу. Трудно передбачати, в якім напрямі піде розвиток Чехословаччини під цим оглядом у майбутньому. Фактом лишається відсутність словацького національного сепаратизму. Л. Штур — батько новочасного словацького розколу — у травні 1848 р. на передодні І. Славянського з'їзду у Празі прилюдно це заявив, кажучи: «Ми ніколи не думали про відривання».⁴³⁾

Націологічно проблема чехословацького народу є незвичайно цікава. Очевидно ми маємо тут до діла з своєрідним націотворчим синтетичним процесом. Чехословаки — це нація *in statu nascendi*. Ось як окреслює її словацький дослідник Штефанек: «Під чехословацьким народом можемо розуміти дві групи людей дуже близьких щодо мови і спільнної старої літератури, які на початку розцвіту новочасного націоналізму до певної міри відчужилися та які тепер знову знайшлися, хоча на будуче творити спільну національну культуру».⁴⁴⁾

Один із чеських дослідників цього питання Б. Міллер гадає, що «чехословацький народ та його існування — це справа майбутності».⁴⁵⁾

Політично чехи і словаки об'єдналися і витворили спільну державу. В політичній ситуації, спричиненій війною, це було необхідністю, яку визнавали самі словацькі провідники, головно покійний Р. М. Штефанек, один із будівничих Чехословаччини. Це було становище також чужих словакологів і словакофілів, як англійського націолога Ситона Вотсоні⁴⁶⁾, так і покійного

⁴¹⁾ Idem, 13. ⁴²⁾ A. Štefánek: «Slovensko, ako sociologický predmet», Прага, 1919, p. 19. ⁴³⁾ M. Hodža: l. c. p. 400. ⁴⁴⁾ A. Štefánek: l. c. p. 4.

⁴⁵⁾ F. Müller: «Národ československý», «Přítomnost», 1926, ч. 36, стор. 569. Цей процес чехословацької національної синтези, звичайно, не проходить без певного тертя, мотиви і причини якого, головно адміністративного, релігійного, шкільного та економічного характеру, річево з'ясовує і об'єктивно аналізує у недавній своїй монографії: «The New Slovakia» (Прага, 1924) — найкращий знавець словацького питання Ситон Вотсон. Ця праця взагалі цікава тим, що порушує питання, так мовити, практичного національного соборництва, на конкретних прикладах (Чехословаччини, Югославії та Румунії) демонструючи чималі ускладнення на шляху до його здійснення.

⁴⁶⁾ Вотсон ще перед війною видав знамениту монографію про національне питання в Угорщині, передовсім присвячене саме змальованню жахливого положення словаків під мадьярським яром: *Racial Problems in Hungary* (1908), з певними змінами видану по-чеському: «Národnostní otázka v Uhágách», Brno, 1913.

французького історика Е. Дені, для якого єдино можливе вирішення словацького питання це «об'єднання з чехами і лише їхнє (словаків. Б.) об'єднання з чехами дасть можливість утворення держави досить солідної для опору пангерманським зазіханням».⁴⁷⁾

Масарикові погляди з цього приводу було вже тут з'ясовано. Остаточно він зформулював їх у своєму нарисі: «Славяне після війни», де висловлюється так: «Чехословаччина є відновленням бувшої чеської (великоморавської) держави; первісно з чехами разом були сполучені словаки, які з прибуттям мадьярів до бувшої Паннонії на довший час опинилися під чужим пануванням. Чехи і словаки — це один народ і мають одну мову. Чехи, що були вільнішими, плекали більше та інтенсивніше свою мову, ніж словаки. Через це сталося, що словаки заховали своє старше наріччя,⁴⁸⁾ якого вживають, як літературної мови. Язиковоого питання між чехами і словаками отже немає і не може бути!»⁴⁹⁾ Він констатує потім, що новочасна Чехословацька держава є «ділом чехів і словаків» і уважає «етнічною фікცією» трактувати чехів і словаків за окремі і ріжні народи.⁵⁰⁾

Цим матеріалом щодо чехословацької проблеми можна цілком обмежитися для потреб цієї праці.⁵¹⁾

6. Я трохи докладніше з'ясував тут погляд Масарика на чехословацьку проблему. Це було необхідно, щоб краще психологічно зрозуміти його застереження щодо української державної самостійності. Адже Масарик, як сам це пару разів зазначив, трактує українське питання рег аналогіам зі словацьким. Зрештою, це дуже поширеній і майже типовий погляд чехословацької громадської думки. Навіть більше: з ним доводиться зустрічатись і в чеській нації, а не тільки в політиці.

Ось, напр., ідеолог неославізму, політик д-р Крамарж, критикуючи розвідку д-ра Е. Бенеша «Problème slovański polítičky», та закидаючи молодій Чехословацькій державі у країнофільську політику, каже: «Зрештою, ця наша офіційна українська політика дуже погано підходить до нашого ставлення до словаків і до нашої теперішньої словацької політики, де всі ми, хоч і радо та охоче бажали б словацькій мові всіх прав, хочемо колись мати єдність цих двох галузів спільногонароду та політичну державну єдність, отже

⁴⁷⁾ E. Denis: «Les Slovaques», p. p. 273, 276.

⁴⁸⁾ Це погляд відомого французького лінгвіста Meillet. Пор. його цікавий огляд сучасних мов в Європі: «Les langues dans l'Europe Nouvelle», Paris, 1919.

⁴⁹⁾ Slované po válce, 8—9. ⁵⁰⁾ Idem, 9.

⁵¹⁾ Націологічно я порушив її в моїй розвідці: «Проблема консолідації нації», в студенському часопису «Наша Громада», 1925, ч. 4 і 5 (Подебради).

щось цілком іншого, ніж що хочуть українці, сепаратизм яких є здебільшого виразно протиросійський, самостійницький».⁵²⁾

Я наведу ще тут голос авторитетного чеського славіста проф. Л. Нідерле, що в кінцевім томі своїх монументальних «Slovenských starožitností», присвячених з'ясуванню «Походження і початків старобулих східних славян», відстоює національну єдність російського народу, визнаючи, зрештою, факт історичної його трипартиції. «В моїх очах — пише він — існує ця єдність, або краще кажучи, ця спільна основа; і далі вона існуватиме, колиб навіть Україна досягла повної політичної самостійності, так само, як існує єдина основа між чехами і словаками. Хто хоче розріжняти два російські народи, мусить (? Б.) однаково розділяти народ чеський і словацький. Російські мови, головно великоросійська і білоруська, не відріжняються між собою більше.⁵³⁾ Можна отже бажати всякої успіху прямування малоруської або української інтелігенції, оскільки вона намагається здобути для свого народу рівноправне місце поруч інших, проте за перечування тісного зв'язку і спільногого походження з Великою і Білою Руссю я вважаю при цім невірним і зайвим».⁵⁴⁾

З наведених цитат видно, як для чехів питання визнання національної відрубности України органічно і майже кондіціонально є звязане з визнанням національної відрубности словаків, а через це признання українського сепаратизму, зглядно самостійництва, є рівнозначне з признанням подібних прямувань серед словаків, мовляв, рег *analogiam*. Повстає отже питання, чи справді така аналогія існує реально?

Оскільки таку аналогію і можна припустити, то відразу ж слід констатувати, що вона є цілком зверхня, а не істотна. В кожнім разі вона не дає підстав для політичних висновків в обох цих випадках методою аналогії.

Отже передусім: аналогія між українцями і словаками щодо мови та історії дуже сумнівна. Правда, не тільки російські, але багато і славянських вчених трактують історію Східної Сла-

⁵²⁾ K. Kramář. — Na obranu slovanské politiky. Praha. 1926, p. 11—12.

⁵³⁾ Слід пригадати, що у своїй синтетичній публікації «Svět slovanský» (1910), написаний для «Енцикл. Славян. філології» покійного проф. Ягіча, проф. Л. Нідерле припускає між росіянами і українцями «більш глибоку ріжницю». Вона є не тільки в мові, але і в тілі та в душі народу: у вдачі, темпераменті, пісні і, звичайно, в одязі, звичаях та побуті». (I. c. p. 35). Ставлення проф. Л. Нідерле до української справи я характеризував докладніше в ювілейній статті: «Проф. Л. Нідерле про українське питання», на сторінках «Студентського Вісника», Прага, 1925, ч. II.

⁵⁴⁾ Dr. L. Niederle: «Původ a počátky Slovanů východních», Прага, 1924, p. 212.

вяницини у всеросійськім аспекті;⁵⁵) інакше кажучи, вони добачають історичну філіяцію між пізнішим московським державним центром і попереднім київським. Так само у сфері мови припускається, якщо не проста філіяція між російською і українською, то бодай ієрархічна підпорядкованість другої першій, мовляв, відношення наріччя до мови.

Але, як згадана історична концепція, так і лінгвістична класифікація Східної Славянщини науково є спірні, що, зрештою, припускає і Масарик (Росія і Європа. I.). Але і колиб вона була науково безспірною, то це ще не могло б мати рішаючого значення для новочасної фази російсько-українських відносин так само, як в скандинавські традиції не були в стані зупинити політичний норвезько-шведський (1905) розкол з одного і язиковий норвезько-данський (1853) з другого боку.

Національна диференція є стихійним і природним явищем нової доби. Жадна філологія і тим менше преісторія не зможе її припинити.

Прихильники всеросійської концепції Східної Славянщини (на мою думку, ця концепція по суті більше політична, а саме — русофільська, ніж об'єктивно наукова) забувають чомусь про одну річ, а саме про те, що новочасні українська і московська нації почали формуватися вже після того, як історично розійшлися і татарська інвазія клином їх роз'єднала. Коли вони знову політично зустрілися (1654), національно, культурно отже і щодо мови, ріжниці між ними були остатньо значні, що московська влада силоміць мусила усувати і нищити ці українські відрубності.

Забувається далі і те, що новочасна російська і українська мова повстали незалежно: перша (Ломоносов) скорше, друга трохи пізніше (Котляревський). Цікаво, що в процесі творення російської мови програмово усувалися українські впливи XVII і XVIII ст., навіть український наголос, як це констатує відомий меморандум

⁵⁵) Напр., цитований вже тут чеський славіст проф. Л. Нідерле каже: «Не було отже, як свідчать традиції і наука, ніколи абсолютної єдності російського народу по всій простороні його осель, ані в часах доісторичних, ані пізніше. Весь час були тут ріжниці. Але ріжниці в доісторичній добі, особливо ріжниці у мові, були ще так незначні, що ми сміємо говорити про всеросійську язикову єдність, про всеросійську правову, про всеросійський період, що тривав до другої половини I тисячиріччя п. Хр.; її (себто цю єдність. Б.) знову вдалося — каже він — ствердити достаточно від X ст. Володимирові і його наступникам, яким пощастило витворити нову єдність російського народу, єдність культуру, політичу і язикову» (I. c. p. 211).

Напрошуються з цього приводу одно питання: чому цю стару добу називати всеросійською, а не східнослов'янською; адже ж шанований автор сам затитулував свою монографію: «Походження і початки Східних Славян», а не російських славян? Адже ж звичайно вживается термінів: західні і південні славяне, а не польські або сербські славяне. Пор. крім цитованої тут вже раніш критичної розвідки М. Грушевського: «Звичайна схема «російської» історії» також його «Geschichte der Ukrainer». I. Lemberg. 1916, а саме розд. I і II; зокрема стор. 4—5 та 21.

Петроградської Академії Наук (1905) про знесення заборони української мови в Росії, кажучи, що «наприкінці XVIII і XIX ст. напа (себто московська. *Б.*) літературна мова стала чисто великоруською, позбавившись між іншим теж і українського голосу, не чужого ще для мови Ломоносова і Сумарокова, як це довів проф. Будде».⁵⁶⁾

Тому є цілком логічним висновок згаданого меморандуму: «Ми не бачили жадного поважного доводу для того, щоб ця мова (себто великоруська. *Б.*) мала називатися «всеросійською», бо вона не уявляє із себе амальгами, в якій би відбивалися всі російські наріччя».⁵⁷⁾ Таким чином, слідчим доводиться визнати погляд покійного великого російського лінгвіста Ф. Корша, що «мова Малої Руси може бути названа діялектом тільки відносно тієї до історичної мови, на якій говорили російські славяне перед своїм рішучим поділом на три галузі. Але по відношенню до цієї російської прамови і великоруська мова є діялектом; а по відношенню до цієї останньої малоруська мова є мовою».^{57a)}

Отже з боку мови немає аналогії між Словаччиною і Україною. Ale немає її також і щодо історії, бо, як каже цитований меморандум Петроградської Академії Наук, «...історичні умовини спричинили повне відокремлення південного західної Росії (малоруси) від території, заселеної великорусами»⁵⁸⁾ і це власне на той час, коли почався процес формування обох цих східно-славянських народів.

Чеський історик Східної Європи і Славянщини, проф. Я. Бідло, має отже рацію, коли у своєму парисі «Історичний розвиток славянства», що був написаний перед світовою війною (1912 р.), каже: «Є дуже мало правдоподібно, щоб руські племена коли-будь взагалі злилися в один народ, як напр., племена польські. Київська держава занадто коротку добу об'єднувала поодинокі руські племена; удільні князівства були виявом власне також племінного сепаратизму. Церковно-славянська мова, що була до певної міри і державною мовою, скоріше сприяла утриманню племінних мов, ніж їхньому стоплюванню в спільну літературну мову».⁵⁹⁾

Цей історик не заперечує ідеї політичного і церковного об'єднання Руси, але вірно констатує, що здійснення її затяглося на стільки століть, що у міжчасі повстали два (зглядно три) руські народи.

Зокрема з приводу українців, національне формування яких, на його думку, відбувалось саме між XIV і XVII ст., отже

⁵⁶⁾ Цитую за чеським перекладом, не маючи оригіналу: «Petrohradská Akademie věd o ukrajinském jazyku», Praha, 1920, p. 27. ⁵⁷⁾ Ibidem. ^{57a)} Український вопросъ. Москва 1915, p. 24. ⁵⁸⁾ Idem, 26.

⁵⁹⁾ Dr. I. Bidlo: «Historický vývoj Slovanstva», в неославянському збірнику: «Slovanskstvo», Praha, 1912, p. 42—43.

⁶⁰⁾ Цей погляд проф. Бідло висловив у своїй прилюдній, але неопублікованій лекції (в Празі у 1920 р. в циклі чеських викладів про Україну) — Dějiny Ukrajiny (Історія України).

поза впливами Москви⁶⁰), проф. Я. Бідло констатує: Племена, що окреслюються спільним іменем малорусів, або українців, власне ніколи не були цілком злучені в одній державі з великорусами. І після поділу польської держави окремо лишилися галицькі малоруси. А щож доперва угорські малоруси? Ці безсумнівно назавжди засуджені до зовсім відрубного розвитку, не маючи абсолютно жадного зв'язку з великорусами.».⁶¹)

Цікава думка цього чеського вченого про українське самостійництво. Він, правда, гадає, що між українцями і москалями етнографічні та язикові ріжниці не такі вже великі, щоб їх не можна було перемогти, рівночасно, однак, додає: «але історичний розвиток і цілком ріжні традиції є причиною того, чому малоруси хочуть бути окремою національною індивідуальністю. Кому вдастся — запитує він — відвернути весь цей численний (22 міл.) нарід від цього «нешасливого» зусилля? Чи не є скорше обов'язком серйозних політиків рахуватися з цим, як з незмінним фактом і з цієї підстави виводити свою поведінку, ніж через душення малоруського сепаратизму його ще підсилювати і викопувати ще глибшу прірву між обома руськими народами?»⁶²)

7. Між чехо- словацькою і російсько-українською проблемами немає також жадної аналогії під політичним оглядом. На це треба звернути увагу і навіть з натиском це підкреслити, бо чи не є у цьому саме ключ до психологічного зrozуміння того на перший погляд незрозумілого факту, чому московсько-український спір неможливо розв'язати по аналогії зі словацьким.

Історичним фактом є, що словаки, коли доля їх розвела з чехами, опинилися у чужому — мадьярському — ярмі; а Україна, коли добровільно (1654) злучилася з Москвою, попала у «рідну» славянську неволю.

Чехи все цікавилися тяжкою долею словаків: словакофільство є традиційним виявом чеського славянофільства. Чехи не симпатизували з літературним словацьким розколом, проте вони його розуміли і, не зважаючи на це, всебічно підтримували поневолену Словаччину. Чехословакізм, як ми це бачили, був обопільним і традиційним явищем, як серед словаків, так і чехів.

Нічого подібного не знає історія московсько-українських відно-

⁶¹) I. c. p. 43.

⁶²) Ibidem. Цікаво і оригінально, що в англійській офіційній публікації про Україну (*The Ukraine*. Лондон, 1920. Видавництво Історично-політичної секції Лондонського Міністерства Закордонних справ) — ми знаходимо зовсім правильну і раціональну схему історії українського народу. Московська доба (*Russian domination*) там слушно редукується тільки до часу від поділу Польщі і до революції 1917 р. (отже 1795—1917). Натомісъ Київська трактується окремо, як українська. (Пор. II розд. цієї публікації — *Political history*).

син. Тут антитеза є немов історичною їх формою і то ще від часів Петра Першого та Катерини ІІ. Москва вороже приймала ті європейські впливи, що приносили з собою українські реформатори з Києва. Москва глузувала з української мови. Вона її цензурно поборювала, доки в 1863 і 1876 р. р. остаточно заборонила. Москва з приирством ставилася до молодої української літератури. Це не була лише царська і офіційна Росія, але і опозиційна та народна Росія, що устами свого ідейного корифея В. Бєлінського засудила (1841) літературний український рух: «Гарна мені література, од якої тхне вульгарним духом народньої мови і немоторністю мужицького розуму», і для якого поетична музा Шевченка («Кобзарь») віддавала дьогтем.⁶³⁾

Згодом, російська Академія Наук у своєму меморандумі примушена була скорегувати цей погляд, констатуючи, що «...у країнська література на цілих 50 років випередила своїм демократизмом російську»...⁶⁴⁾ і додаючи «дійсно українська література відзначалася аж до 40 років у порівнянні з російською, особливо своїм глибоким послідовним демократизмом, звичайно, зрозумілим, бо українська нація того часу представлена була лише нижчими верствами».⁶⁵⁾

Цікаво, що навіть серед шляхетської Польщі ця новоукраїнська література знайшла відгомін у т. зв. «ukrainiskej szkole», але в Москві, пересякненій славянським та революційним месіянізмом, — вона зустрілася тільки з приирством і глумом.

Таке відношення Росії до України стало майже традиційним. Царський уряд переслідував український національний рух; російський загал en masse мав для нього тільки глум. Російські політичні і партійні провідники не раз, і охоче, трактували українство як національний сурогат, мовляв, «Made in Germany»⁶⁶⁾

В такій атмосфері, звичайно, тяжко було зродитися ідеї ро-

⁶³⁾ Пор. цитований меморандум Петрогр. Ак. Наук, стор. 10.

Доречі: Франція вважається, і зовсім слушно, класичною країною фанатичного централізму. Вона нещадно поборює всі т. зв. «ratois». А проте з яким захопленням великий французький поет Ламартін привітав появу провансальського архітектора «Migéio», назвавши автора її Містраля — сучасним Гомером. (Пор. про це спогади Fr. Mistral: Moun espelido. Memòri e Raconte, Paris, 1906. Зокрема розд. XV про Mireio і головно уступи: Ma presentacion à Lamartino. Lou 40° entretièn de literaturo, р. р. 290—302).

⁶⁴⁾ I. c. p. 11. ⁶⁵⁾ Ibidem.

⁶⁶⁾ Під цим оглядом цікава і симптоматична афера російського журналіста Кашкарова, який у 1912 р. на сторінках московського часопису «Утро России» (ч. 76 у статті: Кто правъ?) закидав не тільки українській закордонній пресі, але і київській «Раді» пруські марки. Після фактичного спростовання з боку видавця «Ради» Є. Чикаленка, Кашкаров прилюдно перед ним вибачився («Утро России», ч. 163), але одночасно писав знову, що українці давно вже могли довести неправдивість цього закиду і проте «э того имъ не удалось сдѣлать». Пор. статтю С. Ефремова: «Безнадежно запутавшійся» в «Укр Жизні», 1912, ч. 7/8.

сійсько-українського об'єднання рег analogiam з чехословакізмом. Якщо і були в цім напрямі спроби, так лише з українського боку (Костомаров, Драгоманів). В Росії ніхто ще не додумався до ідеї Русо-України, русо-українського народу à la Československo і československý národ. Трудно собі уявити такий московський уряд, який би визнавав право української мови попри російської в імажинарній Русо-Україні. Тяжко подумати, щоб, напр., якийсь московський учений чи політик міг заявити за Масариком, що між Росією і Україною «нема і не може бути язикового питання», себто визнав факт існування цих двох літературних мов, як паралельних. Хіба за допомогою фантазій Жюль Верна можна було б собі уявити, що в Москві, як столиці об'єднаної Русо-України, український міністр на якомусь московському культурному святі міг би прилюдно говорити по-українському, як міністри словацького Празі раз-у-раз виступають в урочистих оказіях з промовами на рідній мові перед чеським загалом.⁶⁷⁾

В цьому саме і полягає істотна ріжниця між чехо-словацькою проблемою з одного боку і російсько-українською — з другого. Коли перша має наявний характер національної синтези, друга у процесі політичної історії набула ознак незаперечної антитези. В політиці, як і у життю, примусові подружжя — трагічні. Єдиний вихід з них — розвестися. Ось чому українське самостійництво є природним виходом із цієї антитези — Росія - Україна.

Резюмуючи сказане, доводиться отже визнати, що немає істотної аналогії між Словаччиною і Україною в їхньому відношенню до

⁶⁷⁾ Дуже типовими для характеристики російського відношення до українського національного руху є публікації недавно закладеного (1929) у Празі Московського видавництва: «Единство», де досі вийшли чотири брошюри (кн. Волконського, Лаппо, Мякотіна і Біціллі), всі з наявно антиукраїнською тенденцією так, що епіграфом до них міг би бути славетний валуевський афоризм: «Не было, не есть, и быть не можетъ», правда, подекуди модернізований: сьогодні, звичайно, трудно запречувати факт існування українського руху, а тому ідеологи «Единства» з одного боку доводять брак історичних підстав для цього руху у минулому, а з другого — переконують читачів у залежності його у майбутньому, вигадуючи для цього сутометафізичну, «соціологічну» теорію про «подлиннія» і «видимія» нації (Біціллі). Українці, по цій теорії, можуть у найкращім разі спромогтися лише на «видиму» quasi-націю.

Вже майже на передодні світової війни відомий російський вчений П. Струве опублікував свою дуже агресивну статтю: Общерусская культура и украинской партикуляризмъ («Русская Мысль». 1912, ч. 1), де рішуче обстоював думку, «разговорной «koiné» Российской империи», навіть ціною зіпсуття російської літературної мови. «Пусть намъ рѣжеть ухо — писав він — тотъ русскій языкъ, на которомъ говорятъ мѣстные люди въ Киевѣ, Одессѣ, Харьковѣ и другихъ южныхъ городахъ; но мы не должны забывать, что этотъ неблагозвучный и неправильный, пронизанный мѣстными звуковыми, лексическими и синтаксическими особенностями языкъ... навсегда объединилъ эти города съ остальной Россіей». (Цитую за статтю Старого Українца: Український книжний языкъ и общерусская культура. — Укр. Жизнь. 1912, ч. I, стор. 44).

Чех і Москви. По суті російсько-українські відносини не вкладаються в політично-національну формулу: Прага - Братислава; національно-політичні відносини між Києвом і Москвою в перекладі на недавню центрально-европейську термінологію — це передвоєнний стосунок: Прага - Віден, або Братислава - Будапешт.⁶⁸⁾

⁶⁸⁾ Врешті аналогії між Україною і Словаччиною немає ще в однім дуже важнім відношенню, а саме — числовім: Словаччина мала, Україна — велика і територіально, і популяційно. Під цим оглядом і зокрема беручи під увагу економічний та геополітичний момент, мало яка поневолена країна і нація об'єктивно має більше передумовин для державної самостійності, ніж саме Україна і український народ.

Коли ця праця вже додруковувалась, у центральному органі Ч. С. С. Д. П. — «Právo Lidu» (1930, ч. 193) з'явилася вступна стаття відомого чеського публіциста і письменника Ф. В. Крейчи'го, що порушує цю саму тему, про яку мова була у цім розділі. Затитулована вона симптоматично: «Slovensko se uklidíuje» (Словаччина заспокоюється). Я зчитую з неї один уступ, де автор аналізує суть чехословацької проблеми. «Наші взаємні відносини зі словаками — пише він — можна порівняти з відносинами між провансальцями і французами, або між українцями та великорусами, чи хорватами та сербами; проте в них (себто чехословацьких взаєминах. Б.) все ще залишається щось таке, чого не можна збагнути такими загальними аналогіями. Тут (себто у чехословацькім питанні. Б.) не була рішучаюча ріжниця темпераментів; оба племена говорять майже однаковою мовою; вони розвивалися в однакових назагал релігійних відносинах; однаково страждали від чужого панування; однакові думки викликали серед них пробудження. Єдина ріжниця між ними полягає у тім, що вони збудилися неодночасно і що їхній розвиток не йшов однаковим темпом. Ми, чехи, цілком захищалися у східній сфері якоїсь напів-цивілізації, що характеризується з одного боку феодальним режимом, а з другого — великим числом анальфабетів. Протичеський настрій на Словаччині не виринав з національної ненависті, але передовсім був проявом, ворожнечі тамтешньої старосвітщини і тамтешнього суспільного та релігійного консерватизму проти тих, хто приносив на Словаччину думки західної демократії, соціялізму і культурного поступу»... Не треба доводити, що антиросійський настрій українців власне навпаки має виразно національний, політичний і культурний характер. Звідси — українське національне самостійництво і державний сепаратизм, як вислід історичного досвіду (як давнішого, так і головно, і найновітнішого). Політичне порозуміння на цім ґрунті між Києвом і Москвою є цілковито виключене з причин повного нерозуміння з російського боку життєвих основ українського визвольного руху.

XVI. Т. Г. МАСАРИК І УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА.

(*Критичні зауваження та висновки*).

1. Слід тепер переглянути загально погляди Масарика на українське питання. Як соціолог, він трактує його правильною методою, зводячи на дальший план у ньому філологічний момент, а натомісъ слушно підносячи значіння політичного, економічного та суспільного чинників в українських національних прямуваннях. Для такого ставлення Масарика до української справи типовою є його парламентська промова у «галицькій дебаті» (25. V. 1908 р.).

Значіння економічного моменту в російсько-українських відносинах констатував він вже у своїй монографії про марксизм, з'ясовуючи вплив господарського чинника на міжнаціональні взаємини взагалі. «Немає сумніву — писав він там, — що економічні інтереси і відносини спричинилися до територіального та національного розріжнення всіляким способом. Напр., стосунок ірландців і англійців, чехів і німців, а навіть малорусів та великорусів має також свій господарський бік».¹⁾

Докладніше про це Масарик висловлюється у своїх викладах, присвячених з'ясуванню національної філософії новішої доби. Тут, зупиняючись на ролі господарських відносин і зокрема праці, як типових ознак, що характеризують істоту нації, він у дужках для ілюстрації сказаного наводить приклад московсько-українських відносин. «Малоруси — пише він — є протилежність великорусам не тільки щодо діялекту, але і через своє господарство, землю, підсолнія та багатство. Малорус має іншу вдачу, ніж великорус, ріжниться цілим своїм світоглядом, як це добре збагнув Гоголь».²⁾

Проте, як вчений, Масарик все зазначав наукову спірність питання про самостійність української мови і народу.

¹⁾ Otázka sociální, Прага, 1898, p. 509—510.

²⁾ Národnostní filosofie doby novější. II вид., Прага, 1919, стор. 12. Доречі: трохи вище, говорячи про мову у зв'язку з нацією, Масарик казав: «Великорусська мова для малоруса є зовсім штучною мовою». (Idem, 9).

Врешті, як політик в часі війни на Україні він, висловлюючись проти IV Універсалу, одночасно зазначає своє негативне становище до державної самостійності України взагалі, мотивуючи це поперше тим, що він не може собі уявити Україну політично поза межами російської великої держави, а подруге тим, що, на його думку, державно самостійна Україна властиво була б колонією Німеччини, знаходячись на шляху пангерманського плану німців: Берлін-Багдад.

Таке ставлення Масарика до України найяскравіше виявилося в його програмовім трактаті: «Нова Европа», де українське питання вирішується на підставі політичної формули: Україна — автономна держава в російській федерації. Масарик з приводу цього покликається на те, що самі українці ще у III Універсалі так визначали своє політичне відношення до Москви. У своєму меморандумі про большевизм він висловлює припущення, що здатна російська влада зуміла б заспокоїти Україну відповідною автономією.

На мою думку, є певна суперечність між націологічною теорією і головно методологією Масарика та практичними деякими його застереженнями і висновками щодо української проблеми.

Адже ж Масарик виходить з підстави, що кожна поневолена свідома нація прямує до власної державної самостійності і що це є, мовляв, один із природних виявів сучасних національно-визвольних рухів. На його думку, нарід-кріпак «навіть в найкультурнішій державі є поневолений та економічно і соціально використовується».³⁾ Ніхто інший, як Масарик, послідовно і з великим еляном поборював ідею накиненої з гори федерації. У своєму меморандумі (з 31. VIII. 1918) до віцеміністра закордонних справ Сполучених Штатів Ленсінга, Масарик, покликаючись на тезу президента Вільсона, що «народові не вільно накидувати жадної державної суверенності, під якою він не хоче жити», писав: «Передумовою справжньої федерації є свобода народів, що федеруються: вільні народи самі вирішать, чи вони бажають федеруватися із ким».⁴⁾

Правда, це говорилося на захист австро-угорських поневолених

³⁾ Nová Evropa, p. 93.

⁴⁾ Пор. збірник: Masarykova práce, p. 236 і 235. Цю думку він з натиском підкреслює у «Новій Европі», де з цього приводу каже: «Справжня федерація народів настане доперва тоді, коли народи будуть вільні і самі з'єднаються. До цього прямує розвиток Європи... Федерація без свободи є неможлива; це слід рішуче сказати тим австрійським та іншим політикам, які тепер з необхідності обіцяють автономію і федерацію»... (l. с. p. 88). Пор. також дуже цікаву полеміку Масарика з цього приводу в часі війни з англійськими і американськими австрофілами, що бажали вирішити чеське питання в рамках австрійської федерації, напр.: «Polemika s anglickými austrofily a madarofily», або «Polemika s Wilsonem», (Masarykova práce, p. p. 204—206; 233—234).

народів і проти габсбурзької монархії. Є безсумнівним, однак, що ця теза є одною з основних засад теоретичної націології Масарика взагалі. Вона отже мусить зобов'язувати скрізь — як в Середній Європі, так і на Сході Європи. Стара Росія в національній політиці була гірша за Австро-Угорщину. Щодо недавнього минулого, то з коротенькоого, правда, досвіду у цій сфері російського тимчасового уряду поневолені східно-європейські народи не могли набути довір'я, що революційна московська влада не тільки зможе, але навіть с х о ч е будувати справжнє федеративне об'єднання і отже заспокоїть їхні національно-політичні бажання.

Таким чином, передумовою і для східно-європейської федерації є попередня самостійність окремих б. російських недержавних народів та країн...

Повстає, отже, питання, як пояснити певні зміни у поглядах Масарика на українську проблему в ріжних фазах його громадської і політичної діяльності?

Питання це пробує з'ясувати чеський знавець української справи, д - р В. Харват у своєму ювілейному нарисі: «Масарик і українці».

«В дусі цих засад і правил (себто своєї національної фільософії. Б.) — пише цитованій автор — Масарик розглядав і українське питання. Він слідкував за його розвитком, знайомився з його провідниками і досліджував помилки та закиди противників. Тому, що українська справа виринала перед ним, як життєвий прояв, він ніколи не міг примиритися з поверховим однобоким засуджуванням її з боку офіційних русофілів. Він бачив, що це є питання не тільки язикове, але також політичне і культурне.

Спочатку Масарик говорив про нього загально, теоретично. Але чим більше його діяльність виявлялась на політичній арені, тим виразніші, критичніші і конкретніші стають його думки про український рух. Три етапи життя Масарика відбиваються в його поглядах на українське питання. В передвоенні добі він говорить про нього, як філософ-політик; під час війни він оцінює його, як революційний провідник, а після війни міркує з приводу нього, як державний діяч. Основна думка справедливого вирішення українського питання лишається у всіх цих трьох фазах без зміни. І тоді, коли він промовляє, як революційний провідник посеред розбурханого російського моря, він старається зрозуміти всі причини найкрайніших бажань українського руху; він зважує їх у комплексі світових подій зі становища користі всієї Славянщини. Він сміливо дивиться дійсності у вічі; не підлягає зворушенню і настроям оточення; хоче збагнути все до дна, щоб потім висловити вирок, який би відповідав його державному передбаченню та даним можливостям».⁵⁾)

⁵⁾ V. Chárvát: «Masaryk a Ukrajinci» — ювілейне число журналу: «Slovanský přehled», 1930, ч. 2., р. 113—114.

Це безперечно цікава спроба класифікаційної характеристики ставлення Масарика до української проблеми в його історичній еволюції.

На жаль, як і всі класифікації взагалі, ця також є схематичною. Масарик занадто монолітна індивідуальність, щоб вона вкладалася в схеми навіть найкращих класифікацій.

Проте, автор наведеної характеристики безперечно має рацію, коли у відношенню Масарика до України відмічає ролю таких чинників: війна, Славянство і Росія.

Останні два належать до сфери української національної проблематики. Ось чому доведеться тут на них зупинитися зокрема і то тим більше, що націологічна методика Масарика питанню національної проблематики взагалі, а особливо поневоленого народу, надає великого, я б сказав, навіть провідного значіння, трактуючи його, мовляв, як базу національної філософії кожного народу.

2. Масарик завжди належав до тих учених і громадських діячів, що проповідували першенство реального життя над абстрактною теорією, живих фактів над мертвими догматами. В цім сенсі він у 90-их рр. з парламентської трибуни домагався реформи в Австрії студій правничих і суспільних наук в університеті та радикальної реформи всього шкільництва взагалі. Зокрема він поборював дуже популярну історичну методу трактування суспільних явищ: «Я гадаю — казав він в одній із своїх промов на цю тему, — що це вже в природіожної думкової праці лежить, що передусім слід мати на оці факти, а не починати з того, щоб випитувати історію про речі, які не є ще схоплені; доперва, коли ми зайдемося самою реччю, — таким чином я висловлююсь за певного роду реалізм, — доперва тоді можна звертатися до історичного розвитку пізнаної речі».⁶⁾ В іншій промові з аналогічного приводу, висловлюючись проти сучасного наукового сколястицизму, Масарик покликався на дуже яскравий афоризм Гете: «Зрештою я ненавиджу все, що мене тільки повчав, а не збільшує моєї діяльності, або не оживлює мене безпосередньо»...⁷⁾

Я згадую тут про це, маючи на увазі підкresлювання Масариком наукової спірності питання про національну відрубність українців, та його запитання (у віденській промові), чому так сталося, що українці доперва тепер формуються у модерну націю?

Наукові спори з приводу українського питання здебільшого належать саме до тої категорії сколястичних звівостей, проти яких Масарик під прапором наукового реалізму вперто боровся. Не слід забувати крім цього, що у цих спорах політичні моменти здебільшого грали більшу роль, ніж наукова безсторонність: славістика російська і польська у цім питанню просто не могли бути об'єктивними та неупередженими, маючи завжди на

⁶⁾ E. Ruchnovsky: I. c. p. 55—56. ⁷⁾ Idem, 59.

оці можливі політичні консеквенції їхньої об'єктивно-наукової аналізи. Адже визнати річево національну і язикову відрубність України, логічно приневолювало б згодом визнати також її право на політичну самостійність, а це означало фактичне розбиття російського колосу і гіпотетичне ослаблення Славянщини і т. д. Класично це можна бачити на прикладі покійного російського славіста Флоринського, що доводив самостійність словацької мови, але фанатично поборював з політичних міркувань відрубність української мови. Беру і інший, більш маркантний приклад. Наукова об'єктивність і авторитет проф. Л. Нідерле у славянських питаннях не підлягає жадному сумніву. Проте ми бачили, як в українському питанню йому тяжко бути зовсім об'єктивним і як, хоч в порядку «особистого переконання», він не тільки у сучасному, але і в минулому та навіть у майбутньому не припускає порушення «фактичної єдності російського народу». Бо, на його думку «занадто багато спільногого ще і досі зв'язує між собою всі частини російського народу і грішив би проти себе та проти Славянщини той, хто силоміць розбивав би те, що викували століття, замісць того, щоб допомагати витворити один, із вільних частин складений, російський народ і державу»...⁸⁾

Властиво наукова спірність українського питання навіть під філологічним оглядом є дуже відносна. Позитивно і зовсім без застережень вирішує його напр. славістний покійний польський лінгвіст Я. Бодуен де Куртене у спеціальній розвідці: «Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębności «Ukrainy» pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym».

Для нього передовсім поняття та назва славян руських є синонімом терміну «східні славяне» для відріжнення від «західніх славян», «південно-західніх» та «північно-західніх». «На цім загальним тлі — каже далі цитований автор — українська язикова спільнота (*wybitnie*) ріжиться від язикової спільноти великоросійської та навіть з білоруською включно».^{8a)}

⁸⁾ L. Niedergle. — Původ a počátky Slovanů východních. p. 213, 212.

^{8a)} Пор. Ювілейний збірник Наук т-ва ім. Шевченка у Львові. Записки... Т. CXLI—CXLIII. 1925, р. 5. Констатуючи, що дуже тяжко встановити критерії язикових ріжниць і подібності, Boduun de Courtenay робить у данім конкретнім випадку такий висновок: «У кожнім разі енергічність дуже значна, примушуюча нас визнати окреме українське плем'я, окремий український люд та, оскільки в людських істотах, що належать до цієї язикової спільноти бодай тільки жеврів національна свідомість, визнати також і окремий український народ зо всіма з цього виникаючими консеквенціями. І це тим більше, коли ця національна свідомість у багатьох українців вже не жеврів, але є у повному розцвіті». З власним собі темпераментом Я. Бодуен де Буртене — іронізує тих «дослідників», що «закривають собі очі та уші перед мовою фактів»... з тих чи інших

Мені здається отже, що з приводу справи, яка тут порушена, є виправданим такий висновок: для фактичного вирішення української проблеми як національної, наукова спірність її є дуже зглядна і тому мало міrodайна. По своїй природі це питання є суто-політичне. В політичних і суспільних справах наука має значення лише остатільки, оскільки вона в стані піднятися до височини об'єктивної апологічності; інакше кажучи, коли вона допомагає з'ясувати складність досліджуваних спірних справ чи явищ, а не заплутує їх зажво (свідомо чи несвідомо) во ім'я тих чи інших реальних інтересів, зглядно зовсім іреальних романтичних фікцій. Словом, коли наука хоче йти проти життевого процесу, вона завжди програє.

Абстрактно-науково може бути, напр., спірним чи язиково і національно Португалія є чимсь відрубним від Єспанії? Проте, в процесі історії і з політичних причин, географічно обумовлених, португальська нація повстала і існує.⁹⁾ Так само філологічно можна заперечувати існування голландської нації. Фактом однак є, що вона відокремилась від німецької після утрехтської унії (1579), коли вирішила скинути еспанське ярмо та політично зірвала примусовий зв'язок з Єспанією, ставши на шлях самостійного національного розвитку. На думку Кірхгофа, «голландці найяскравіше доводять, як національний тип, передусім духовно-культурний, всебічно є під впливом природи краю та історичних перевживань».¹⁰⁾

Мало того; ми маємо ще більш цікаві приклади повстання,

мало наукових міркувань і «таким чином фальшують об'єктивну дійсність. Ці панове — каже він — просто проститують науку і мають бути належно трактовані. З другого боку національна свідомість українців є енергія, що наказує їм домагатися визнання їхньої відрубності зо всіма випливаючими із цього конseqвеннціями» (idem, 15).

Автор порівнює далі положення сучасної України з положенням Польщі перед війною. Правда, на його думку, «свідомих українців, прямуючих до створення так або інакше відокремленої України є мабуть менше, ніж було давніше свідомих поляків, проте їх аж забагато, щоб на них будувати майбутність України. Доки вони живуть і родитимуться, вони можуть з повною вірою та надією повторювати: **Ще не вмерла Україна**»... (idem, 16).

Так промовляє наука безстороння і об'єктивна, політично чи національно не упереджена та не заангажована. Не мушу додавати, що покійний цей польський славіст є безсумнівним авторитетом саме в українській справі, яка здебільшого поборювалася філологічними аргументами. Доказом цього може бути і цитована тут його розвідка, як майстерна фахова аналіза язикових своєрідностей та познак української мови... (Доречи, у цьому самому збірнику є дуже цікава розвідка акад. Ст. Смаль-Стоцького: Розвиток поглядів про сем'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення, де автор робить критично-синтетичний огляд наукового трактування проблеми української мови).

⁹⁾ A. Kirchhoff: «Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität», Halle, 1903, p. p. 18—19.

¹⁰⁾ Idem, 21. Щор. також K. Manne: Die Entwicklung der Niederländer zur Nation, eine anthropogeographischen Skizze, Halle, 1903.

зглядно формування двох інших новочасних націй на однакових майже язикових підставах, як у голландців, а саме: нації флямандської і бурської, або як остання сама себе називає африканерської».¹¹⁾

Ці приклади є доказом того, що при утворюванню модерних націй політичний момент відограє першорядне значіння і в кожному разі перевищує філологічний та інші. Класично це можна обсервувати на прикладі Південної Америки, де протягом минулого століття на основі одної мови (еспанської) утворилася ціла низка нових державних націй, за винятком Бразилії, що культурно-національно зформувалася на основі португальської мови.¹²⁾ Аналогічним явищем є повстання цілого ряду заокеанських народів з англійською мовою серед домініонів британської імперії (напр., новозеландського, австралійського).¹³⁾

Це слід пам'ятати, коли науково з'ясовується українське питання, конкретно у зв'язку з Росією. На мою думку, момент язиковий має тут дуже підрядне значіння. Важнішим моментом є ріжниця, а часто навіть антитеза цих двох національних типів під всіма іншими оглядами, що до певної міри припускає сам Масарик. Ось чому в одній із своїх студій на цю тему я висловив припущення, що колиб українці і москалі говорили навіть однією мовою, проте вони були б двома ріжними народами, основно відріжняючись цілим своїм національним світоглядом і вдачею.¹⁴⁾

Безперечно, з наукового боку українська проблема є дуже цікава. На жаль, власне під цим оглядом об'єктивно і річево

¹¹⁾ A. Kirchhoff, I. c. p. 41—42. P. Samassa: «Das neue Südafrika», Berlin, 1905, p. 22. Що до флямандців — Hamelius: *Histoire politique et littéraire du mouvement flamand*, Bruxelles, 1894, A. Vergemeylen: «Quelques aspects de la question des langues en Belgique», Bruxelles, 1919, R. V. Genechten: «Wat willen de Vlamingen?», Amsterdam, 1925.

¹²⁾ Пор. цікаву монографію F. García Calderon: «Les democracies latines de l'Amérique», Paris, 1920. Далі: M. Daireaux: «Littérature Hispano-américaine», Paris, 1930, та спеціальний підручник E. H. del Villar: «Las repúblicas Hispano-americanas», I та II. Barcelona-Buenos-Aires, 1906—1907.

¹³⁾ Пор. James Blythe: «Moderní demokracie», Praha, I, II, 1925.

¹⁴⁾ Див. мою статтю: «Семирегідем» — в празькому щомісячнику «Студентський вісник», 1925, ч. 9—10.

Під цим отглядом дуже оригінальна студія А. Салтикова: «Дві Россії» (1924), в якій автор Україну (що на його думку є справжньою Росією) і Москву трактує не як географічну протилежність між півднем і північчю, а скорше, як культурну антитезу між Заходом і Сходом. Автор є москаль і неприхильно ставиться до українського національного руху в сучасних його формах. Проте, він не виключає можливості, що саме Київ знову стане політичним центром майбутньої Росії. Його відношення до Москви, власне з російського становища, є критичне. Московська Росія, на його погляд, не є справжньою Росією. У своїй критиці він іде так далеко, що не вважає москалів навіть хліборобським народом. Салтиков доводить, що у московській мові немає питомого слова для означення хлібороба. Вираз «землемілець», — на його думку, — не є оригінальний — російський, а запозичений.

вона найменш досліджена. Політичний її актуалізм є перешкодою для річевого і безстороннього її трактування з боку науки.

3. Переходжу з черги до другого питання, піднесеного Масариком в його віденській промові. Отже українці для нього є прикладом нації, мовляв, *in statu nascendi*. І він запитує, чому українська нація формується доперва нині?

У Масарика це питання виникає у зв'язку з його науковою аналітичністю; кожну справу він хоче збагнути аж до дна, отже без жадного апріорного упередження. Але назагал у цьому запізненому повстанню української модерної нації дехто легко може додбачити аргумент проти неї.

Адже ж і палкий оборонець поневолених австрійських народів, французький історик Е. Дені, висловив думку, що «тільки ті народи мають майбутність, які мають свою минуле; і лише ті народи заслуговують незалежності, які її здобували довгими і тяжкими зусиллями».¹⁵⁾ Це майже варіант тої німецької теорії, яка доводить, що т. зв. «*geschichtlosen Nationen*» засуджені політично на поталу чужої державної залежності.

Проте українці під цим оглядом не є жадним виїмком на тлі історії народів Середньої і Східньої Європи. Скоріше навпаки; це майже типове явище; одна із живих ілюстрацій того могутнього національного ренесансу, який Масарик соціологічно дуже цікаво аналізує у своїй монографії про Росію і Європу.

Цей процес національного відродження, зглядно пробудження, є характерний для цілої тої зони донедавна ще поневолених народів, яку Масарик визначив під час війни, як небезпечну. Фіни, естонці, латиші, литовці, грузини, вірмени і т. д. — все це недавні ще зразки націй в процесі їхнього самовизначення. В середині XIX ст. чехи також були прикладом народу *«in statu nascendi»* з тою тільки різницею, що вони мали великі історичні традиції; українці були більш скривджені історією писаною; проте їхнє минуле не менш драматичне, доказом чого може бути переказна і устна історія України, захована в безчисленних її думах, політичних і національних піснях.

На Сході Європи процеси історії скрізь дуже запізнилися. Запізнився цей процес і на Україні, де для цього є сила, мовляв, виправдаючих і полегчуючих обставин.

Я б хотів тут звернути увагу на один момент, міродайний для оцінки України під історичним оглядом. Забувається чомусь, що на протязі соток років Україна була справжнім «битим шляхом» народів. Від доісторичних часів і аж до XVIII ст. вона все була тереном постійних етнічних міграцій. Якщо по Гердеру в майбутньому Україна має стати Ельдорадом культури, в минулому вона була справжнім Ельдорадом пересовання народів: перманентним Durch-

¹⁵⁾ E. Denis: «La Question d'Autriche». Les Slovaques, p. 39.

zugsland'ом та якимсь свого роду пасажем народів між Азією і Європою, доречі — у найріжніших напрямках. На історії України можна класично студіювати всі роди і типи Drang'ів: отже, Drang nach Westen — за часу великого переселення народів; Drang nach Norden — із Греції і Візантії, а згодом із Туреччини; польський Drang nach Osten і московський — Drang nach Süden.

Ці міграційні процеси підносили історичну динаміку України в такій мірі, що це майже виключало органічні статичні процеси, а отже і національну державну стабілізацію і національну консолідацію України.

Не слід однак забувати, що таким чином Україна для Європи виконала діло великого історичного значіння. Об її груди розбивалися стихійні хвилі етнічних азійських інвазій. Це Україна була форпостом європейської культури на східно-південній периферії. Україна коштом свого органічного національно-державного розвитку вірно і непохитно була весь час історичним ар'єг'ардом Європи, хоч не раз вона могла стати в авангарді Азії.

Було б несправедливим забувати цю традиційну роль України по відношенню до Європи. Ось чому Україна так пізно могла національно самовизначитися. Ось чому вона ще на початку цього століття була прикладом *nationis in statu nascendi*. Ось чому процес національного визначення її довершився тільки в бурхливій ерупції великої східно-європейської революції. Проф. М. Грушевський, констатуючи з одного боку, що «історичні умови були надзвичайно несприятливі для українського народу», одночасно з другого боку підкреслює ту обставину, що «боротьба проти степових орд», яку протягом довгих століть довелось вести українському населенню, творить «славу і заслугу українського народу по відношенню до історії європейської культури...», правда, дорогою ціною заплачених Україною, як видко з дальших цих слів цитованого автора: «скільки часу та енергії треба було вжити, щоб ці здичавілі місцевості знову зробити придатними для хліборобства і хоч до певної міри пристосувати для потреб осілого життя! Таким чином, ці вічні приливи та відливи проковтнули жахливу безліч національного капіталу; цілі маси люду протягом століть не могли піднести над елементарні турботи задля найнеобхіднішого забезпечення свого життя та неминучих господарських умов»...¹⁶⁾

4. В часі війни у Масарика виникали ще інші сумніви щодо державної, а подекуди і національної самостійності України. Головними з них є три: 1) національне відокремлення України — це

¹⁶⁾ Пор. статтю М. Грушевського: «Украина и украинство» у журналі: «Украинская Жизнь». 1912, ч. 1, стор. 22 та його-ж «Geschichte der Ukraine». I. Lemberg, 1916, р. 31. Докладно це питання я маю намір з'ясувати в окремій праці. «Українська проблема, як проблема світова» (Соціологічний нарис української національної проблематики), а тому торкаюся тут його лише загально.

нсвій та чи не найвищий розкол у лоні Славянщини; 2) це очевидне ослаблення великодержавної міці і сили Росії, що Масарик рішуче вважав небажаним, бо він вірив у те, що Москва «спам'ятається і сконсолідується та буде грати велику політичну роль, більшу, ніж в добі царизму; Росію потребуємо не тільки і ми і решта славян, але її потребує цілий світ»;¹⁷⁾ 3) самостійна Україна фактично буде використана пангерманізмом для політичних планів Німеччини.

Ці сумніви по суті одного і того ж самого порядку, зглядно їх можна звести до однієї точки. Тому доцільно буде тут розглянути їх разом.

4а. Трактування української справи в славянськім аспекті має вже свою певну традицію. Славянофільська ідеологія з малим, зрештою, виїмком (прихильне відношення до українського відродження з боку чеських «*buditelů*» середини минулого століття) — виразно засуджувала українські національні прямування, добаваючи в них наявне ослаблювання славянської солідарності. Ця ідеологія однаково неприхильно ставилась до національного руху серед словаків і словінців та не визнавала національного відріжнювання хорватів від сербів.¹⁸⁾

В основі вона приймає поділ Славянства на чотири національні групи Колляра, якого притримувався для упрощення справи Масарик у своєму паризькому викладі «*Les Slaves dans le monde*».

Теорія «*Slovanské vzájemnosti*» Колляра по своїй суті є культурницька і під цим оглядом не може викликувати жадних заперечень. Якщо сучасне людство мріє про світову солідарність, славянські, романські, германські та інші народи можуть попереду чи рівночасно здійснювати її між собою, виходячи із підстави племінного споріднення. Але первісне славянофільство, що повстало на Словаччині, мало ще інше джерело і завдання: воно хотіло расовою солідарністю підсилити свою національну слабість та ослабити політичне поневолення. Є зрозуміло, чому в австро-угорських поневолених славян цей пансловізм конкретно виявився у формі стихійного русофільства, переважно романтичного. Саме Масарик перевів гостру і річеву критику цього утопічного русофільства, довівши, як Росія (однаково, офіційна чи неофіційна), мало цікавилася і знала Славянство, як в її політиці пансловізмом не раз прикривався панрусизм.

Взагалі, політичний пансловізм є утопією. Тепер після війни,

¹⁷⁾ *Světová revoluce*, p. 523.

¹⁸⁾ Пор. Dr. O. Vočadlo: *Slovanská nesvornost*. Praha, 1923. (Назагал це цікава розвідка, мовляв, генеральний акт оскарження проти всіх новочасних національних сепаратизмів. На жаль, автор питання літературної мови трактує занадто філологічно і традиціоналістично, нехтуючи соціологічні а зокрема політичні підстави новочасної національної диференціації, отже і сепаратизмів).

що визнає Масарик у своїй розвідці «The Slavs after the War» (1922), він є безвиглядний тому, що політичне положення славян назагал покращало і не відчувається тому так гостро потреба захисту з боку, та що немає жадного славянського народу, який би міг взяти провід над цілою Славянщиною. Мені здається, що такий провід завжди був би погрозою для самостійності слабших славянських народів, бо конкретно політично він міг виявитися передусім у двох реальних формах: п а н р у с и з м і, а б о п а н п о л о н і з м і, беручи під увагу месіяністичний напрям славянофільства у обох цих народів.^{18a)}

Політично Славянство ніколи не було об'єднане. Не сприяло цьому його географічне положення і зв'язаний з тим історичний розвиток. Тепер, коли політично організуючим чинником стала нація, будь-які расові об'єднання, а отже і славянське, не мають жадних виглядів на здійснення. В наш час людство прямує до політичного об'єднання в межах континентів (Паневропа, Паназія, Панафрика, Панамерика).

Росія нова і майбутня до славянських справ буде ще більш байдужа, ніж Росія стара — колишня. Саме твориться цікава російська ідеологія — е в р а з і ю с т в о. Воно нагадує де в чім старе московське славянофільство, але базується на цілком інших культурних і етнічних елементах та будує свій питомий неславянський світогляд.^{18b)}

Таким чином, тепер національна відрубність українців не може суперечити ф а к т и ч н и м інтересам Славянщини. Навпаки: Славянщина може бути сильна тільки силово і культурою поодиноких своїх членів. Тому, в силі все ще лишається відоме гасло Гавлічка: «Če s h n e S l o v a n» — реальна нація, а не абстрактна раса.

Зрештою, загальне славянське упередження до України неслухнє. Славянську ідеологію український народ збагатив власним причинком і проект славянського об'єднання «Братства Кирила і Методія» був поступовим та демократичним, безпекенно країцім від багатьох аналогічних планів інших славянських народів, бо він послідовно пропагував зasadу національної рівноправності між усіма славянами. В «Посланію» Т. Шевченка це українське модерне славянофільство знайшло свій поетичний вислів.^{18c)}

^{18a)} Пор. між іншим новітню польську розвідку на цю тему: H. B a t o w s k i: *Wzajemność słowiańska. Problemy polityczne i kultурne w przeszłości i teraźniejszości*. Warszawa. 1930.

^{18b)} Цікаво критикує евразійську теорію та ідеологію проф. П. Мілюкова у статті: «Eurasianism and Europeanism in Russian History (див. Festschrift T. G. Masaryk zum 80. Geburtstage. I. Bonn. 1930. pp. 225—237). Менш переконуючою є однак та частина цієї розвідки Мілюкова, де він захищає російський е в р о п е і ї з м (стор. 235).

^{18c)} На модернізм ідеології Кирило-Методіївського братства звертає увагу і на віть підкреслює цю його характеристичну рису, хорватський вчений, д-р М. Прелог (проф. Загребського Університету) у своїй джерельній монографії: *S l o v a n*

4b. В поглядах на Росію, як великої держави, не тільки українці, але і всі б. поневолені народи царської імперії не погодяться певно з Масариком; бо для них Росія не є вселюдською і культурною проблемою, але передусім питанням раг excellence політичним.

Під цим оглядом стара Росія цілком завела. На жаль, є мало надії, щоб нова майбутня Росія змогла бути кращою. Аджеж Масарик сам у близькій аналізі (Росія і Європа) довів брак справжнього демократизму навіть у російських соціалістів та революціонерів. Під час війни він мав нагоду особисто переконатися в тім, як навіть ліва російська демократія органічно не розуміє національного питання і як закидом шовінізму та русофобії кожний самостійницько-визвольний рух. Автор «Нової Європи» мав рацію, коли московським революціонерам докоряв тим, що вони не тямлять суспільного і господарського моменту в національних руках та властиво реакційно поборюють визвольні змагання поневолених народів, що по своїй істоті є демократичними і революційними.

Московська вдача під цим оглядом тяжко піддається змінам і все не може пристосуватися до нового національного status quo на Сході Європи. Щодо цього росіяне нагадують де в чім мадьярів, як слушно констатує це Сітон Вотсон (у своїй відомій книзі: «Europe in the Melting-Pot»): «Справді — каже цей автор, — російські націоналісти послуговуються щодо України тими самими аргументами, якими мадьяри так довго дурили західну Європу у справах поневолених угорських народів». ¹⁹⁾ Москалі — передусім великої державники (російський неонаціоналізм доперва народжується), мріють все про відновлення великої російської держави, якщо не в старих межах *ante bellum*, то хіба лише без тих західніх лімітровів, яким пощастило здобути свою самостійність.

Російський демократ М. І. Фріднев в недавній дебаті у Парижі про майбутність Росії казав: «Мы хотим, чтобы Россия была сильной и великой... Мы можем пожертвовать той или иной формой власти, но государством — никогда». ²⁰⁾

Лідер березневої революції у Росії Ф. Керенський у своєму викладі, що викликав згадану дебату, дуже ясно зазначив: «Едва ли нужно здесь подчеркивать, что борьба с ненавидящим Россию и русский народ самостийничеством обязательна для всех нас, ибо

ská genesance (1780—1848), Zagreb, 1924. «Заложення Кирило-Методіївського братства, дух і думки які воно мало поширювати, — каже він, — це надзвичайна подія у поступовім відродженню славян. Можливо, що ідея братства все ще мають багато актуальності навіть у наш час, коли задуматися над величезною проблемою, що має вирішитися на славянській півночі та сході. Федеративна ідея братства матиме певне майбутність». (l. с. р. 110). Доречі: професор Прелог у цитованій тут монографії розглядає також національне відродження Галицької України з'ясуванню якого присвячує окремий розділ (VII) своєї книги.

¹⁹⁾ Европа в рівноду, р. 299.

²⁰⁾ Див. звіт про цю дебату у паризьких «Днях», 1930, ч. 89, стор. 7.

наша цель федерированная республиканская Россия, обеспечивающая всем равное национальное самоопределение, ничего общего с планом конечного раздела России не имеет».²¹⁾

Сьогодні ця заява (не кажучи вже про те, що така *federation* остаточе є по суті *contradictio in adjecto*) — мало переконує. Адже ж поневолені східно-европейські народи не забули, що власне уряд п. Керенського, коли був у влади, не мав жадної охоти федерувати Росію, а навпаки — паралізував акцію в цім напрямі, «інородців», що тоді ще не були самостійниками і стали ними доперва потім, як побачили всю безвиглядність переговорів з московським державним централізмом.²²⁾

Чи не мав рацію Ст. Іванович, коли на цитованих паризьких дебатах, стоячи на правильній позиції «Насильно миль не будешъ», іронічно казав: «но я боюсь, что некоторые из нас относятся к федерации, как к некоторому найменьшему злу: федерация «их» требование, но что же делать? Дадим ее им, чорт с ними».²³⁾

Можна без перебільшення сказати, що таких «федералістів» malgré eux є навіть в лівих російських колах сила. Тому саме справа національного Локарно з Москвою покищо психологічно є майже безвиглядна... А для України зокрема тепер це майже безнадійна річ, коли взяти під увагу, що для 99% російського загалу українське питання взагалі не існує; український національний рух, на думку цього загалу, є фікція; а український сепаратизм — якщо не інтрига, то вигадка горстки шовіністичної інтелігенції.²⁴⁾

Російська інтелігенція у своєму політичному засліпленні не хоче зрозуміти простої аксіоми, яку так зрозуміло формулював цитований вже тут Ст. Іванович: «Да, украинская проблема — очень тяжелая проблема, но ведь если украинское движение имеет корни в народных массах, то Украина будет независимой. Если же это выдумка некоторых интеллигентных групп или иностранных держав, то тогда его нечего бояться».²⁵⁾ Я свідомо докладніше зупинився тут на цій, зрештою, епізодичній (а подекуди досить прозаїчній і майже вульгарній) російській дебаті з приводу національного питання. Вона є надзвичайно характерною як показчик політичного думання московських політичних кол навіть ліво-де-

²¹⁾ Idem, 5.

²²⁾ Дуже симптоматично, що на російських установчих зборах есер Вішняк запропонував викреслити слово «федеративная» із заголовку законопроекту про федеративний устрій Росії і що тимчасовий уряд відкинув пропозицію Київського конгресу народів про перетворення Росії у федеративну державу. (Пор. промову М. Славінського у цікавому збірнику документів і матеріалів: «Національне питання на Сході Європи», Прага, 1925, р. 39—29).

²³⁾ «Дні», ibidem.

²⁴⁾ Дуже повчаючим під цим оглядом є: *Mémoire sur la question de l'Ukraine souplement au memorandum sur la question nationale en Russie* поданий російськими есерами амстердамському соціалістичному конгресові (1919), де, між іншим, доводиться, що українська влада Директорії була гірша за всі інші, навіть за уряд Денікіна, Колчака і большевицький (І. с. р. 6). ²⁵⁾ «Дні», ibidem.

мократичного напрямку; тому вона соціологічно-типова та міродайна. Одночасно це доказ, як майже непереможно тяжким є шлях до здійснення російсько-українського моду vivendi.

Російсько-українське порозуміння не буде доти можливим, доки росіяне не зрозуміють, що в процесі революції українське питання перестало бути внутрішньою політичною справою Росії і поруч з іншими питаннями стало східно-европейською проблемою. 12 років большевицького режиму, як про це свідчить інсценування харківського процесу «Союзу Визволення України», поширили українське самостійництво по всій Україні. Це факт, з яким реальна політика мусить рахуватись. Це одночасно вихідна точка для майбутніх російсько-українських переговорів. Тепер іде не преставрацію Великої Росії, але про консолідацію Сходу Європи.²⁶⁾

Масарик у своєму меморандумі про большевизм висловив припущення, що здатний московський уряд зміг би задовольнити Україну в межах Росії. Є історичним фактом, що такої московської влади не знайшлося. Тепер після революції і кріавової боротьби України за власну самостійність, — так ставити українське питання було б політичним анахронізмом.

Аджеж Масарик сам в Америці сказав, як про це тут вже згадувалося: «Після того, як стільки крові пролилося, ніхто не повинен заперечувати волі народу на підставі граматики, історії чи економічних інтересів».

Взагалі ставлення українського питання в московській, або польській політичній площі, чого нібито вимагає ідеологія

²⁶⁾ Право України на державну самостійність звичайно заперечується економічними і географічними аргументами; мовляв, без України Росія не може існувати. Це наявна гіпербола. Проф. Тимошенко довів (див. «Україна і Росія в їх економічних взаємовідносинах», в журналі «Український Економіст», ч. 1, 1928, Подебради), як економічно Росія мало залежна від України, зокрема, як що вона зінтенсифікує свої величезні економічні можливості досі невикористані. На цей шлях стали, напр., большевики, будуючи паралельно до української власну московську промисловість (тяжку, цукрову тощо). Я вже не згадую про те, що з погляду права народів на самовизначення така вульгарно-економічна аргументація є нонсенсом. Це розуміється із російських справжніх демократів, як, напр., В. Станкевич, який слушно каже: «коли Одеса, тому що лежить на Чорному морі, має бути російською, то повстає питання, чому Роттердам не засуджує Голяндію на страту самостійності, або Амстердам (тут очевидно є помилка і має бути Антверпен. Б.) не віддав Бельгії у руки Німеччині». Не без іронії цей автор доходить до висновку: «Було б дуже оригінальною теорією визнати, що факт існування вигідного порту на території будь-якого народу, не дає цим самим йому користі, але засуджує його на кріпацтво в іншого народу». А рігорос Одеси він пише: «Одеса дає приступ тільки до Чорного моря, побережжя якого само по собі має для Росії третью рядну вартість. Навіть Царгород є лише ключем Середземного моря, а не Індійського чи Атлантического океану. Отже, Гібралтар і Аден?» (Проф. В. Станкевичъ: «Судьбы народовъ Россіи», Берлінъ, 1921, р. 350). Цитований тут Іванович доводив, що Росія може чудово існувати без Грузії, «хоча там є марганець» і слушно каже: «Доказать, что всякое «усечение» приводит государство к гибели, нельзя» («Дни», Ibidem).

славянської взаємності, національно з українського становища в аргіоті виключене.

Але я хотів би тут звернути увагу на те, що й історично таке трактування української справи не виправдалося ані давнішим, ані новітнім минулим. В попереднім розділі була тут мова про те, що російсько-українські відносини у світлі історії мають наявний характер антитези. Це саме можна сказати також й про польсько-українські взаємини, де післявоєнна саме доба ще більше підкреслила національний антагонізм між цими двома славянськими народами. Яскраво це відмітив англійський націолог Сітон Вотсон.

В своїй цитованій вже тут статті про українське питання, цей автор, суттєво проаналізувавши як польсько-українські, так і російсько-українські відносини, приходить до дуже пессимістичних висновків щодо можливості погодження українських національних доМагань з націоналістичною агресивністю як Польщі, так і Москви по відношенню до України.

Він гадає, що спробу російсько-українського порозуміння на основі річевої інтерпретації Переяславської умови тяжко було б погодити «з польськими національними претензіями, — які непорушно обстоюють найдалі йдучі історичні польські кордони та заперечують отже сучасну національну ідею»...; з другого-ж боку і московсько-українська угода, по думці цього автора, є майже безвиглядна, як це він демонструє на прикладі цієї самої умови з 1654 р. «Не можна собі уявити — каже він — більшої суперечності у політичних поглядах над ту, яку ми тут бачимо між обома договірними сторонами. З одного боку була стара Москва, де автократія, міцна вже під час її напівтатарської доби, була ще більше посилена методами запозиченими на заході; натомість з другого боку — не дуже то ще зкріплена республіканська організація, оперта на місцевих установах демократичного характеру. Так як вогонь і вода не можуть змішатися, подібно й тут один із суперечних типів влади мусів уступити перед другим; в обставинах XVIII ст. перемога царизму була неминучою»...^{26a)})

4c. Лишається, отже, ще третій сумнів Масарика щодо самостійності України, а саме: пангерманська небезпека і загроза німецького Drang nach Osten.

Властиво і в цій точці новітня історія зробила велику коректуру. Прусський мілітаризм у світовій війні був побитий. Німецька монархія впала. Пангерманський імперіалістичний план — Великін-Багдад — тепер є властиво історичною ремінісценцією. Отже під цим оглядом загроза пангерманізму для Сходу Європи, так як вона уявлялася Масарикові в часі війни і як він її представив у своїй «Новій Європі», — не є тепер актуальна. Чи пангерманізм відродиться після війни і в якій формі, годі сказати. І Масарик не

^{26a)} I. c. p. 299 і 296—297.

виключає можливості перетворення війовничого німецького «Drang nach Osten» в мирну співпрацю з іншими народами.²⁷⁾

Фактом є, що після війни Україна мало входить в круг політичних інтересів нової Німеччини, яка, навпаки, більше цікавиться саме Росією, і це не тільки з причин тактичного зацікавлення большевизмом, як це було перед Локарном, але й з правдивого русофільства.

Вже перед війною у Німеччині російська література була дуже популярна. Можна навіть говорити про певний культ Толстого і Достоєвського. Адже для німецького толстовця Нецеля (Noetzel) Росія — це «Vaterland der Seele». Після війни доводиться констатувати у Німеччині велике захоплення російським мистецтвом взагалі, а зокрема новітніми надбаннями московського театру. В

²⁷⁾ Пор. «Slovanské róvalce», p. 32; Světová revoluce, p. 510. Доречі: мені здається, що пангерманізм трактувався перед війною і головно в часі війни з більшою політичною пристрастю, ніж соціологічною об'єктивністю. Отже передусім ледви чи може бути виправданим утотожнювання «Drang nach Osten» з пангерманізмом. Перший є загальним явищем соціо-географічного порядку, характерним майже для всіх народів східної частини Європи. (Пор. мою працю: Национальна справа, Віденсь, 1920, р. 80). На схід перла Росія, аж дійшла до Владивостоку; в цім напрямі (з відхиленням на південь) сунула Польща, здобуваючи свої «Wschodnie kresy». На схід іде і українська експансія, посугуваючи свій етнографічний кордон на російську національну територію і творячи свої національні оази на Зеленому Клині. Масарик розріжняє «Drang nach Ostten» і пангерманізм, визнаючи більш загальний характер першого і слушно добачає в ньому певну аналогію з міграційними рухами (Nová Evropa, р. 54). Пангерманізм це націоналістична ідеологія, що не лише хотіла бути програмою майбутності, але і post factum препарувала німецьку історію ad usum пруської гегемонії у Німеччині. Звичайно, в ній багато власного і питомого. Але не слід забувати, що теоретично вона була підсилювана расовою фантастикою чужих дослідників, і як це не парадоксально, французького та англійського походження (напр., відомою теорією про нерівність рас графа Гобіно, або расовими спекуляціями про вищість германської раси онімеченої англійця Х. Чемберлена, автора відомої праці: «Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts»). Не можна також сказати, щоб батько ідеологічного пангерманізму Лягард був расово чистим германцем. Не слід забувати далі, що попри пангерманізму, або, краще кажучи, пантеутонізму перед війною існували ідеологічно подібні ріжні інші «пан»-рухи (див. Е. Deckert: Panlatinismus, Panslavismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage, Frankfurt a/M., 1914 і відповідний розділ монографії R. Kjelléna: Die politischen Probleme des Weltkrieges, 1916). Етично ці не німецькі «пан»-рухи може і не були такі агресивні, але про них дозволено буде сказати те, що чехословацький міністр закордонних справ др. Е. Бенеш написав у своїх нарисах: «Problém u slovanské politiky» про панславізм: «Зрештою в логічних і політичних наслідках недемократизм, неосвіченість і неетична підстава доктрини (себто панславянської, як і пангерманської. Б.) є та сама».

Мені здається, що пангерманізм був передусім виявом імперіялістичної експансії новооб'єднаної німецької держави, на яку Прусія накладає своє політичне тавро. Соціологічно це явище не специфічно німецьке, або германське, а взагалі типове для певної фази політичного розвитку. Адже на наших очах таку «пангерманську політику» проповідує, немов імітуючи кайзера Вільгельма, Муссоліні, справжній володар латинської і романської Італії. А чи диктаторські і мілітарні ухили деяких новоутворених держав (напр. Польщі) не свідчать про соціологічну типовість явища, що в пангерманізмі знайшло тільки свій найбільш яскравий вислів...

післявоєнній німецькій політиці східня, себто російська орієнтація аж до Локарна грава неабияку роль. (Brockdorf Rantzau). Відомін цього можна знайти у сучасній німецькій публіцистиці, як, напр., у саме виданій книжці П. Шеффера (б. московського кореспондента Berliner Tagblatt): — «Sieben Jahre Sowietunion». (Ліпськ. 1930).

Натомісъ, зацікавлення Україною в Німеччині вже від другої половини XIX стол. було епізодичне і більше з політичних міркувань.²⁸⁾ Воно диктувалося в першу чергу пангерманською мрією: Berlin-Bagdad, та отже потребою ослаблення російської великої держави.

В часі війни, коли ці німецькі «симпатії» до України могли виявится активно, практично відношення Німеччини до України характеризується більше русофобією (проф. Рорбах), ніж українофільством. Відомий німецький публіцист Г. Кляйнов (Cleinnow) у своєму нарисі «Das Problem der Ukraina» (1915) висловлює сумнів, чи суб'єктивно національно український народ здатний до державної самостійності. Активний дебют німців на Україні під час гетьманського інтермеццо кульмінував у скасуванні української самостійності та в накиненні Україні федерації з Москвою. Слід відмітити, напр., що П. Дільс (P. Diels), вже у післявоєнній публікації про славянщину, зрештою, дуже тенденційний (*Die Slawen*, Ліпськ, 1920), не уважає українців окремою нацією, одночасно рахуючи окремою нацією словаків.

Все це факти мало сприяючі майбутності українського «германофільства». Німцям слушно закидається, що вони замало дипломатичні, щоб могли здійснювати свої великі політичні плани. Це яскраво виявилося саме під час війни на прикладі України.

Словом, загроза пангерманської небезпеки на Україні є тепер вже історичним спогадом. Політичні інтереси майбутньої України не конче лежать у площі німецької політичної сфери. Україна не має підстав для германофобії, але і не має причин для спеціального германофільства.²⁹⁾

²⁸⁾ Пор. Dr. D. Doncov: «Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland», Berlin, 1915. О. Безпалко: Окремішність України в старшій німецькій літературі, у «Шляхом незалежності», 1930, ч. 2.

²⁹⁾ Я не торкаюсь тут інших моментів у трактуванню української проблеми в німецькім аспекті: напр., безпідставного і соціологічно примітивного закиду, що, мовляв, український національний рух є «Made in Germany», зглядно — Австрії. Виразно натякає на це д-р Крамарж у своїй книзі «Na ochranu slovanské politiky» згадуючи крім Німеччини і Австрії ще й підтримку поляків (l. c. p. 11). Гавлічек чудово і вже за 80 років наперед (у 1850 р.) відповів на цього роду докори, пригадуючи, що славянам і чехам не личить існування українського народу «такими аргументами заперечувати, якими існування наше ще недавно німці заперечували» (Див. цит. збірник: Наци. справа на Сході Европи, стор. 101).

Це свого роду традиційний закид всіх ворогів національного відродження поневолених народів. Я б це називав «фінансовою теорією» національно-визвольних рухів. Для балтійських німців національні рухи естонський і латишський були московською інтригою, так само, як для шведів — національний

Так властиво вичерпуються головні сумніви Масарика щодо української державної самостійності, зглядно національної відрубності.

Є ще один — загального характеру, що безпосередньо не був висловлений Масариком з приводу України, але який, проте, може стосуватись також і тому слід його розглянути.

5. Для Масарика, як це ми бачили — право народу на державну самостійність обумовлюється його культурною здатністю і поступом.

Масарик констатує, що українська література не дорівнюється російській. Звичайно, у вищих проявах культури (наука, мистецтво) — Україна має чималі прогалини. Вони зовсім зрозумілі, коли підійти до цієї справи ретроспективно і подивитися на неї при світлі історії.

Я вже казав, що в московському ярмі Україна дее в ропей зуvalася. Мало того; царська неволя також спричинила культурну деградацію України. Боплан, що описав Україну XVII стол., констатує дуже високий рівень загальної культури і освіти. Факти аналогічні до тих, які чужі обсервувачі бачили в Чехії за часів гуситського підйому. Звертає на це увагу також відомий англійський націолог Ситон Вотсон у своїй дуже цікавій статті «Українська проблема», де говорячи про антиукраїнські заходи Катерини II, він пише: «...Цензура задушила (на Україні. Б.) літературний розвиток, та зросійшила школи, що знаходилися на значно вищім щаблі, ніж як про це зви-

рух Фінляндії. Для мадьярів визвольні прямування немадьярських народів Угорщини були пансловянською інтригою; для Англії в часі війни ірландське повстання — німецькою справою, так само, як сучасна Франція в «*malaise dans la civilisation*» передусім бачить пальці Берліну. Соціологія національних прямувань більш складна, щоб її можна було так просто звести до фінансового знаменника.

Ще інакше часто докоряють Україні Німеччиною, а саме за приклад дають німецьке національне об'єднання взагалі, а зокрема щодо мови. І цей приклад мало переконуючий. Передусім історично не має тут жадної аналогії. Німеччина має літературний *hochdeutsch*; але ця мова дійсно є більш література, ніж *Umgangssprache*; адже навіть Берлін і Мюнхен радо все ще вживають своїх діялектів. Опріч цього, Німеччина мала Лютера і його реформу мови в перекладі Біблії. В Москві цього не було. Зрештою, *plattdeutsch* та інші діялекти цілком вільно плекаються літературно. Політично Німеччина об'єдналась, заховавши весь свій колишній державний парткуляризм. Колиб в Берліні прийшло кому в голову завести в Німеччині адміністративний централізм на зразок б. петроградського, або теперішнього паризького, державне об'єднання її розпалося б на другий день. Мені згадується жарт покійного німецького міністра закордонних справ Штреземана з приводу його побуту у Відні. Тоді германофобська преса загвалтувала, що Штреземан був у Відні з приводу австрійського *Anschluss*'у. Принагідно Штреземан жартом реплікував цей безпідставний закид, кажучи, що він не мріє про *Anschluss* Відня і був би щасливий, колиб йому добре вдався врешті *Anschluss* Мюнхена і Гамбурга. *Si non e vero e bene trovato.* Словом, ця аналогія з Німеччиною є мало переконуючою для України. Не варт отже її зайво вживати.

чайно гадає захід. Було вираховано, що у середині XVIII ст. Чернігівщина мала 866 шкіл ще із часів української автономії; за 60 років з них не залишилося ані однієї».^{29a)}

Як в Чехії після Білої Гори почався страшний культурний занепад, так і на Україні, поневоленій московським царизмом, йшло загальне обниження культури та освіти.³⁰⁾ В Західній Україні культурну деградацію спричинив польський суспільно-господарський утиск. Звичайно, чимала вина є на боці самих українців, вищі суспільні верстви яких денаціоналізувавшись, національно зрадивши свій народ, культурно служили його історичним ворогам і гнобителям.

Проте, в процесі новочасного національного відродження український народ, помимо незвичайно тяжких і мало сприятливих обставин (заборона української мови в Росії, упривілейоване політичне положення поляків в Галичині), виявив свій природний хист і здатність до культурного поступу та розвитку. Згадати хоча б ролю Галичини після заборони української мови у царській Росії, як українського національно-культурного «П'емонту». У мало сприятливих обставинах австро-польської курателі вона виявила неабияку організаційну здатність і культурну творчість, однаково, як у сфері поширення масової культури (діяльність «Просвіт»), так і на полі чистої науки (каменярська праця «Наукового Товариства ім. Шевченка», цієї *sui generis* приватної української Академії Наук, власними заходами заснованої і на власні кошти утримуваної, яка не тільки що науково дорівнювала аналогічним європейським установам, але в деяких ділянках науки (напр., етнографії) просто відзначалася своїми працями.

Або взяти незвичайний підйом культурно-національної праці і творчості українського народу під час великої революції на Сході Європи, отже дійсно «на другий день» після того, як з України зірвані були кайдани царської неволі. Чиж це не є красномовним доказом того, що при трохи сприятливіших відносинах українці швидко надолужать те, що не з власної вини прогаяли досі. Під цим оглядом незвичайно цікаві культурні заходи і досягнення на радянській Україні, отже знову серед обставин більш ніж несприятливих, не кажучи вже про те, як ця культура силоміць втискується в лабети вузькопартійного світогляду та ідеології. Чи можна не згадати про майже героїчну працю Київської «Всесукаїнської Академії Наук»³¹⁾ та інших наукових установ взагалі. Я не зупиняюсь тут над школьною справою на радянській Україні, де процес

^{29a)} Пор. Evropa v přerodu (Europe in the Melting-Pot), Praha, 1920, p. 296.

³⁰⁾ Проф. Мілюков, тепер, на еміграції, стараючись довести, що царська Росія не була «тюрмою народів» і навіть культурно допомагала інородцям та окраїнам (Фінляндії, латишам, естонцям, тощо) проте констатував, що Україна під цим оглядом нічого не мала від Росії. (Збірник: Нац. справа на Сході Європи, р. 92).

³¹⁾ Порівн. звідомлення В. У. А. Н. за останні роки.

масової українізації за останній час є незаперечним,³²⁾ але хочу звернути трохи уваги на розвиток книжної продукції по той бік Збруча.³³⁾ Адже книга — це яскравий показчик культурних здатностей і прямувань країни та народу.

Передовсім трохи з новітньої історії української книги, в якій, немов у дзеркалі, відбивається історія національно-визвольних прямувань українського народу взагалі. «Енеїдою» у 1798 р. починається, звичайно, ця історія. «Кобзар» у 1842 є другою такою історичною датою в історії української нової літератури і книги. В міжчасі вийшло 44 книги, отже пересічно одна на рік. Далі до 1905 р. було видано 1250 українських книжок, себто пересічно 20 на рік. В паузі царської реакції між двома революціями (1905—1917) — з'явилось 1920 українських книжок, або пересічно 160 на рік. Революція стихійно піднесла продукцію української книги: протягом 1917—1918 р. р. було видано 1931 публікація у великім накладі — 16,2 міл. примірників.³⁴⁾ За радянського режиму цей процес збільшення української видавничої діяльності є чималий: зростає число назв і збільшується тираж поодиноких книжок, як це видно з кількох дальших статистичних дат: у 1923/24 р. — 855 назв, 1925/26 і у 1927/28 — 2920 назв при майже 15 міл. накладі, беручи на увагу, що українська книжка складає біля 60% всієї книжної продукції в УССР, яка у 1927 р. виносила 27 міл. Цим далеко ще не заспокоюється книжний голод України; адже книжна продукція УССР складає тільки 7% загально-sovітської, між тим, коли населення майже 20%. В порівнянню з європейськими державами УССР під цим оглядом є аж на 9 місці, правда, щодо тиражу випередивши вже Польщу. Ці дані не дають ще повної уяви про українську книжну продукцію взагалі, бо торкаються виключно УССР, де вона є, правда, найбільша, але не узгляднюють видавничої діяльності на Західно-Українських землях, в Америці та на еміграції, де число назв є немале, хоч тираж, звичайно, обмежений. Не менш цікавим покажчиком під цим оглядом може бути і сучасне масове поширення часописів українською мовою на радянській Україні, одноразовий тираж яких з 481.000 у 1927 р. піднявся до 863.000 на 1 січня 1929 р.³⁵⁾

Не слід забувати, що також на еміграції український народ, маючи щасливу змогу позакладати свої вищі школи і чимало культурних та наукових установ, що випустили кілька сот назв наукових публікацій та підручників для високих шкіл з ріжних ділянок знання, наявно демонстрував таким чином своїй голод і здатність до культурно-творчої праці.

Було би недоречним і безпідставним отже заперечувати безсум-

³²⁾ Пор. «Україна», Статистичний щорічник, Харків, 1928, част. IV. Народна Освіта, стор. 84 і 102.

³³⁾ Пор. Ювілейне число «Бюлєтень Д. В. У.» за 1929, ч. 4/5.

³⁴⁾ Пор. статтю С. Пилипенка: «10 років української радянської книги». idem. 8.

³⁵⁾ А. Річицький: «Десять років», idem, р. з табл. 1. С. Пилипенко, I. с. р. 8.

нівну культурну здібність народу,³⁶⁾ що в скрутних умовинах свого загального існування, виявляє таке прагнення освіти і знаходить шляхи для масового його заспокоєння.

Симптоматичним є також і той факт, що поневолена Україна в часах найгіршої московської темряви дала найбільшого свого поета Т. Шевченка, демократизм і гуманітаризм світогляду якого свідчить про те, що український народ з повним правом може бути заражений до культурних модерних націй.

Є подивугідно, як цей бувший кріпак, більшість життя якого пройшла у тяжкій неволі, мистецькою інтуїцією геніяльного поета піднісся до філософських і етичних вершків модерного світогляду, як з пророцьким віщунством наперед накреслив національну програму для власного народу, став «співцем самостійної України» (С. Смаль-Стоцький) і «Бернсом Славянського світу» (Seton Watson).³⁷⁾

Аж український народ скине кайдани своєї політичної неволі і збудує свою власну державу та зможе вільно плекати культуру у всіх її проявах, то мабуть, виправдається захоплення Гердера, що саме на Україні умістив Ельдорадо майбутньої культури.

Пробудження та відродження кожного народу, навіть найменшого, є злагаченням скарбниці вселюдської культури, бо кожна нація має щось власного і питомого, і є, отже, як що не окремим кольором, то бодай своєрідним відтінком у спектрі культурних змагань і надбань людства. Національна індивідуалізація народів історією приспаних чи забутих, це — природний коректив проти механічного унітаризму і шаблонового універсалізму нашої доби. Це запорука і надія майбутнього культурного ренесансу і заперечення «занепаду західного світу» (*Untergang des Abendlandes*). На цвінтариі історії Європи було, та ще і є чимало народів передчасно живцем похова-

³⁶⁾ Не заперечують цього і об'єктивні російські дослідники, як, папр., В. Станкевич, що у своїй книзі «Судьбы народов России» каже з цього приводу: «Вместе с тем, нельзя отрицать, что в культурной области украинство сделало громадные успехи и завоевания, значительно видоизменившие соотношения между украинской и русской образованностью» (стр. 81).

³⁷⁾ Пор. Ст. Смаль-Стоцький: Т. Шевченко — співець самостійної України. Прага. 1930. Seton Watson: Европа в р'єгоду, р. 298. Доречі: у передмові до II вид. «Кобзаря» Т. Шевченко сам писав про те, що Україна потребує національного поета на зразок шотландського барда Бернса. Scotus Viator, отже шотляндець походженням називає автора «Кобзаря» Бернсом «славянського світу», додаючи, «що страждання (цього) українського поета... на все залишаться одним із найглибіших епізодів в історії національного шовінізму»... (*ibidem*). Пор. далі цікаву лекцію проф. Д. Дорошенка: Schewtschenko, der grosse ukrainische Nationaldichter, Berlin, 1930; та виклад російського вченого Ф. Корша: Шевченко среди поэтовъ славянства, у московському збірнику: «На спомин 50 роковин смерти Т. Шевченка», Москва, 1912. Цікаво, що Dr. Vočadlo, автор цитованого тут антисепаратистичного трактату: «Slovanská nesvornost» (Славянська незгода), який, звичайно, відкидає і український сепаратизм, проте, з приводу автора «Кобзаря» мусів признати, що «Шевченко не був би Шевченком, коли б був писав російською літературною мовою. Творчості поета південно-російського села тільки мелодійне рідне наріччя надає того колориту, завдячуячи якому вона є досконалим мистецьким витвором» (л. с. р. 17—18).

Зміст:

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	5
1. Вступні уваги з приводу цієї праці. 2. Бібліографічний огляд праць до теми. 3. Нарис плану і розподілу цієї монографії. 4. Про її характер взагалі.	
ЧАСТИНА I. ЕЛЕМЕНТИ НАЦІОЛОГІЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА СВІТОГЛЯДУ Т. Г. МАСАРИКА.	
I. Славянство у поглядах Т. Г. Масарика	17
1. Критика традиційного славянофільства та власне розуміння славянства. 2. Культурний зв'язок славян з Європою. 3. Органічна спільність славянських народів попри їхній національний індивідуалізм. 4. З'ясування панславізму і ставлення до нього. 5. Загальна характеристика відношення Масарика до Славянства.	
II. Т. Г. Масарик і Росія	28
1. Відношення Масарика до України органічно зв'язане з його відношенням до Росії. 2. Чеське русофільство в його проявах і еволюції (Палацький, Гавлічек, Масарик). 3. Особисте відношення Масарика до Росії. 4. Критика московської революціонії. 5. Аналіза більшевизму і відношення до нього. 6. З приводу монографії «Росія та Європа» і проблема Росії та Європи у розумінні Масарика. 7. З'ясування російської кризи. 8. Критика чеського русофільства і московського славянофільства. 9. Росія і чехословацька візвольно-самостійницька акція. 10. Славянська безпрограмовість Москви. 11. Безсумнівне русофільство Масарика помимо його гострої критики Росії. 12. Закиди Масарикові у русофобії та в українофільстві. 13. Відношення Росії офіційної і неофіційної до Масарика. 14. Знайомство російського громадянства з діяльністю і писаннями Масарика та їхній вплив у Росії. 15. Оставлення Масарика до України обумовлене його відношенням до Росії.	
III. Т. Г. Масарик і польська справа.....	58
1. З історії поленофільства Масарика. Проект чесько-польського культурного об'єднання та співпраці. Підкреслювання інтегрального моменту серед славян взагалі (Масарикове розуміння югославянської проблеми). Критичне відношення до політичних і національних сепаратизмів серед славян. 2. З приводу московсько-польського спору перед війною. 3. Масарик і міжнародня анкета «Ктутуку» про польську справу. 4. Критика польської шляхти і аристократизму. 5. Від-	

повідь на польський закид чехам у москофільстві. 6. Чесько-польська співпраця під час світової війни. 7. З приводу інтерв'ю з кореспондентом варшавської «Ерокі».

IV. Проблема націй взагалі і поневоленої нації зокрема в ідеології Т. Г. Масарика.

62

1. Західність Масарика національною проблемою. Дещо з історії і бібліографії цієї справи та заслуги Масарика, як каменяря націології. 2. Його розуміння істоти і змісту нації. 3. Націологічна методика Масарика. Погоджування новочасного інтернаціоналізму із сучасним націоналізмом: проблема людства і нації. *Sensus gentium*. 4. Питання взаємовідношення між нацією і державою. Проблема історичних і т. зв. «неісторичних» народів та проблема вищих і нижчих рас. Захист т. зв. «меншвартних народів». Неоднакове розуміння понять нації і держави на Заході і Сході Європи. 5. Проблема «malého národu» в ідеології Масарика. Її органічний зв'язок з питанням поневоленої нації загалом і зокрема під час світової війни. Питання «малого народу» і держави у світлі історії, статистики та культури. Плюси та мінуси малих (зглядно поневолених) народів. 6. Проблема поневоленої нації під суспільним і етичним оглядом. Мінуси вдачі поневоленого народу. Позитивні засади визвольної політики поневоленого народу. Героїзм буденної праці для народу. Самостійництво поневолених народів, як природний прояв їхніх визвольних прямувань. Відносність самостійності: самостійність зверхня і внутрішня, або суттєва. 7. Критика становища соціялістичної ортодоксії взагалі і зокрема московських соціялістів до справи поневолених народів.

V. Масарикова концепція світової війни.

93

1. Критичний огляд головних концепцій світової війни. 2. Світова війна, як вияв непримиримості двох культурних світотворів: західного і німецького. Характеристика обох цих світів і зокрема культурної метаморфози Німеччини під політичним проводом Пруссії. Формула цієї зміни. Культурний світогляд Заходу. 3. Масарикова теорія «зони малих (поневолених) народів». Небезпека німецького «Drang nach Osten» для народів цієї зони. 4. Трактування Масариком чеського питання у світовому міжнародному аспекті. 5. Загальна характеристика методики і техніки визвольної акції у Масарика. Засаднича фінансова її незалежність від Союзників; роль еміграції і краю в ній. Відповіальність як етична передумова його громадської діяльності. 6. Перебіг світової війни виправдує соціологічну прогнозу Масарика. Моя розмова з Масариком про війну у вересні 1914 р.; його прогноза війни (у жовтні 1914 р.) у роттердамській розмові з Сітоном Вотсоном. Побачення Габрмана з Масариком у Женеві (березень 1915 р.) та Масарикова аналіза світової війни і чеської політичної орієнтації.

ЧАСТИНА ІІ. Т. Г. МАСАРИК І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ.

VI. Шляхи ознайомлення Масарика з українською справою...

111

1. Загальний характер відношення Т. Г. Масарика до українського питання. Чому і як воно його цікавило? Автобіографічні дані про те, які народи і культури впливали на розвиток Масарика. 2. Різні шляхи ознайомлення Масарика з українським питанням: зацікавлення Москвою і Польщею; вплив Гердера; українофільство Гавлічка і Палацького; політична і головно парламентська діяльність на австро-угорському форумі; зустріч з українською студентською

молоддю як професора університету. До хронології початків зацікавлення Масарика українським питанням (його знайомство з І. Франком). 3. З приводу Масарикової термінології в українському питанні.

VII. Т. Г. Масарик і галицькі українці. 116

1. Знайомство і зносини Масарика з І. Франком. Монографія Масарика про К. Гавлічка і «Вибір поезій» Франка з цього чеського поета та публіциста з присвятою цього перекладу Масарикові. 2. Вплив Масарика на галицьку студентську молодь. Спогади про це д-ра І. Брика. «Молода Україна» і чеські реалісти. Драгоманов і Масарик. 3. Промова Масарика у віденському парламенті (25 травня 1908 р.) з приводу польсько-українського спору в Галичині. Її значення для характеристики відношення Масарика до українського питання. 4. Чеський реалізм і українська справа взагалі, а зокрема у Галичині.

VIII. Українське питання в монографії «Росія і Європа». 127

1. Українська справа у Росії та Масарикова «Росія і Європа». 2. Його історіософічна схема Росії. 3. З приводу національних ріжниць між росіянами і українцями. 4. Історична філіяція між Києвом і Москвою під державно-політичним оглядом, по думці Масарика. 5. Певні його застереження щодо цього у зв'язку з неоднаковим відношенням України і Москви до Європи та вплив останньої на обидві ці країни. 6. Про українське питання зокрема і спеціально. (Масарик і білоруси).

IX. Ставлення Масарика до українського питання під час перебування в Росії і на Україні (1917—1918). 135

1. Відношення Масарика до українського питання на початку війни. Паризький виклад «Світ і славяне» та українська справа. Неагадування українців у лондонській лекції про проблему малих народів та загадка про них у статті — «Проблема малих народів і війна». 2. Українська справа як аналогія словацької. 3. Інтерв'ю про національне питання з редактором московського «Утра Росії». 4. Засада нейтральності щодо внутрішньої боротьби у Росії. Exposé Масарика про українську справу. Зносини з Україною та визнання її. Мотивування негативного відношення до повної державної самостійності України. Большевицька інвазія, українці та чехи. Умова з Муравйовим. Закид українцям в нелояльності щодо чехів. Чеські большевизани. Большевицький закид чехам в контрреволюційнім українофільстві. 5. Промова Масарика на українських зборах у Педагогічному Музеї. 6. Поради з приводу чесько-польської співпраці і українська справа. 7. Проект і організація східно-європейської Антанти (мітинг поневолених народів 12 грудня 1917 р.). Німецька небезпека для Сходу Європи. 8. Загроза сепаратного большевицького миру і надія на Україну. З приводу чесько-української умови. Українська справа у новорічній статті Масарика. Зацікавлення Україною в антанцьких колах. Авдієнція делегатів від Комітету поневолених народів у мін. О. Шульгина. Дві політичні заяви Масарика у Києві. Непримиримість чеського і українського самостійництва після IV Універсалу.

X. Після IV Універсалу і на початку большевицької окупації... 154

1. Розв'язання чесько-української умови. 2. Большевицька інвазія і чехословацькі самостійники. Погляд Масарика на конфлікт України з большевиками. 3. Масарик під час київських боїв з боль-

Стор.

шевиками (чехословацька присяга в Києві). 4. Чехословацькі переговори з большевиками і українська справа. 5. Від'їзд Масарика з України та Росії до Америки. 6. Кабелограма Масарика Чичерину з Америки у зв'язку з українською справою.

XI. «Нова Європа» і українське питання. 161

1. Мета і завдання «Нової Європи». 2. Історія повстання цього трактату та його автохарактеристика в посвяті і передмові. 2a. Одисея рукопису «Нової Європи». Французький та англійський її варіант. Друковане її видання у Празі та передмова автора. 3. Принагідні вислови з приводу української справи в «Новій Європі». 4. Масарик про східно-європейську проблему. Своєрідність Росії під національним оглядом і нехтування національних справ російським громадянством. 5. Про українське питання зокрема. 6. Росія та Німеччина; Росія та Європа. 7. З приводу Підкарпаття. 8. Ідейні передумови загального миру. Східня і Західня Європа під національним оглядом. Конкретні пропозиції щодо вирішення українського питання.

XII. Відношення Масарика до українського питання під час його перебування в Америці. 172

1. Зацікавлення Масарика українською справою в Америці. 2. Його зносини в Америці з представниками поневолених народів і з українцями. Масарик і польсько-український спір. Його думка про українську справу взагалі. 3. Mid-European Democratic Union. 4. Підкарпатське питання. З історії прилучення Підкарпаття до Чехословаччини.

XIII. Президент Масарик і українська проблема. 179

1. Обмеженість матеріалів і неможливість вичерпання цієї теми. 2. Деякі думки і погляди президента Масарика на український рух і справу, висловлені під час моеї авдієнції у нього в січні 1919 року. 3. Президент Масарик і українська еміграція. 4. Українське питання в його розвідці: «The Slavs after the War». 5. Параграф спеціально присвячений Україні. 6. Уваги президента Масарика з приводу пангерманізму після війни. 7. Порівняння його відношення до української справи у брошурі «Славяне після війни» зі ставленням до України у «Новій Європі».

XIV. Україна і українці в спогадах «Světová revoluce» 181

1. З приводу цих мемуарів взагалі. 2. Де і як згадується про українське питання в них. 3. Принагідні вислови у «Světové revoluci» про Україну. Паризький виклад Масарика «Les slaves dans le monde». Визначення політичної лінії щодо Росії. 3a. Спірність питання про ролю Росії у чехословацькій визвольній акції. 4. Українська справа в меморандумі Масарика про большевизм. 5. Спеціальна згадка про Україну у «Світовій революції» (§ 57). 6. Спогад про його зносини з американськими українцями. 7. Підкарпатська справа. 7a. Президент Масарик про Підкарпаття. 8. Епізодичні уваги з приводу українського питання.

XV. Чехо-словацьке об'єднання і українсько-російський спір... 198

1. Аналогія між Словаччиною і Україною. 2. Масарикове трактування української справи реганалогіям зі словацькою. Його розмова з цього приводу у 1910 р. з представниками української колонії в Петрограді. 3. Масарик і Словаччина. 4. Чехо-словацька угода в часі війни. Безвиглядність словацького самостійництва. Уго-

дове становище самих словаків. 5. Чехословакізм, як історичне і традиційне явище. 6. Чеське трактування українського питання по аналогії зі словацьким. Чи існує дійсно така аналогія? Критика такого ставлення української справи в чеськім громадянстві. 7. Відсутність будь-якої політичної аналогії між Україною і Словаччиною.

XVI. Т. Г. Масарик і українська проблема. (Критичні зауваження та висновки).....

215

1. Масарикове трактування українського питання. Суперечність між націологічними зasadами Масарика та його практичними застереженнями щодо української справи. Чим та як можна пояснити ці зміни у відношенню Масарика до України? Спроба д-ра Харвата загально схарактеризувати відношення Масарика до українського питання. 2. Реалізм світогляду Масарика і наукова спірність проблеми української нації. Роля політичного чинника в процесітворення модерних націй. 3. Нації «*in statu nascendi*», як переходова фаза новочасного національного пробудження і відродження. Україна — «битий шлях» народів. Міграція — як *leit-motiv* української історії. Перевага динаміки над статикою в історії України і як наслідок цього загальмування процесу національної консолідації і державної стабілізації України. 4. Три головні сумніви Масарика щодо державної і національної самостійності України. 4a. Українська справа у славянськім аспекті. Утопізм політичного пансловізму. Українська питома славянська ідеологія. 4b. Російське великорідженництво і східно-европейські недержавні народи. 4c. Німецький *Drang nach Osten*, пангерманізм і самостійна Україна. 5. Культурна здатність українського народу. 6. Українське питання, як світова проблема. 7. Висновки.

Т. Г. МАСАРИК НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ